

DEMOGRÁFIA

41. ÉVF. 2-3. SZÁM

BUDAPEST
1998

AZ MTA DEMOGRÁFIAI BIZOTTSÁGA
ÉS A KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET
FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ, DÁNYI DEZSŐ, HABLICSEK LÁSZLÓ,
HOÓZ ISTVÁN, JÓZAN PÉTER, KAMARÁS FERENC, KLINGER ANDRÁS
KOVACSICS JÓZSEF, MILTÉNYI KÁROLY, PONGRÁCZ TIBORNÉ
SCHULER DEZSŐ, VALKOVICS EMIL, VUKOVICH GYÖRGY

SZERKESZTŐSÉG:

KLINGER ANDRÁS *főszerkesztő*
KAMARÁS FERENC *felelős szerkesztő*
HABLICSEK LÁSZLÓ *szerkesztő*

BOARD OF EDITORS:

ANDRÁS KLINGER *managing editor*
FERENC KAMARÁS *responsible editor*
LÁSZLÓ HABLICSEK *editor*

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KARDULESZ FERENCNÉ, PINTÉR KATALIN, VÁRNAINÉ ANEK ÁGNES

FELELŐS KIADÓ:

FARAGÓ TAMÁS *igazgató*

ISSN 0011-8249

DEMOGRÁFIA

A population Quarterly of the Committee for Demography
of the Hungarian Academy of Sciences
and the Hungarian Central Statistical Office
Demographic Research Institute

Editor-in-Chief: *Dr. András Klinger*

Editorial Office: H-1024. Budapest II., Fényes Elek u. 14-18.

Orders may be placed with KULTURA: Hungarian Trading Company for Books
and Newspapers (Budapest, 62. P.O.B. 149)

or with any greater bookseller or distributor of periodicals

Subscription for a year: US \$ 40,00

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>David, Coleman:</i> Konvergencia és divergencia az európai népesedési magatartásban	165
<i>S. Molnár Edit:</i> A munkahely biztonsága és a gyermekvállalás konfliktusai a 18–40 éves nők körében	206
<i>Tárkányi Ákos:</i> Európai családpolitikák: a magyar családpolitika története	233

KÖZLEMÉNYEK

<i>Valkovics Emil – Illés Sándor:</i> A kettős standardizálás alkalmazásának lehetőségei a belföldi vándorlások elemzésében.....	269
<i>Ilyés Zoltán:</i> Az exogámia hatása három román eredetű csík-megyei havasi telep anyanyelvi állapotára és etnikus identitására (1841–1930)	299

FIGYELŐ

<i>Schödl Ervinné† (1945–1998)</i>	300
--	-----

IRODALOM

FOLYÓIRATCIKKEK

<i>Pol, L.G.:</i> Demographic methods in applied demography: an American perspective. (Demográfiai módszerek az alkalmazott demográfiában: amerikai perspektíva.) <i>Genus</i> , 1997/1-2. 159–178. p. (M.Á.)	301
<i>Guibert-Lantoine, C.–Monnier, A.:</i> La conjoncture démographique: L'Europe et les pays développés d'outre-mer. (Demográfiai folyamatok: Európa és a fejlett tengerentúli országok.) <i>Population</i> , 1997/5. 1187–1216. p. (R.G.)	302
<i>Tayman, J.–Schaffer, E.–Carter, L.:</i> The role of population size in the determination and prediction of population forecast errors: an evaluation using confidence intervals for subcounty areas. (A népességnagyság szerepe és előrejelző ereje a népesség-előreszámítások hibáinak nagyságára: a konfidencia intervallumok alkalmazásának értékelése megyeszint alatti előrejelzéseknel.) <i>Population Research and Policy Review</i> , 1998/1. 1–20. p. (M.Á.)	303
<i>Ladstätter, J.:</i> Volkszählung 2001 – Stand der Vorbereitung. (A 2001. évi népszámlálás – az előkészítés állása.) <i>Statistische Nachrichten</i> , 1998/2. 100–104. p. (F.J.)	304
<i>Hantrais, L.:</i> Exploring Relationships between Social Policy and Changing Family Forms within the European Union. (A szociálpolitikai és a család változó formái közötti viszony feltérképezése az Európai Unióban.) <i>European Journal of Population</i> , 1997/4. 339–378. p. (T.Á.)	306

<i>Hoem, J. M.</i> : Educational Grandients in Divorce Risks in Sweden in Recent Decades. (A válás kockázatának változásai Svédországban az elmúlt évtizedekben, a különböző iskolai végzettségűek körében.) <i>Population Studies</i> , 1977. 19–27. p. (T.Á.)	308
<i>Cherlin, A. J. – Chase-Lasdale, P. L. – McRae, Ch.</i> : Effects of Parental Divorce on Mental Health throughout the Life Courses. (A szülők válásának hosszú távú hatásai gyermekük mentális egészségére, annak életútja folyamán.) <i>American Sociological Review</i> , 1998/2. 239–249. p. (T.Á.)	309
<i>Bauer, A.</i> : Alleinerzieherinnen – Zur Situation in den neunziger Jahren. (A gyermeküket egyedül nevelő nők. – A kilencvenes évek tapasztalatai.) <i>Statistische Nachrichten</i> 1998/3. 180–191. p. (F./.)	311
<i>Gauthier, A. H. – Hatzius, J.</i> : Family benefits and fertility: An econometric analysis. (Családi pótlék és termékenység: Ökonometriai elemzés.) <i>Population Studies</i> , 1997/3. 295–306. p. (Sz.K.)	313
<i>Mason, K. O.</i> : Explaining Fertility Transitions. (A termékenységi átmenetek magyarázata.) <i>Demography</i> , 1997/4. 443–454. p. (M.Á.)	314
<i>Moen, Ph. – Erichson, M. A. – McClain, D. D.</i> : Their Mother's Daughters? – The intergenerational Transmission of Gender Attitudes in a World of Changing Roles. (Anyjuk leányai? A nemi magatartások generációk közötti továbbadása a szerepek változó világában.) <i>Journal of Marriage and the Family</i> , 1997/2. 281–293. p. (M.Á.)	315
<i>Blayo, C.</i> : Le point sur l'avortement en France. (Az abortuszok helyzete Franciaországban.) <i>Population et société</i> . 1997/325. 1–4. p. (R.G.)	316
<i>Le Cleve, F. B. – Rogers, R. G. – Peters, K. D.</i> : Ethnicity and Mortality in the United States: Individual and Community Correlates. (Étnikai hovatartozás és halandóság az Egyesült Államokban: egyéni és közösségi összefüggések.) <i>Social Forces</i> , 1997/1. 169–198. p. (M.Á.)	317
<i>Diggle, P. – Morris, S. – Elliot, P. – Shaddick, G.</i> : Regression modelling of disease risk in relation to point sources. (A megbetegedési kockázat regressziós modellezése pontszerű forrás esetén.) <i>Journal of the Royal Statistical Society, Ser. A</i> . 1997/3. 491–505. p. (Sz.K.)	318
<i>Salt, J. – Stein, J.</i> : Migration as a Business: The Case of Trafficking. (A vándorlás, mint üzletág: az embercsempészet esete.) <i>International Migration</i> , 1997/4. 467–494. p. (R.G.)	319
<i>Mankiewicz, A. F.</i> : Successful life and what it means for contemporary Poles: the socio-demographic and psychosocial context. (Mit jelent a "sikeres élet" a lengyelek számára: társadalomdemográfiai és pszicho-szociális megközelítés.) <i>Polish Sociological Review</i> , 1997/4. 369–383. p. (R.L.)	320
DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE	323
Demography	323
European Journal of Population	324
Genus	324
Journal of Marriage and the Family	325
Population	326
Population Studies	327
Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft	327

*Utánnymomás csak a forrás megjelölésével.
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.*

CONTENTS

STUDIES

<i>David, Coleman</i> : Converging and diverging patterns of populations in Europe.....	165
<i>S. Molnár Edit</i> : Conflicts between the stability of the working place and the undertaking of children among males and females aged 18–40 years.....	206
<i>Tárkányi Ákos</i> : European family policies: the history of the Hungarian family policy.....	235

ARTICLES

<i>Valkovics Emil – Illés Sándor</i> : Possibilities of applying double standardization in analysing internal migration.....	269
<i>Ilyés Zoltán</i> : The influence of exogamy on status of language and ethnical identity of three alpine settlements of Romanian origin in Csik county (now Romania, Harghita county).....	285

CHRONICLE

<i>In memoriam Anikó Schödl† (1945–1998)</i>	300
--	-----

REVIEW

ARTICLES

<i>Pol, L. G.</i> : Demographic methods in applied demography: an American perspective. <i>Genus</i> , 1997/1-2. 159–178. p. (M.A.)	301
<i>Guibert-Lantoine, C. – Monnier, A.</i> : La conjoncture démographique: L'Europe et les pays développés d'outre-mer. (Demographic processes: Europe and the developed overseas countries.) <i>Population</i> , 1997/5. 1187–1216. p. (R.G.)	302
<i>Tayman, J. – Schafer, E. – Carter, L.</i> : The role of population size in the determination and prediction of population forecast errors: an evaluation using confidence intervals for subcounty areas. <i>Population Research and Policy Review</i> , 1998/1. 1–20. p. (M.A.)	303
<i>Ladstätter, J.</i> : Volkszählung 2001 – Stand der Vorbereitung. (Population census 2001 – state of the population.) <i>Statistische Nachrichten</i> , 1998/2. 100–104. p. (F.J.)	304
<i>Hantrais, L.</i> : Exploring Relationships between Social Policy and Changing Family Forms within the European Union. <i>European Journal of Population</i> , 1997/4. 339–378. p. (T.A.)	306
<i>Hoem, J. M.</i> : Educational Gradients in Divorce Risks in Sweden in Recent Decades. <i>Population Studies</i> , 1977. 19–27. p. (T.A.)	308

<i>Cherlin, A. J. - Chase-Lasdale, P. L. - McRae, Ch.:</i> Effects of Parental Divorce on Mental Health throughout the Life Courses. <i>American Sociological Review</i> , 1998/2. 239-249. p. (T.A.)	309
<i>Bauer, A.:</i> Alleinerzieherinnen - Zur Situation in den neunziger Jahren. (Women bringing up their children alone. - Experiences in the ninetieth years.) <i>Statistische Nachrichten</i> 1998/3. 180-191. p. (F.J.)	311
<i>Gauthier, A. H. - Hatzius, J.:</i> Family benefits and fertility: An econometric analysis. <i>Population Studies</i> , 1997/3. 295-306. p. (Sz.K.)	313
<i>Mason, K. O.:</i> Explaining Fertility Transitions. <i>Demography</i> , 1997/4. 443-454. p. (M.A.)	314
<i>Moen, Ph. - Erichson, M. A. - McClain, D. D.:</i> Their Mother's Daughters? - The intergenerational Transmission of Gender Attitudes in a World of Changing Roles. <i>Journal of Marriage and the Family</i> , 1997/2. 281-293. p. (M.A.)	315
<i>Blayo, C.:</i> Le point sur l'avortement en France. (The abortion situation in France.) <i>Population et sociétés</i> . 1997/325. 1-4. p. (R.G.)	316
<i>Le Clere, F. B. - Rogers, R. G. - Peters, K. D.:</i> Ethnicity and Mortality in the United States: Individual and Community Correlates. <i>Social Forces</i> , 1997/1. 169-198. p. (M.A.)	317
<i>Diggle, P. - Morris, S. - Elliot, P. - Shaddick, G.:</i> Regression modelling of disease risk in relation to point sources. <i>Journal of the Royal Statistical Society, Ser. A</i> . 1997/3. 491-505. p. (Sz.K.)	318
<i>Salt, J. - Stein, J.:</i> Migration as a Business: The Case of Trafficking. <i>International Migration</i> , 1997/4. 467-494. p. (R.G.)	319
<i>Mankiewicz, A. F.:</i> Successful life and what it means for contemporary Poles: the socio-demographic and psychosocial context. <i>Polish Sociological Review</i> , 1997/4. 369-383. p. (R.L.)	320
DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE	323
Demography	323
European Journal of Population	324
Genus	324
Journal of Marriage and the Family	325
Population	326
Population Studies	327
Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft	327

*Reproduction permitted only with indication of source.
Manuscripts are not kept or sent back.*

KONVERGENCIA ÉS DIVERGENCIA AZ EURÓPAI NÉPESEDÉSI MINTÁKBAN¹

D. A. COLEMAN²

1. Bevezetés

Régi minták, új bizonytalanságok

A múlt század végén az ipari társadalmak többsége összeolvadt a demográfiai átmenet folyamataiban. Fél évszázaddal később sokan köztük elérték az egyszerű utánpótlás termékenységi szintjét, és várható volt, hogy kialakítanak egy olyan demográfiai magatartást, ami megfelel az ipari társadalomnak. Valóban konvergencia figyelhető meg az ipari társadalmakban; az alacsony születési és halálozási arányszámok, az öregedő korstruktúra és lassú népességnövekedés általános mindenütt az iparilag fejlett világban. De ugyanakkor ezeknek az országoknak egy része, miután átjutott egy átmeneten, egy másikba jutott, és új, eddig nem tapasztalt demográfiai mintákat alakít ki. Ezeket az új mintákat kivételesen alacsony születési arány, újszerű háztartástípusok, egyszülős család jellemzi, és ez jelzi, hogy az emberek új életformákat és az együttélés újabb típusait választhatják. Ezen túlmenően, amíg például a termékenység felső határa könnyen meghatározható, addig nem olyan nyilvánvaló, hogy racionális, művelt embereknek egyáltalán miért legyen gyerekük. Egy ésszerű konvergenciacél meghatározása nehéz, kivéve, ha biológiai vagy társadalombiológiai

¹ A tanulmány az Európai Népesedési Konferencia (Krakkó, 1997. június 10–13.) plenáris ülésén 1997. június 10-én elhangzott előadás lerövidített változata.

A fordítás *dr. Miltényi Károly* munkája.

Az elemzés elkészítésénél jelentős segítséget adott *Tarani Chandole, Sara Beale és David Thomas*. Az elemzés egy olyan projekt része, amelyet a Gazdasági Társadalmi Kutatások Tanácsa, London, valamint a Világtársadalom Alapítvány, Zürich támogat.

² Az Oxford Egyetem Alkalmazott Társadalomtudományok és Társadalomkutatások Tanszéke, Oxford.

modelleket alkalmazunk, ami újabban ismét divatba jött (*Hobcraft és Kiernan* 1995, *Joshi és David* 1996).

Ez a tanulmány azt a kérdést teszi fel, hogy vajon a konvergáló vagy az egymástól eltérő tendenciák vannak-e túlsúlyban az európai népesedés közelmúltjában és jelenében. Erre egy részleges választ ad. Az eredeti kérdés egy további, általános jellegű kérdéshez vezet: vajon egy olyan poszt-indusztriális demográfiai egyensúlyi helyzet felé tartunk, amelyben a demográfiai válaszok olyan meghatározható határok között mozognak, melyek megfelelnek vagy összhangban vannak a késői vagy poszt-indusztriális társadalom igényeivel, vagy pedig ezt az új demográfiai rezsimet az állandó változások jellemzik (*Mackensen* 1982)? Valószínűleg túl korai lenne még megpróbálni választ adni erre a kérdésre. De bármi legyen is a válasz, ennek kimenetele fogja meghatározni Európában a rendelkezésre álló emberi erőforrásokat és a növekvő vagy fenntartható gazdaság és a jóléti rendszerek kihívásait. És amennyiben a gazdasági fejlődés folytatódik Európán kívül, ez modellként szolgálhat a világ egyéb régiói számára is.

A 18. századig a nyugat-európai halandósági arányok, melyek viszonylag alacsonyok voltak az akkori világszinthez képest, alig mutattak szisztematikus trendeket évszázadokon keresztül, és nagyon szerény különbségek voltak régiók vagy országok szerint. Ugyanez mondható el a termékenység valamivel változatosabb szintjéről, amíg ez is megkezdte hosszú távú csökkenését egy évszázaddal később az európai országok többségében. A nyugat-európai demográfiai minták több jellegzetessége, a késői házasság vagy a házasságon kívül maradás, a hagyományos háztartási szerkezet, a házasságon kívüli együttélés és születés ritkasága egészen az 1930-as, sőt az 1960-as évekig fennmaradt. A demográfiai átmenet előtt elsősorban ezek biztosították a demográfiai egyensúlyt.

Némileg leegyszerűsítve: a két gyermek körüli családtípus kialakulása, az újszülöttek több mint 80%-ának életben maradása és a felnőttek túlélése a reprodukív kor végéig jellemezte az első átmenet befejezését az 1930-as évekig a legtöbb nyugat-európai és néhány kelet-európai országban. Az azóta eltelt 50 évben a születési arányszám rendkívüli ütemben tovább csökkent, amihez a legújabb évtizedekben újabb fejlemények járultak egyes országokban az életforma tekintetében.

Európa demográfiai fejlődését befolyásolták, sőt valószínűleg eltorzították olyan exogén események is, melyek egy részének hatása még ma is érezhető. Ezek a következők voltak: az 1930-as gazdasági válság, a második világháború, a kommunista uralom Kelet-Európában és az 1950-es és 1960-as évek rendkívüli gazdasági növekedése, ami egy nagy születési hullámot eredményezett. De a népesedési folyamatokat olyan endogén fejlődési ténye-

zók is erősen befolyásolták, mint a szekularizáció, a nők emancipációja, a jóléti államok kialakulása és a fogamzásgátlás elterjedése.

Az 1930-as évek után a fogamzásgátlás elterjedése logikailag feleslegessé tette, hogy a családlétszám korlátozása érdekében a házasságot később kössék meg. Ennek nyomán a házasságkötési életkor csökkent, bár az új lehetőségek kihasználásában nagy különbségek voltak (Szreter 1996), úgy tűnik elsősorban a szexualitással kapcsolatos attitűd eltérései nyomán. Az az újabb felfogás, hogy a házasság nem szükséges sem a szexuális élethez, sem a pénzügyi biztonsághoz, lehetővé tette, hogy a házasságot helyettesítsék vagy késleltessék az együttéléssel, ami azonban ismét csak az országok egy részében következett be.

Az átmenet előtti demográfiai *ancien régime* nem volt egy egységes rendszer (Flinn 1981, Smith 1987, 1989), és egyesek kétségbe is vonták közös vonásait (Goody 1996); nagy különbségek voltak a csecsemőhalandóságban egy régióon belül is a szoptatással összefüggő vallási különbségekből adódóan (Knodel 1978, Wilson 1984). Némely országban alacsonyabb születési és halálzási arányszámok voltak, mint a szomszédos országokban (Macfarlane 1978). A klasszikus nyugat-európai család- és háztartásmodell egyáltalán nem volt jellemző a Hajnal-vonaltól keletre, Olaszországban és Spanyolországban például a korai házasság és a komplex, kiterjedt háztartás volt az általános. A Princeton-vizsgálat (Coale és Watkins 1986) rámutatott az átmenet előtti különbségekre a családalakulásban és a termékenységben, és a provinciák szerinti nyelvi és kulturális különbségek fontosságára a termékenység-csökkenés megindulásában, különösen Belgiumban és Spanyolországban (Lesthaeghe 1977). Minél nagyobb nyelvi különbségek voltak egy országban, annál nagyobbak voltak a különbségek a termékenységcsökkenésben (Watkins 1991).

Mindazonáltal a legtöbb népességnek közös jellegzetessége volt a születési és halálzási arányszámok hasonlósága és a szokásos házassági és háztartási szabályszerűségek. A demográfia a gazdasághoz való viszonyában egy funkcionális homeosztatikus rendszert alkotott. Az alacsony bérek, melyeket részben a túlnépesedés nyomott le, késleltették a házasságot a (házasság előtti) szolgálati idő meghosszabbodása miatt. Ez egy idő után a születési arányszám csökkenését eredményezte, majd munkaerőhiányt, ami megemelte a béreket. De ezt csak Angliában demonstrálták, és ott is vitathatóan és nagy időeltolódással (Wrigley és Schofield 1981). Nem működött ez az összefüggés Hollandiában, ahol a gazdaságban az export és a pénzügyi folyamatok domináltak (de Vries 1976).

Azóta a rendszer alapvető demográfiai mutatói radikálisan megváltoztak. Ennél is fontosabb azonban, hogy jelenleg teljesen más az összefüggés a

népesség, a születések és halálozások és a gazdaság között. *Malthus* homeosztatisz rendszere, melyben a születések, halálozások, árak és bérek közvetlen összefüggésben voltak egymással, úgy tűnik, végleg eltűnt vagy legalábbis nagyon visszaszorult.

Mi jön a demográfiai átmenet évszázada után?

Ésszerű-e feltételezni, hogy az iparilag fejlett világban egy olyan demográfiai minta állandósul, amit a későbbi történések egy ugyanolyan jellegzetes és meghatározható periódusnak fognak tekinteni, mint amilyen a 19. század végén kezdett befejeződni, vagy ennek az új periódusnak a folyamatos forradalmi változások lesznek a jellemzői (*Mackensen* 1982), melyben harmadik, negyedik és további átmenet követi egymást? A közös gazdasági hatások és az átfogó jóléti rendszerek homogén mintákat eredményeznek-e majd, vagy az eltérő regionális, vallási vagy egyéb preferenciák fenntarthatják-e a különbségeket például a családlétszámban vagy a háztartások szerkezetében? Egyidejűleg több folyamat zajlik, melyeknek eltérő hatásuk van. Csaknem minden iparilag fejlett ország, beleértve Kelet-Európát és a volt Szovjetunió országait, ma már demokratikus és szabadabb a családnagyságra vagy a vándorlásra vonatkozó preferenciák kialakításában. Ennek demográfiai hatása lesz. Az Európai Unión belül konformitás és harmónia van, és ez kiterjedhet a Visztulától és a Dnyesztvertől nyugatra lévő országokra, s esetleg még tovább kelet felé.

Jóllehet ez a tanulmány elsősorban Európával foglalkozik, indokolt, hogy alkalmilag Európán kívüli iparilag fejlett országokat bekapcsoljon az elemzésbe, így a tengeren túli európai eredetű népességű országokat, valamint Japánt és az új ipari országokat. Az Európán belüli konvergencia és divergencia kérdése ugyanis különösen azért érdekes, mert összefüggésben van a tranzíció vagy poszt-tranzíció általános, globális érvényű tapasztalataival. Ha ennek a folyamatnak általános és előrejelezhető vonásai vannak a modern, iskolázott, szekularizált, gazdag ipari vagy poszt-indusztriális társadalmakban, akkor ezeknek érvényeseknek kell lenniük az Európán kívüli poszt-tranzíciós országokra is, feltéve, hogy nem helyi jellegű mozzanatokról van szó. A népesedési különbségekre és trendekre vonatkozó hipotéziseknek az ipari társadalmakban érvényeseknek kell lenniük általában minden iparilag fejlett országra, tekintet nélkül földrajzi fekvésére és kulturális hátterére (pl. *David* és szerzőtársai 1986), különösen Ázsiában, ahol egyes országokban a tranzíció vonásai élesen megfigyelhetők. Például a tengeren túli anyaországból emigrált kínai népességek olyan mértékben

eltávolodtak a hagyományos házassági magatartástól, amire még a legtöbb nyugati országban sincs példa. Japánban a leghosszabb — a nagyobb országok között — a várható élettartam, és születési arányszáma az európai átlag alatt van. Hongkongban és Szingapúrban 1990-ben a nők átlagos életkora az első házasságkötéskor 27 év volt, anélkül, hogy az együttélés vagy a házasságon kívüli születés elterjedt volna, ami a nyugati modell egy sajátos változatát jelenti (Leete 1994, Leete és szerzőtársai 1996).

A konvergencia feltételezése

A legtöbb tényező Európa népességének konvergens folyamatait erősíti. Ezért általában feltételezik a konvergens fejlődést. A demográfiai átmenet elméletének egyik explicit, bár ritkán hangoztatott feltételezése, hogy az átmenet vége az alacsony születési és halálozási arányszámok olyan szinten való állandósulása, ami zéró vagy elhanyagolható növekedést eredményez. A jelenleg észlelhető bármilyen eltérések ettől a végeredménytől megmagyarázhatók azzal, hogy az egyes országok más-más tempóban haladnak a végpont felé. Ha ez így van, akkor a demográfia történetének végéhez közeledünk. Így végtére is a demográfusok jó előrejelzéseket készíthetnek, nem azért, mintha okosabbak lettek volna, hanem azért, mert a férfiak és a nők végre megegyeznek majd abban, hogy hány gyerekük lesz és mikor. Ez esetben az Európai Népeségtudományi Társaság (EAPS) feleslegessé válik.

A demográfia konvergencia elméletét több megfontolás is alátámasztja. Elsősorban azok a feltételezések, hogy a demográfiai folyamatokat főleg a gazdasági fejlődés határozza meg, továbbá hogy a gazdaság jellemzői hasonlóak lesznek minden iparilag fejlett országban. Ami a második feltételezést illeti, számos ok van azt hinni, hogy ez valóban így lesz. A neoklasszikus elmélet szerint a nemzetközi különbségek a technikai elmaradottságból és a tőkehiányból adódnak. Ha a szabad piaci viszonyok általánossá válnak, a tőke és a technika szabadon áramlik és az életszínvonal konvergenciáját eredményezi. A felzárkózás sebességét az érintett népesség gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális jellemzői határozzák meg (Olson 1982, Abramovitz 1986), továbbá a rendelkezésre álló emberi erőforrás, ami az iskolázottság függvénye (Lucas 1990).

Sok éve vitatkoznak azon, hogy az ipari termelési mód ésszerű és kompetitív jellege az egyre inkább globális gazdaságban minden ipari népességet Európán belül és kívül ugyanarra a fejlődési útra kényszerít társadalmi struktúrájában és társadalompolitikájában a munkaviszonyok és a jövedelem területein (Kerr és szerzőtársai 1962, Kerr 1983, Goldthorpe 1986).

A globális gazdaság közös intézményeinek kialakítása után további váratlan változások nem történnek. E nézet szerint egységes és állandó demográfiai minták alakulnak ki, amelyek a belátható jövőben nem változnak. A különbségek visszaszorulására vonatkozó várakozásokat az általános demográfiai terminológiába is áttették (Jones 1993), valamint a termékenységre (Roussel 1992) és a családalakulásra (Goode 1963) is kialakították. A nemzetközi népességelőrejelzések rendszerint a jelenlegi különbségek és hullámzások mérséklődését feltételezik, és legalábbis a termékenység konvergenciáját számszerűen hasonló vagy esetleg azonos értékek felé.

Egy alternatív szcenárió szerint legalább mérsékelt különbségek fennmaradhatnak, de a gazdasági tényezők által megszabott határokon belül. Így például a fogamzásgátlás és az univerzális jólét lehetővé teszi egyeseknek, hogy a gyermektelenséget válasszák, egész népességeknek pedig azt, hogy az egyszerű utánpótlás alatti termékenységet válasszák. Ugyanakkor az általános jólét biztosítása egyeseknek lehetővé teszi, hogy korábban családot alapítsanak és több gyermekük legyen, mint amennyit korábban a háztartás szűkös erőforrásai miatt vállaltak volna. Természetesen az ilyen folyamatoknak is van határa, részben az öregedéssel összefüggő demográfiai tényezők miatt. A társadalmi változások lehetővé teszik, hogy a partnerválasztást kevésbé szűkítik le pénzügyi korlátok. Lehet, hogy mindez nehezé teszi majd a demográfiai szabályszerűségek és rendszerek meghatározását.

Részletesen kifejtve: az ipari társadalmakban a demográfiai konvergencia a következő egymással összefüggő feltételrendszerek és axiómák szerint alakul.

A demográfiai magatartás a gazdasági berendezkedés és az ezzel együttjáró társadalmi struktúra függvénye. A gazdaság és az intézmények konvergenciája pedig a következő tényezők hatására alakul:

- a) az egyének magatartása a jövedelem maximalizására irányul,
- b) a nemzetközi befektetések és a technikai tudás az alacsony munkabérű országokba tendálnak, amennyiben a nemzetközileg is szabad piaci rendszerben működnek,
- c) a világpiacon való részvétel a többé-kevésbé szabadkereskedelmi viszonyok alapján; a piacok összefüggése; a nemzeti önellátás/elzárkózás nem létezik,
- d) a kormányok demokratikus megválasztása, többnyire gazdasági teljesítményeik alapján,
- e) a piacok és a verseny nemzetiközzé válása,
- f) a regionális, nemzeti és Európai Unió politikák kiegyenlítő hatása a jövedelemszintre, a munkaerő költségére és a jóléti szolgáltatásokra a különböző földrajzi területeken,

g) a preferenciák és aspirációk homogenizálódása a(z országon belüli és a nemzetközi) vándorlás és az információ nemzetközi áramlása nyomán.

További konvergenciát előidéző faktorokat lehet megjelölni — részben az előbb felsorolt folyamatokkal is összefüggésben — a második demográfiai átmenet elmélete alapján, ami az individualitáson és az önmegvalósításon alapuló emancipációt hangsúlyozza, különösen a nőknél, és nem közvetlenül a további gazdasági növekedést (*van de Kaa* 1983, *Lesthaeghe* 1996).

h) Miután a fejlett gazdaságok kielégítik az anyagi igényeket, a "poszt-materiális" értékek, azaz az önmegvalósítás és személyi autonómia kerülnek előtérbe.

i) Ennek megfelelően a személyes és szexuális magatartással kapcsolatos gátlások gyengülnek, és a házasságra és a gyermekekre vonatkozó tradicionális normák háttérbe szorulnak.

j) Az attitűdök globális elterjedését az általánossá vált iskolázottság, a globális média és telekommunikáció, valamint az angol nyelv általános használata segíti elő.

Jóllehet feltételezhető, hogy konvergencia lesz a fenti értékek választásában, és ezek általánossá válnak a modern társadalmakban, mégsem tekinthető azonban nyilvánvalónak, hogy a régi normák gyengülése az emberek többségét ugyanolyan választásra készítetné.

Mindazonáltal ha az előbbi feltételek helyesek, akkor bizonyos előfeltételek, melyeket null-hipotézisnek tekinthetünk, megvalósulnak:

— Az ipari országok konvergálni fognak egy stabil demográfiai és társadalmi típus felé; az alapvető demográfiai konvergencia a termékenységben és a halandóságban legalábbis megkönnyíti, ha nem is szükségképpen előidézi egyforma családi és háztartási típusok elterjedését. A nemzeti, valamint az országokon belüli regionális különbségek csökkenni fognak. Ez valószínűleg még a tradicionális demográfiai átmenet implicit eleme.

— A jelenlegi demográfiai különbségek és divergenciák elsősorban annak a következményei, hogy a különböző országok ugyanazon fejlődési folyamatnak különböző szakaszaiban vannak. E felfogás szerint például Svédország és Dánia, melyek egyfelől gazdagok, másfelől progresszívek, példát mutatnak, amit a többi európai ország valószínűleg követni fog.

Mindazonáltal, ha ezek a feltételezések nem válnak valóra, vagy ha a gazdasági és társadalmi tényezők közötti összefüggések gyengéneek, változnak vagy eltérőnek bizonyulnak, akkor más népesedési hatások várhatók. Például a gazdaságszerkezet egy bizonyos ponton túl nem fog tovább

konvergálni; a gazdag országokban gyengülhet a gazdaság hatása a születési és halálozási arányszámokra. Ebben az esetben:

- lényeges különbségek fennmaradnak pl. a család nagyságában, szerkezetében, stabilitásában a kulturális, nyelvi vagy földrajzi területek szerint,
- az egyes országok párhuzamosan, sőt divergensen fejlődhetnek.

2. Konvergencia és célok

Halandóság

Az emberi akaratnak szerepe lesz a konvergencia folyamataiban, amennyiben meghatározott célok megállapíthatók. Régebben ezek a célok megvalósíthatatlanok voltak (pl. hosszabb élettartam) vagy esetleg elképzelhetetlenek (születéskorlátozás). Ma már nem ez a helyzet. A halandósággal kapcsolatban mindenkinek egységes vágya, hogy az alacsony szinten konvergáljon, egyénileg is mindenki igyekszik elkerülni a korai halált. A modern államokban mindig a halandóság minimumra szorítása az explicit vagy implicit cél. Az Egyesült Királyság kormánya például számszerű halandóságcsökkentési célokat is megjelölt 1992-ben. A csecsemő-halandóságra vonatkozó nemzetközi táblákat gyakran használták fegyverként egyes országok egészségi viszonyaival kapcsolatban. A halandóságcsökkentő politikai célokat felhasználhatják a szavazatokért folyó versenyben az egészségügyi szempontokra figyelő választók között. Az ilyen célok már nemzetközileg is elfogadottak, pl. a WHO "egészséget mindenkinek" c. programja, vagy az Európai Unió rákellenes programja. Az ilyen halandósági programok mindig további csökkenésre vezetnek. Mindazonáltal a korábbi tapasztalatok arra utalnak, hogy a különböző országokban a fejlődés inkább párhuzamos, mint konvergens. Például Anglia és Wales meglehetősen hasonló földrajzi különbségeket mutatnak 1951 óta a halandóságban, részben függetlenül a két régió közötti foglalkozási és társadalmi különbségektől (*Britton* 1990).

Termékenység

A termékenységben nincs olyan nyilvánvalóan egyértelmű célkitűzés, mint a halandóságban. Igaz, hogy a különböző európai vizsgálatokban az ideális családnagyság mindig közel volt a 2 gyerekehez. De az is igaz, hogy a

tényleges magatartás arra utal, hogy sokan úgy gondolják, hogy ezek az ideák nem rájuk vonatkoznak. A gazdasági rendszer és a "kiváló minőségű" gyermekek iránti igény alacsony gyermekszámot eredményez. A jóléti rendszerek csökkenthetik a gyermeknevelés költségeit a családpolitika, sőt a népesedéspolitika eszközeivel, aminek ellentétes hatásai lehetnek.

Nem könnyű meghatározni a megcélzott gyermekszám alsó határát tartós racionális megfontolások alapján. A gyermekekből kevés anyagi haszna van a szülőknek, ugyanakkor költségeik nagyok, egy kétgyermekes családban egy teljes életút jelentős részének jövedelmét felemésztheti, és a gyermekgondozás egy 15 éves részleges háziőrizettel egyenértékű. Az idevonatkozó magyarázatok többnyire lélektani jellegűek, és a szocializáció, a családi és kortársi hatások jelentőségét emelik ki, jóllehet a bizonytalanságok mérséklődésével összefüggő racionális választások elmélete egy tartósabb és logikusabb magyarázatot adhat (Friedman és szerzőtársai 1994). A társadalmi nyomás nem akadályozta meg a válást, a házasságon kívüli születést és az együttélést, amelyek általánosan elterjedtek az elmúlt évtizedekben annak ellenére, hogy régebben ritkán fordultak elő és botrányosnak számítottak. Biológiai vagy társadalombiológiai elméletek ebben a témakörben legalább olyan hasznosak lehetnek, mint a társadalmi-gazdasági magyarázatok.

A célokat nem is mindig valósítják meg. Az ipari társadalmakban a születések 20%-a még mindig nem kívánt szülés. A legtöbb vizsgálat azt mutatja, hogy a nem kívánt szülések száma csökken, jóllehet a házasságon kívüli szüléseké nem. A nem kívánt szülések további csökkenése várható a gazdasági és társadalmi változások nyomán, ami közelebb hozhatja az eltérő születési arányszámokat. A nem kívánt szülések a fogamzásgátlás elterjedése és hatékonyabb alkalmazása következtében csökkennek, aminek a hátterében az iskolázottság növekedése áll. Jelenleg a nem kívánt szülések aránya jelentősen különbözik országonként (Calhoun 1993), ami valószínűleg hozzájárul a termékenységi különbségekhez.

Állami politika és lakossági preferenciák

Ha a jövőben is világosan megkülönböztethető demográfiai rezsim létezik majd, mint amilyen sokak szerint a múltban létezett, akkor bizonyos, hogy ennek nagyon eltérő jellege lesz. A régi nyugat-európai demográfiai modellben a születések, halálozások (és vándorlások) összefüggése a népesedéssel és a gazdasággal elsősorban a házasságkötéseken és a reálbéren keresztül érvényesült, a háztartás alakulásának szabályai nyomán a gyermekszülést elhalasztották addig, amíg a körülmények ezt megengedték.

Új demográfiai rezsimék

Ma nem létezik egy ilyen integrált homeosztatikus rendszer. Az ipari termelés megtörte a közvetlen összefüggést a népességszám (termékenység) és az árak között. A magas halandóság fokozatos csökkenése és a természetes termékenység felváltása a születésszabályozással a házasságon belül marginalizálta a házasságkötések jelentőségét a születési arányszám alakulásában. A 20. század végén míg a gazdasági tényezők korlátozzák a családnagyságot, addig a családnagyság alakulásának visszahatása a gazdaságra kevés figyelmet kelt. Ennek talán az egyik oka az, hogy ezek a visszahatások nagy időeltolódással jelentkeznek. Mindazonáltal léteznek, végtére a nagy izgalom a nyugdíjrendszerek várható válságával és a munkaerő csökkenésével kapcsolatban a születésszám visszaesésének késleltetett gazdasági hatása nyomán keletkezik.

Ugyanakkor a népességnövekedés már nem befolyásolja a születési és halálozási arányszámokat, részben azért, mert nagyon mérsékelt. Ugyanígy nem befolyásolja a szerény népességnövekedés a gazdaságot, legalábbis rövid távon a legtöbb európai közgazdász szerint. A jóléti gazdaságokban az életfeltételek egyre inkább a választástól függenek, amit persze a lakásviszonyok, az adózás és a jóléti juttatások is befolyásolnak. A korábban nagy eltéréseket mutató születési és halálozási arányszámokat a jóléti rendszerek megszelídítették és nivellálták. A születési és halálozási arányszámoknak a gazdasági fejlődésen keresztül megvalósuló összefüggése a demográfiai átmenet után megszűnt. Nincs szignifikáns korreláció az európai országokban 1960 óta e változók között, és az országon belüli korreláció is eltűnőben van. Japánban például a teljes termékenységi arányszám és a csecsemőhalandóság között a 46 közigazgatási egységben 1960-ban 0,47 volt a korreláció, 1988-ra az elhanyagolható 0,12 értékre esett vissza. Általában a rövid távú demográfiai hatások a gazdaságra a háztartások szintjén jelentkeznek, és nem nemzeti vagy regionális szinten.

Ezt részben a jólét és az adózás magas szintje okozza. A 20. századi társadalmak új jellemzője a nagyarányú kormányzati kiadás. Ennek szélsőséges formája jelentkezett a kommunista rendszerben, ahol a magánfogyasztást minimalizálták, és az individuális pénzköltési lehetőség helyett a szükségletek államilag uniformizált kielégítését erőltették. 1995-ben az OECD országok kormányai a GDP 41%-át költötték el; a legalacsonyabb érték az Egyesült Államokban (33%) és Japánban (35%) volt, a legmagasabb Svédországban (66%) (1. tábla). Ez nagyarányú növekedés eredménye még az 1960-as évekhez képest is. Akkor az átlagos OECD érték 24% volt, és a

szélső értékek 18%, ill. 33% (OECD 1985). Ez elsősorban a családok segélyezését, a gyermekekkel kapcsolatos költségeket, a közegészségügyet, a háztartások alakulását és a halandóságot érintette, ideértve azokat a racionális választásokat is, melyek ezekben a témakörökben érvényesülnek. A mai demográfiai rezsimekben az új összefüggési rendszer a születésszám és az államháztartási politika, elsősorban a jóléti kiadások között áll fenn.

1. Nemzetközi gazdasági összehasonlítás
International economic comparisons

	Kormányzati kiadás a GDP %-ában		A kiadások mérlege a GDP %-ában	Munka-nélküliség	Bruttó államadós-ság a GDP %-ában	Más országok	Munka-nélküliség
	1980	1995	1995	1995	1996		1995
OECD						OECD	
Egyesült Államok	31,4	33,2	-2,0	5,6	64,2	Cseh Köz-társaság	3,0
Japán	32,0	35,4	-3,3	3,2	87,4	Magyarország	10,3
Németország	47,9	49,5	-3,5	9,4	61,3	Új-Zéland	6,3
Franciaország	46,1	53,7	-4,8	11,7	55,1	Lengyelország	13,3
Olaszország	42,1	51,8	-7,1	12,0	124,4	Svájc	4,2
Egyesült Királyság	43,0	43,3	-5,7	8,2	56,1		
Kanada	38,8	46,5	4,1	9,5	100,3	Nem OECD	
Összesen	36,2	39,5	-3,3	6,9		Bulgária	10,8
Ausztrália	31,4	36,9	-2,2	8,6	43,4	Észtország	5,0
Ausztria	48,1	52,5	5,9	5,9	71,8	Lettország	7,0
Belgium	58,3	55,0	-4,1	13,0	129,9	Litvánia	7,0
Dánia	56,2	60,9	-1,6	10,3	71,9	Romania	8,9
Finnország	38,1	58,1	-5,4	17,2	60,1	Oroszország	8,0
Görögország	30,4	46,7	-9,1	10,0	108,5	Szlovákia	13,1
Izland	32,5	38,8	-3,1	5,0		Szlovénia	7,4
Írország	49,2	40,9	-2,3	12,2	80,2	Ukrajna	20,0
Hollandia	55,8	52,3	-4,0	7,1	78,0		
Norvégia	43,3	47,1	3,0	4,9			
Portugália	23,8	43,1	-4,9	7,2	70,3		
Spanyolország	32,2	44,8	-6,6	23,3	71,6		
Svédország	60,1	66,0	-7,9	7,7	79,8		
Összes kisebb	42,1	48,9	-4,8	10,3			
Összes OECD	37,0	40,8	-3,5	7,8	74,0		
Összes EU	44,7	50,1	-5,2	11,2	78,0		

Forrás: OECD Economic Outlook 60. 1996. december.

Table 7 p 9; Annex Table 28 p A31; Annex Table 30 p A33; Annex Table 23 p A25; Annex Table 21 p Q24.

A kormányok gyakran beavatkoznak a gazdasági növekedés érdekében, és ezen túlmenően törekedhetnek az anyagi különbségek csökkentésére pl. a Keynesianus kereslettámogató pénzügyi politikával, regionális politikával és a szegény háztartásokat segítő jóléti politikával. A jóléti rendszerek az 1930-as évek óta általánossá váltak, de országonként bizonyos különbségekkel. Az Európai Unióban egyfelől egy középről kiinduló nyomás van a jóléti rendszerek összehangolására, másfelől az Európai Monetáris Unió részéről kialakított konvergenciakritériumok lefelé nyomják ezeket a költségeket az államadósságok csökkentése érdekében. Ceteris paribus a jóléti gazdaságok növelik a családalkítási készséget azzal, hogy csökkentik ennek költségeit. A családjóléti politikákat ezért gyakran nehéz megkülönböztetni a pronatalista népesedéspolitikáktól, eltekintve eltérő retorikájuktól és a pronatalistáknak a magasabb születési sorszámot megcélzó szemléletétől. A svéd termékenység legújabb emelkedését a családjóléti rendszerben és az anyasági szabadságban bekövetkezett változásokkal magyarázzák, amelyek kedvezőek a szülések közötti időszak megrövidítésére (*Hoem és Hoem* 1900), jóllehet ez a magyarázat nem alkalmazható az Egyesült Államokban, Ausztráliában és Új-Zélandban észlelt hasonló trendekre.

Maguk a demográfiai folyamatok, melyek részben a jóléti rendszerek hatására alakulnak ki, lehetetlenné tehetik ezeknek a rendszereknek a fenntartását. A jóléti rendszerek tetőpontjukat mintegy 20 évvel ezelőtt érték el. Azóta először a fenyegető nyugdíjrendszerválság kényszerítette a helyzet újabb átgondolására. Újabban más jóléti kiadások, így az egyszülős családok támogatási költségeinek növekedése kényszerítette a legkülönfélébb beállítottságú kormányokat korlátozásokra és új stratégiára, miután a hajadon anyák és a válások gyors növekedése túlfeszítette a jóléti és a lakástámogatási költségeket.

Nehezen képzelhető el, hogy ha a kormányok a GDP egyötöd részét különböző pénzbeli jóléti juttatásokra fordítják, akkor ez nem befolyásolja a magatartást. Jóléti és lakásellátó rendszerek elősegíthetik a termékenységet és a családalapítást, elsősorban a kezdeményezett bérlőknél (pl. Nagy-Britanniában). Angliában és Walesben a támogatott szociális bérlakások bérlői (az összes háztartások 25%-a) lényegesen fiatalabb korban szülnék gyermeket, kisebb a szülések közötti időköz, nagyobb a családnagyság, gyakoribb a házasságon kívüli szülés és a válás, mint a saját házban vagy nem támogatott bérlakásban lakóknál. Ez, legalábbis részben, azzal magyarázható, hogy lényegesen eltérő család-stratégiát alkalmaznak egyfelől azok, akik szociális, tanácsai bérlakásra pályáznak, másfelől azok, akik saját tulajdonú lakásban vagy privát bérlakásban akarnak élni (*Murphy* 1990). Alacsony jövedelmű

hajadon lányok esetleg örülhetnek terhességüknek, ami gyors utat jelent egyrészt a felnőtt státushoz, másrészt önálló lakáshoz, rendszerint költségmentesen.

A legtöbb ipari országban nincs olyan kormányzati politika, ami kifejezetten a termékenység befolyásolását célozza. Az egyik kivétel Franciaország, ahol állítólag ez a politika 0,3 értékkel emelte a teljes termékenységi arányszámot (*Calot és Chesnais* 1983). Ugyanakkor számos kormány aggódik az alacsony születési arányszámok miatt (*Macura, Eggers és Frejka* 1995). Ha ilyen pronatalista politikák léteznének és működnének, akkor valószínűleg konvergens hatásuk lenne az egyszerű reprodukciós szint felé. Lehetséges, bár nehéz bizonyítani, hogy a demográfiai célok nélküli családpolitikáknak is van pronatalista hatása (UN 1988, *Glass* 1967, *McIntyre* 1983, *Gauthier* 1996). A kelet-európai országok politikája azt jelzi, hogy az ilyen politikák rövid távon hatással lehetnek a szülések előrehozásában, de nem annyira a végleges termékenység/családnagyság növelésében, különösen ha az abortuszokat is korlátozzák és a fogamzásgátló eszközökkel való ellátás hiányos. A kormányok reagálhatnak olyan demográfiai jelenségekre, amit károsnak tartanak. Így például Angliában az egyszülős családok aránya az 1950. évi 4%-ról 1995-re 15%-ra nőtt. 1991-ben törvényt hoztak, hogy a gyermekek költségei hárítsák az apákra, kötelezték a távollevő apákat az 1,5 milliárd font költség nagy részének megtérítésére. Legújabban (1997) az új (Labour) kormány megkönnyítette az egyedülálló nők munkavállalását – vagy megnehezítette azt, hogy ne vállaljanak munkát. Ezek mögött az intézkedések mögött ideológiai megfontolások is vannak. A modern kormányok és választóik ideológiailag elkötelezettek lehetnek nagyobb arányú, vagy mérsékelt jóléti kiadások mellett, különböző családi formák iránt, a szociális lakásellátás témájában. A választók választása a különböző ideológiai beállítottságú kormányok között a nemzeti kultúrákban meglévő különbségeket is jelezhetnek, ami az egyes országok között kialakíthatja vagy felerősítheti a különbségeket.

A nemzetközi rendszerek formálisan és informálisan egyaránt konvergens hatásúak mind a gazdaságra, mind a jóléti rendszerre, s következésképpen a demográfiai folyamatokra is. A GATT által előmozdított szabad kereskedelem, vagy annak kissé protekcionista változata, amit az Európai Unió támogat, elősegíti a gazdasági növekedést. A láthatatlan kéz arra készlet, hogy hasonló kompetitíve intézkedéseket hozzanak a munkahelyeken és a gazdaságpolitikában a költségek csökkentése, a termékenység és a produktivitás növelése érdekében. Az ipari társadalmak ki vannak téve a globalizáció hatásainak, a szabadkereskedelem, a tőkemozgás, a multinacionális vállalatok, valamint az eszmék és emberek mozgása révén. A

régió szintű konvergenciát versenyellenes intézkedések is előidézhetik. Ha az Európai Uniónak sikerül egyforma szociálpolitikát kialakítani a tagállamokban, akkor a demográfiai különbségek a háztartások szerkezetében, a családalakulásban és megszűnésben csökkenhetnek, ezeket ugyanis a jóléti rendszerben és a munkaerőben lévő különbségek táplálták. Ez azonban növelheti a munkanélküliséget.

A konvergenciát jelző tények

Konvergálnak-e a nemzeti gazdaságok?

A gazdasági konvergenciát a szükséges, bár önmagában nem elégséges előfeltételnek tekintik a társadalmi és demográfiai konvergencia kialakulásához. Várható bekövetkezéséről már korábban szó volt. Ez a folyamat azonban meglehetősen egyenetlen volt az iparilag fejlett világban, Svájc és Új-Zéland például eléggé a szélére sodródtak ennek az útnak. Görögország, Spanyolország és Portugália példája is azt jelzi, hogy a konvergencia az 1950-es évek óta nem folyamatos és nem spontán. Ezekben az országokban a korábbi sikereket a jelentős nemzetközi beruházások és a bőséges munkaerő idézték elő. Ezek az előnyök most már csökkentek és a további konvergencia elsősorban a szerkezeti reformoktól, a piac fejlődésétől, a deregulációtól és a társadalmi-gazdasági infrastuktúrától függ (*Larre és Torres 1991*). Olaszország és Spanyolország az 1950-es évek óta fejlett gazdaságú országokká váltak, bár az egy főre jutó GDP tekintetében még elmaradnak Németország mögött. Írország is ezen az úton van, de az 1970-es évek vége óta az Európai Unió gazdasági konvergenciája lelassult. Ezalatt a brit gazdaság krónikus, évszázados hanyatlása folytatódott, csak részleges megszakításokkal. Ezt sokan a tartós és gazdaságilag ártalmas politikai kultúra hatásának tudják be és nem a gazdaság intrinszc problémáinak vagy a piaci és földrajzi helyzetnek (*Wiener 1981*). Viszonylag könnyű új gyártási technikákat, pénzügyi rendszereket importálni vagy exportálni és az Európai Unió támogatását biztosítani, de az az új munkastílus és értékrend, ami ennek velejárója kulturális változást is igényel. A jelenlegi gazdasági különbségek néhány aspektusát az 1. tábla mutatja. Ennek az egyszerű kritériumnak, az egy főre jutó GDP-nek az alapján nyilvánvalóan van konvergencia, de egyenetlen és megtorpanási szakaszokat is mutat.

A makrogazdaság konvergencia kritériumait nagy érdeklődés kíséri Nyugat-Európában a gazdasági és pénzügyi unió előkészítése nyomán. Ez nem kíván konvergenciát a reáljövedelemben vagy az egy főre jutó GDP-ben,

hanem inkább a gazdaságirányítás egyes jelzőszámaiban, pl. az alacsony államadósságban és az alacsony inflációban. Majd kiderül, hogy ez elérhető-e, vagy ha elérhető akkor nem kíséri-e egyrészt a munkanélküliség lényeges növekedése, vagy egyes országokban a jövedelmek csökkenése. Ennek önmagában valószínűleg hatása lesz a termékenységre, még akkor is, ha a családdal kapcsolatos jóléti juttatások változatlanok maradnak. A monetáris unió azáltal, hogy a marginális területeket az éles verseny hatásainak teszi ki, felgyorsíthatja népességszűkülésüket és befolyásolhatja termékenységüket.

A demográfiai értekezésekben a születési arányszám új családgazdaságtani modelljében megkülönböztetett szerepet tulajdonítanak a nők foglalkoztatottsági arányának, különösen a házas nőknél, valamint relatív bérüknek. Mindkettő konvergál. A relatív bér az egyenlőség irányában (legalábbis azonos munkakörök esetében) részben az idevonatkozó jogszabályok miatt. A foglalkoztatottsági arány pedig 60% felé tart a munkaképes korúakhoz számítva. Nyugat-Európában ez az 1960-as évek 40%-ról mára 60% körülire nőtt, újabban a növekedés leállt. Kelet-Európában ahol a női foglalkoztatottság tradicionálisan magas volt, újabban visszaesett.

Befolyásolja-e a gazdaság a demográfiai arányszámokat?

Az utóbbi évtizedben valamelyest meggyengült az a hit, hogy a gazdasági okok elsődlegesek a demográfiai változásokban. Ezt a hitet az európai termékenységi átmenetről adott princetoni elemzés rázta meg, kimutatva, hogy a gazdasági változóknak csak gyenge hatásuk van — bár kétségtelenül van — a termékenységcsökkenés időzítésére. Hasonló következtetésekre jutottak a gazdasági tényezőknek a harmadik világ termékenységi átmenetére vonatkozó hatásait illetően (Coale és Watkins 1986, Cleland és Wilson 1987, Caldwell 1982). Fejlettségi szintek alapján csak akkor jósolható meg átmenet a régiók között, ha az átmenet első fellépése már bekövetkezett (Bongaarts és Watkins 1996). Míg egyes demográfusok ragaszkodnak a gazdasági tényezők és a születések közötti alapvető összefüggéshez (a jövedelem és a juttatások tekintetében) (Ermisch 1988, 1996; Blanchet és Ekert-Jaffé 1994), mások tagadják, hogy szoros összefüggés lenne a legújabb termékenységi szintek és a gazdasági trendek között (Murphy 1992). Legújabban a harmadik gyermeküket megszüülő nők Norvégiában és Svédországban ugyanolyan valószínűséggel lehetnek dolgozók vagy eltartottak (Kravdal 1992). Ennek is lehet gazdasági oka, de ez már a kompenzációs, gyermektámogató

intézkedésekkel függ össze és nem a korábbi összefüggést mutatja a gazdasági aktivitással és a relatív bérrrel.

Az országok jövedelmi szintjei ugyanúgy nem jelzik a halandósági különbségeket akár országok között, akár országokon belül régióként. A regionális egészségügyi kiadások és az elkerülhető betegségekben mutatkozó eredményesség között is szegényes az összefüggés akár az Egyesült Királyságban, akár más európai országokban. Meglepően kedvező halandóság mutatkozik néhány viszonylag alacsony jövedelmű mediterrán országban (Görögország, Spanyolország, Dél-Olaszország). A táplálkozásban és az életmódban mutatkozó földrajzi különbségek állandósága kulturális és klimatikus háttérre is utal, ami ugyancsak tartós különbségeket okozhat. Az ENSZ előrejelzései ugyan általános javulást jósolnak, de a jelenlegi sorrendet fenntartják. Hosszú távon a halandóság konvergenciáját végül is az okozhatja, hogy a jelenlegi humán kromoszómával nem növelhető korlátlanul az emberi élettartam (*Kingkade* 1990, *Gavrilov és Gavrilova* 1991, *Olshansky és szerzőtársai* 1990).

A viszonylag magas skandináviai és az ezzel ellentétes alacsony mediterrán termékenység elemzői rámutatnak a jóléti juttatások fontosságára, az anyasági segélyre, amely feloldhatja a munka és gyermekszülés ellentétét a nőknél azokban az országokban, ahol a politika és a kultúra nagymérvű állami beavatkozást segít elő az anyák és a családok támogatásában (*Hoem és Hoem* 1997). Másfelől viszont, ahol a tradicionális felfogás az öregek ellátását és gondozását a középkorú szülőkre hárítja, nem meglepő, hogy a középkorúaknak kevesebb gyermekük születik (*Wolf és Pinnello* 199, *Bettio és Villa* 1996). Ebben az ellentétben a hagyományos déli családvédő ideológia és a svéd családtámogatás között a pénzügyi mozzanatok bizonyulnak fontosabbnak (*Hobcraft és Kiernan* 1996).

Kihasználva a társadalmi-gazdasági determinizmus gyengülését, az értékek és preferenciák országok szerinti különbségeire az utóbbi évtizedekben nagy figyelmet szenteltek. Az értékek autonómiája és a szekuláris individualizmus győzelme (*Simons* 1986, *Lethaeghe és Surkyn* 1988) biztosítja, hogy bizonyos demográfiai különbségek, különösen a termékenységben, a család és a háztartás struktúrájában előállhatnak és fennmaradhatnak az ipari társadalmakban, függetlenül a gazdasági tényezőktől, ha az alapvető szükségleteket általában kielégítik. Viszont kevésbé nyilvánvaló, hogy az ilyen gondolkodásmód általánossá válik-e akár saját logikája, akár hatékony elterjesztése révén. Még a reformáció téziseit is, melyek pedig axiómaszerűen vonzóak voltak, korlátozta az ellenreformáció. *Lesthaeghe és Moors* (1995) új irányzatokat figyelnek meg a legújabb kohorszokban egy újabb konzervatív szemlélet felé. Ennek alapján arra következtetnek, hogy a stabilitás és a

különféleség között egy egyensúly alakulhat ki. Egyesek még elég eretnekek voltak ahhoz is, hogy azt állítsák, hogy a családi élet nagy pluralitására vonatkozó hipotézist — vagy azokat az attitűdöket, amik ezt támogatják — nem támasztják alá a nemzetközi vizsgálatok. Kilenc európai ország reprezentatív felvételében a válaszolók többsége úgy érezte, hogy a gyermek az élet fontos célja és házasságban kell hogy szülessen. Az egyedül élést elutasították (*Palomba és Moors* 1995). Az értékválasztásnak nincs jelentős szerepe a termékenységben; talán egész Európa még nem kész követni Hollandia, Dánia és Belgium példáját a progresszív attitűdök tekintetében.

Az 1960-as és 1970-es években a gazdasági növekedéssel vagy a jövedelemmel összefüggő modellek nem magyarázták meg a termékenységi változásokat. Ugyanakkor az új háztartás gazdaságtani modellek, amelyek a férfiak és nők foglalkoztatottsági arányain és relatív béreiken alapulnak, elég jól illeszkedtek a születési arányszám növekvő és csökkenő mozgásaihoz (*Ermisch* 1979). A posztmodernista férfi és nő kialakulása ellenére ezek a modellek megmagyarázzák a születésszám változásainak 95%-át. Ez nem meglepő viszonylag rövid időszakban, amikor a gazdasági és demográfiai változók ugyanabban az irányban mozognak. Érdekessé válik viszont akkor, amikor a termékenységi trendek megfordulását is meg lehet magyarázni statisztikailag egyszerű modellekkel.

Egyes meglehetősen leegyszerűsített keresztmetszeti elemzések alátámasztják azt a feltételezést, hogy a foglalkoztatottsági arányok veszítenek jelentőségükből a termékenységi hatásokat illetően. Az 1960-as és az 1970-es években a keresztmetszeti, nemzetközi európai összehasonlítások szerint elég szoros volt az összefüggés egyfelől a termékenység, másfelől a GDP, valamint a női foglalkoztatottság között. Ahogy azonban az idő múlik, a GDP-vel való összefüggés egyszerűen eltűnik. Ugyanakkor a női foglalkoztatottsággal való összefüggés megerősödik, de más, az eddigiektől eltérő jelleggel. 1990-re azokban az országokban volt magasabb a termékenység, ahol magasabb volt a női foglalkoztatottság és nem ott, ahol alacsony.

Az országok megfelelő egységei-e összehasonlítható vizsgálatokhoz?

A jelenlegi összehasonlítható vizsgálatok többsége országos/nemzeti adatokat használ és nem regionális szintűeket, aminek gyakorlati okai vannak. Sok fontos mutató nem áll rendelkezésre az országosnál alacsonyabb szinten, gyakran azért, mert a nevezőben alkalmazott népességszámok nem ismertek, csak a népszámlálások időpontjában. Több mint egy évszázada, egyes esetekben még korábban, Nyugat-Európa államainak többsége nemzet államként alakult ki, ahol a nemzet, kultúra és az állam mindig kongruensek voltak vagy azzá váltak (lásd *Gellner* 1983, *Smith* 1986) és ezért az elemzés természetes egységei voltak.

Kelet- és Közép-Európa most követi ezt a példát. Ez a tanulmány folytatja *Coal* és *Watkins* (1986) munkáját és elemzéseit provinciák/közigazgatási egységek szerint is elvégzi, különösen azért, mert egyes európai országok még mindig elég heterogének szociális, politikai és néha demográfiai szempontból is, ugyanúgy mint az 1960-as években voltak. Ez azért is érdekes, mert ily módon megvilágíthatók a konvergencia folyamat egyes aspektusai, de a korlátai is.

Az országokon belüli konvergencia legalább három olyan folyamat keretében jelentkezik, melyek nyomán ez a konvergencia gyorsabb, mint az országok közötti konvergencia. E folyamatok a következők: a demográfiai átmenet felgyorsítása a gazdaságilag és demográfiailag elmaradt területeken, a közös nemzeti jóléti rendszerek és adózási rendszerek, a nemzeti nyelv, normák és értékek elterjedése a médian keresztül, különösen az újságok és a TV révén, amit esetleg a hivatalos nemzeti politika is támogat. Mindazon tényezők akár gazdaságiak, akár kulturálisak, amelyek a konvergenciát elősegítik, értelemszerűen erősebben hatnak az egyes országokon belül. Ettől kivételesen eltérő esetek is előfordulhatnak olyan országokban, ahol a politika vagy alkotmány úgy változik, hogy nagyobb regionális autonómiát biztosít, beleértve az adópolitikát is, vagy olyan országok esetén, melyek szünetesnek és megszűnik nemzeti identitásuk.

A nemzeti államok határai gyakran a nyelv, a kultúra és a vallás határai is. Ami ennél fontosabb éles határokat jelentenek a jogrend, a jóléti és egészségi ellátás tekintetében. A családi jövedelmeket, a jóléti transfereket, a támogatott lakásellátáshoz való hozzájutást az állami politika erősen befolyásolja. Európa felnőtt népességének mintegy negyedrésze a jóléti juttatásoktól függ jövedelme nagy részét vagy egész jövedelmét illetően. Erre, mint már előzőekben utaltunk, egyes országok a GDP mintegy 20%-át költik. Több jóléti juttatás kifejezetten a családi állapothoz, a termékenységhöz vagy a családnagysághoz kapcsolódik. Az ezzel kapcsolatos

jóléti politika egy ország valamennyi polgárára vonatkozik és természetesen különbözik más országokétól.

Az egyes államok jelentősen különböznek a családi segélyek, az adókedvezmények, az állami lakásjuttatás, az anyasági szabadság és más gyermekszüléssel és családalapítással kapcsolatos juttatások témakörében. Pénzügyi vonatkozásban a modern ipari országok között 1:4 arányú eltérések is vannak (lásd *Gauthier* 1991, 1996; *Moors* és *Palomba* 1995). Amennyiben ezek a tényezők befolyásolják a termékenységet, a háztartások alakulását vagy a halandóságot, úgy várható, hogy a nemzeti állami politika az országon belüli provinciális népesedési folyamatokat egyre hasonlóbba teszi egymáshoz, a nemzeti, országos szintű népesedést pedig eltérővé teheti azokhoz az államokhoz képest, ahol más politika érvényesül. Miután az állami/költségvetési kiadások ebben az évszázadban növekedtek, várható, hogy az ugyanolyan jogi és jóléti keretek között élő provinciák konvergenciája gyorsabb legyen, mint az országok közötti konvergencia.

Ezek a folyamatok évszázadok óta zajlanak. A provinciák/területi egységek közötti különbségek csökkentek, különösen azokban a társadalmakban, ahol piaci viszonyok működtek a föld, az élelem és a munkaerő tekintetében és nem a paraszti önellátó gazdálkodás és a helyi házasodás volt az irányadó (*Macfarlane* 1978). A vezetéknevekre, az összeházasulók lakhelyére és a genetikai adottságokra vonatkozó adatok azt mutatják, hogy a 19. századi Európában egy vándorlási forradalom volt s ennek nyomán a házasodási kör kitágult a városiasodással összefüggésben. Ez felgyorsította a különböző népességcsoportok összeházasodását és növelte nagyságukat. A falusi társadalom városi hatások alá került és a városi területek nagysága megnőtt. A 20. század közepére ez a vándorlási átmenet és a házassági kör kibővülése csaknem teljessé vált az olyan országokban mint Anglia (*Coleman* 1977). De ez nem történt meg az országok közötti viszonylatokban és *Schengen* ellenére még ma sem történik.

A vándorlás, a városiasodás, a sorozás, az általános iskolázottság és a nemzeti oktatási politika visszaszorították a provinciális nyelvjárást és a nyelvi különbségeket, melyek a 19. század végén még olyan politikailag centralizált országban mint Franciaország is jelentősek voltak (*Zeldic* 1977). Ez lehetővé tette, hogy az összes állampolgár csatlakozzék az iskolázott nemzeti kultúrához, amit rendszerint a főváros nyelvjárása irányít az újságokban és újabban a rádióban és a televízión keresztül. Azt, hogy ezek a folyamatok mennyire alakítanak ki nemzeti homogenitást, az is befolyásolja, hogy hány olyan városi régió van az országban, amely a gazdasági és kulturális különbségek fenntartását szolgálhatja. Néhány országot, így

Angliát is a geográfusok már évszázadok óta egy városi régióknak tekintenek (*Russell* 1972).

A társadalmi osztályok és a vallás szerinti demográfiai különbségek csökkenése hozzájárult a provinciák/körzetek közötti különbségek csökkenéséhez, miután az osztályok és vallások gyakran regionálisan koncentrálnak (*Dittgen* 1995). Egyes társadalmi különbségek azonban bizonyos ideig éles demográfiai különbségekkel párosultak. Az alacsonyabb társadalmi osztályok közismerten nagyobb családnagysága azonban a termékenységi átmenet rövid távú eredménye volt, a jobb módú és iskolázott emberek a családtervezést korábban kezdték alkalmazni. Nagy-Britanniában 1951 óta a kisfizetésű nem fizikai dolgozóknak van a legkisebb családja és a társadalmi osztályok szerinti különbségek zsugorodnak. Egyes többnyelvű országokban, ahol határozottan különböző etnikumú a lakosság és ezért nyelvek szerinti elkülönülő szervezeteket hoztak létre, ez nem akadályozta meg a termékenység konvergálását (Belgium).

Másfelől olyan regionális vagy provinciális/körzeti érzelmek, melyek szeparatista vagy nemzeti célokat tűztek ki ebben az évszázadban fontosak lettek Európa sok országában, különösen legújabbban. Közismertek azok a feszültségek, melyeket regionális nemzeti mozgalmak okoznak Észak-Írországon, Spanyolországban, Belgiumban, Olaszországban és másutt. Korábbi egységek meggyengülőben vannak a régi európai kisebbségek felkelései és követelései nyomán (Egyesült Királyság, Spanyolország) vagy a nemzeti érzelmekből való poszt-materialista kiábrándulás következtében (Hollandia, Németország) (*Topf* és *tsai* 1989). Az utolsó nyolc évben két szerződéssel létesített föderális állam (Csehszlovákia és Jugoszlávia) bomlott fel és a Szovjetunióban ugyanez történt. Az osztódással való szaporodás tendenciáját az Európai Unió is elősegíti, amikor új státust biztosít a provinciáknak és a külön képviselőket a régióknak, megkerülve a nemzeti képviselőket/intézményeket. Azt állítják, hogy a szabadpiaci tendenciák is, párosulva a kommunikáció fejlődésével, a tőke és az egyéni ízlés nemzetközivé válásával abba az irányba hatnak, hogy különböző országok sikeresebb régiói inkább egymással kereskednek, mint saját országuk más régióival (*Ohmae* 1996). Ez az egymással kereskedő/kommunikáló régiók konvergenciáját segítheti elő, eltávolodva anyaországtól.

Ma nem valószínű, hogy nemzeti érzelmek önmagában befolyásolná a termékenységet vagy más demográfiai mutatókat. Etnikumi/vallási/nyelvi ellenségeskedés szélsőséges méreteket ért el Észak-Írországon és a volt Jugoszláviában ugyanakkor, amikor a demográfiai különbségek csökkentek még Boszniában is. Ugyanakkor viszont a lakosság etnikai szegregációja vándorlások útján mindkét országban bekövetkezett; Észak-Írországon

többszörfé békésen, Jugoszláviában a jól ismert körülmények között. Belgium mindkét nagy, nyelvileg különböző provinciája a saját útját járja, annak ellenére, hogy a korábbi termékenységi különbségek az ellenkezőjére változtak; egyik provincia sem reagál a másik demográfiai fejlődésére.

Mi történik voltaképpen a statisztikailag mérhető provinciális differenciálódásban? Ma egyes európai országokban vannak olyan régiók, melyek még mindig jellegzetesen eltérő demográfiai arculatot mutatnak (Olaszország). Más országokban, így Angliában, sőt az egész Egyesült Királyságban ma is kisebbek a demográfiai különbségek a provinciák között, de ez már a múltban is így volt. Ausztriában és Svédországban vannak kisebb különbségek. Más országok, melyekben nyelv és vallás szerint történetileg elkülönült népességek vannak, közepes eltéréseket mutatnak (Hollandia), egyes esetekben ezek növekednek (Spanyolország). Belgiumban a tradicionális különbségek az ellenkezőjükre fordultak, de jelentéktelenek.

A Princeton vizsgálat (Coale és Watkins 1986) egyes országokban gyenge provinciális különbségeket mutatott ki, így Angliában is (Teitelbaum 1984). Más országokban a termékenységcsökkenés megindulása egyes provinciákat a szomszédos országokkal azonos csoportba sorol (Belgium, Lesthaeghe 1977) és nem a saját ország többi provinciájának csoportjába. Különböző módszerek vannak az ilyen szabályszerűségek elemzésére. Az egyik legmeggyőzőbb a statisztikai kartográfiai megközelítés (a kartogram), ami kimutatja, hogy a demográfiai hasonlóság alapján kialakított régiók határai egybeesnek-e a politikai határokkal. Ezt a módszert nagymértékben alkalmazta a Decroly és Vanlaer atlasz zárófejezete (1991).

Ennek a tanulmánynak meg kell elégednie egyszerűbb statisztikai megközelítéssel. A Princeton vizsgálat kimutatta, hogy 1870 és 1960 között a provinciák közötti termékenységi különbségek sokkal gyorsabban csökkentek mint az országok között. A szóródás (az átlagtól való négyzetes eltérés) aránya az országhoz tartozással összefüggésben növekedett a provinciához való tartozással szemben. A provinciák minden országon belül hasonlóbbak lettek (Watkins 1990). 1870 és 1960 között az országok közötti szóródás (az országok közötti négyzetes eltérések összege) a házas termékenységben egynegyedével csökkent 4,25-ről 3,09-re. Ugyanakkor a provinciák közötti szóródás kevesebb mint felére esett vissza 3,26-ról 1,45-ra. Ennek megfelelően a termékenység teljes szóródásában az egyes országokhoz való tartozás aránya 0,57-ről 0,68-ra (r^2) emelkedett. Ugyanebben az időszakban a házasságkötések szóródásában az országhoz tartozás aránya 0,59-ről 0,75-ra nőtt.

A provinciák közötti termékenységi különbségek a mai iparilag fejlett világban

Ezek a trendek folytatódtak az 1990-es évekig a legtöbb, de nem az összes országban, melyre vonatkozóan adatok állnak rendelkezésre. Itt most csak a teljes termékenységi arányszámot használjuk és nem a Princeton vizsgálat termékenységi mutatóit. Minél hosszabb az időtartam, annál kevesebb országot lehet összehasonlítani. Egy hét európai országból álló meglehetősen vegyes csoport azt mutatja, hogy az országokon belüli termékenységi különbségek csökkentek az országok közöttivel szemben. Ezt a teljes termékenységi arányszám országok közötti szóródási együtthatójának az országokon belüli szóródási együtthatójához viszonyított arányszámával mérjük (F). Ez az 1970. évi alig 2 (1,97) értékről 1990-re csaknem 20-ra emelkedett. Nagyobb országcsoportra és rövidebb időközre vonatkozóan szerényebb növekedés figyelhető meg, amint azt a 2. tábla mutatja. A provinciák különbségeinek csökkenése jelentős részben annak a következménye, hogy egyes gazdaságilag elmaradott (gyakran falusi és mezőgazdasági) provinciák, melyekben kivételes demográfiai helyzet volt, felzárkóztak és csatlakoztak az általános demográfiai folyamatokhoz. Példaként említhető Észak-Írország az Egyesült Királyságban és Macedónia a régebbi Jugoszláviában.

Más országokban a konvergencia kevésbé világos és határozott jelei mutatkoztak. Olaszország nagy termékenységi különbségei az Észak és Dél közötti jól ismert eltérést jelzik és csak szerény tendencia mutatkozik ezek csökkenésére. Hollandiában a tradicionális vallási közösségek közötti különbségek csökkentek. Mindazonáltal a hollandok energiájának köszönhetően Hollandiában egy új határ provincia (Flevoland) létesült, amely új telepéseket vonz más túlnépesedett területekről. Ahogy más határterületeken, a termékenység itt is határozottan magasabb mint másutt. Ezért a provinciák szerinti demográfia arányszámok konvergenciája nem visszafordíthatatlan; Hollandiában az 1980-as évek második felében növekedést jelentettek. A nők foglalkoztatottsági arányainak különbségei nagyobb hatással voltak a provinciák szerinti születési arányszámokra, mint a vallásosság általános csökkenése, amitől a különbségek megszűnését várták (*de Jong* 1988). De ezeknek a divergenciáknak nincs jelentős súlyuk azokban a statisztikákban, amit felhasználtunk (2. tábla).

2. A teljes termékenységi arányszám szóródásának elemzése
7 európai országban és 60 provinciával

Analysis of variance of TFR, 7 selected European countries with 60 provinces

Év	Átlagos négyzetes eltérés országok között	Átlagos négyzetes eltérés országokon belül	Arányszám (F)	p
1970	0,252	0,128	1,97	0,0838
1975	0,432	0,084	5,17	0,0002
1980	0,391	0,071	5,47	0,0001
1985	0,918	0,062	14,87	0,0001
1990	0,760	0,039	19,39	0,0001

A táblában a következő országok szerepelnek: Ausztria, Csehszlovákia, Olaszország, Hollandia, Egyesült Királyság, Szovjetunió, Jugoszlávia. Kiegészítve további 2 országgal (NSZK, Spanyolország; azaz 9 ország 89 provinciával) rövidebb időszakra vonatkozóan az eredmények kevésbé határozottak:

Év	Átlagos négyzetes eltérés országok között	Átlagos négyzetes eltérés országokon belül	Arányszám (F)	p
1975	1,896	0,073	26,01	0,0001
1980	0,855	0,067	12,70	0,0001
1985	0,892	0,053	16,89	0,0001

Ma sok iparilag fejlett ország relatíve homogén és a régiók közötti termékenységi szóródási együttható alacsony (3. tábla). A szóródási együttható Belgium, Franciaország, Németország, Hollandia és az Egyesült Királyság provinciái között 1990 táján 4 és 8 között volt, azaz alacsony a 20 sőt 30 körüli értékekhez képest az 1950-es és 1960-as években. A termékenység szóródási együtthatója 8 körüli vagy az alatti értéken állandósulhat. Az Egyesült Királyságban a szóródást Észak-Írország magas termékenysége okozza, Angliában és Walesben az 1990-es évek közepén a szóródási együttható értéke 2 körül volt, a hosszú ideje tradicionálisan kis provinciák közötti különbségek nyomán (Teitelbaum 1984, Brass és Kabir). Az Angliára és Walesre vonatkozó érték a legalacsonyabb az összes elemzésbe bevont ország között; alacsony még Svédország értéke is (4,2). Más országok, amint azt az előzőekben jeleztük, heterogénebbek maradtak a termékenység és más demográfiai jelenségek tekintetében (Olaszországban a jelzett érték 1990-ben 19 volt). Decroly és Vanlaer (1991) demográfiai

struktúrákra vonatkozó 1960. és 1980. évi térképeinek összehasonlítása is azt jelzi, hogy az országhatárok egyre inkább demográfiai határokká váltak.

A korábbi Jugoszlávia és a volt Szovjetunió európai közösségei különösen érdekesek ebből a szempontból. A felbomlás előtti években a Szovjetunió európai köztársaságaiban a születési arányszám jelentős konvergenciája ment végbe. A balti országok konvergenciája a többi európai köztársasággal 1955 és 1985 között különösen azért érdekes, mert a Hajnal vonal másik oldaláról indultak és az 1930-as években mielőtt erőszakosan bekebelezték őket a Szovjetunióba határozottan nyugati demográfiai vonásokat mutattak. Persze ez a megközelítés és a 3. tábla, ami a Szovjetunió európai részét egy országnak tekinti, olyan nagy országokat, mint Oroszország és Ukrajna provinciaként kezel, ami egy meglehetősen erőszakolt beállítás. A konvergencia itt, amint ezt már korábban jeleztük, az egységes magatartás következménye olyan körülmények között amikor a totalitárius állam a legtöbb életszükségletet kielégíti és kevés tere van az individuális választásnak.

Az 1980-as évekre Jugoszlávia egymástól rendkívül eltérő részeiben nem voltak nagyobbak a termékenységi különbségek mint egy nyugat-európai ország provinciáiban, annak ellenére, hogy ezen a törökök által alig 80 éve elhagyott területen jellegzetes és távoli agrárnépségek éltek különböző nyelvi, vallási, sőt még más ábécék által jellemzett közösségekben.

A nyelvi vagy vallási különbségek önmagukban nem eredményeznek különbségeket a nyugati országok provinciáiban. A belgiumi szóródási együttható nagyon alacsony 1990-ben (6,7), ami az 1980. évi magas (18,7) értékről csak újabban esett vissza. 25 svájci kanton szóródási együtthatója (Jurát nem beszámítva) 1989-re 7,0-re esett vissza. Kanadában ez az érték már 1970-ben alacsony volt (10,0); ez lényegében állandósult miután Québec termékenysége, ami az 1960-as évekig nagyon magas volt a csökkenő nemzeti átlag alá esett, ugyanakkor egy vagy két nyugati provinciáé viszonylag magas maradt.

Svájcban Neuchatel, Vaud és Basel, valamint Genf alacsony termékenyséűek az 1970-es évek óta, az egy anyára jutó gyermekszám — ami nem a teljes termékenységi arányszám — 1,7 körül van. Más városi területek, így Bern és Zürich stabilizálódtak az 1970-es évek végére 1,8 és 2,0 értékek között. Néhány ősi falusi területen mint Schwyz, Nidwalden, Appenzell, Uri és Obwalden, melyek sokkal magasabb termékenységgel kezdtek (2,4 és 2,9 között) a termékenység még mindig csökkenőben van. 1989-ben a különbségek sokkal kisebbek mint korábban voltak és sok kantonok közötti különbség állandósult és változatlan maradt több mint egy

évtizede. A svájci kantonokban a népességszám alacsony és sok kanton kizárólag falusi területen van. Ezért a mai homogenitás még inkább meglepő.

*3. A termékenység szóródása provinciák szerint egyes országokban 1990 körül
A teljes termékenységi arányszám provinciák szerinti szóródási együtthatójának
növekvő nagysága szerinti sorrendben*

*Fertility variation at provincial level, selected countries around 1990
Ranked in ascending order of coefficient of variation of provincial level TFR*

Ország	Év	Népesség (millió)	N a pro- vinciák száma	A provin- ciák átlagos népes- ségszáma (millió)	Átlagos teljes ter- mékenységi arányszám	Szóródási együttható
Svédország	1993	8,692	8	1,087	2,01	4,24
Egyesült Királyság	1994	58,293	11	5,299	1,75	4,73
Csehszlovákia	1991	15,661	2	7,831	1,96	6,72
Belgium	1992	10,022	9	1,114	1,62	6,86
Svájc	1989	6,620	26	0,255	1,83	6,98
Franciaország	1990	56,577	22	2,572	1,75	7,65
NSZK	1985	61,020	11	5,547	1,25	8,01
Hollandia	1991	15,010	12	1,251	1,65	8,63
Szovjetunió (európai rész)	1990	218,107	7	31,158	2,02	8,70
Japán	1994	124,069	46	2,697	1,58	8,94
Kanada	1994	29,251	9	3,250	1,70	9,77
Jugoszlávia	1989	23,818	6	3,970	1,82	12,10
Spanyolország	1987	38,667	17	2,275	1,45	16,20
Olaszország	1990	56,712	2	2,836	1,29	19,06
Medián		33,959	11	2,766	1,725	8,320
Összesen		722,519	206			

Forrás: Nemzeti Statisztikai Évkönyvek.

A római katolikus kisebbségek gyakran később tértek át a családtervezésre és a családlétszám korlátozására. De a legtöbb nyugati országban ma már nincs jellegzetesen katolikus termékenység. Például az 1960-as évekig Hollandiában volt a legnagyobb a termékenység Nyugat-Európában, és itt is a katolikusok között magasabb mint a protestánsoknál. Most Dániával együtt Hollandiában is csak a lakosság 48%-a jelzi magát vallásosnak az Eurobarométer vizsgálat szerint, ami alacsony akár

Görögország, Írország és Portugália 80% körüli értékeihez, akár az európai 65%-os átlaghoz képest. Vallási különbségek nyomai a termékenységben alig fellelhetők. A vallási kisebbségek rendszerint regionálisan koncentrálnak. Hollandiának abban a két déli provinciájában, melyekben a legtöbb a katolikus, a termékenységi arányszámok nagyon közel vannak az országos átlaghoz legalábbis 1970 óta. A vallási különbségek még mindig nagyon erősek, bár csökkennek Észak-Írországban (*Compton 1996*).

A vallásosságnak egyes területeken azonban még mindig van hatása. 1990-re 26 nyugati országban a katolikusok részaránya és a termékenységi arányszám közti korreláció egyáltalán nem volt szignifikáns (0,2). Ugyanakkor a katolikusok részaránya és a házasságon kívüli születések aránya között szignifikáns negatív korreláció volt -0,71 ($p < 0,01$) (*Coleman 1991*) és hasonló erős korrelációk megfigyelhetők a provinciák szintjén (*Dittgen 1995*). A "katolikus termékenység" helyett most a "protestáns házasságon kívüli születés" van.

Diszkusszió

Kelet-Nyugat ellentét

Néhány kérdést tisztáznunk kell ahhoz, hogy a konvergencia vagy divergencia fogalmát kellő távlatba helyezzük. Az egyik az az előző bekezdésben is említett kérdés, hogy milyen szintet és trendet veszünk figyelembe a divergencia megítélésénél. Mi legyen a mérték? Európa 1850-ben, 1930-ban vagy 1950-ben? Vagy valami elképzelt elméleti konstrukció? Egy másik ezzel összefüggő kérdés az, hogy Közép- és Kelet-Európa utolsó 50 évének demográfiai történetét megfelelő perspektívába kell helyezni. Foglalkozunk először az utóbbi kérdéssel. Jóllehet a konvencionális meghatározás szerinti Közép- és Kelet-Európának a népessége kevesebb mint fele Nyugat-Európa népességének, az országok száma pontosan a fele annak (18). Ha pedig a Szovjetunió korábbi európai köztársaságait is ideszámítjuk, amint azt az ENSZ javasolja, akkor a terület népességszáma csaknem egyenlő Nyugat-Európáéval.

A vasfüggöny leomlása eltávolította a Kelet és Nyugat közötti konvergencia legnagyobb akadályát, de ugyanakkor súlyos, feltehetően csak rövid távú válságot idézett elő a rohamosan visszaesett születési arányszámban, a növekvő halálozási arányszámban és a nagy belső és nemzetközi vándorlásban. Feltehetően több évet fog igénybe venni ezeknek a lecsillapodása, jóllehet a népmozgalmi arányszámok néhány országban

(Lengyelország, Csehország) már a normálshoz, vagy legalábbis a nyugat-európai szinthez való visszatérés jeleit mutatják. Az, hogy mi a "normális" egy olyan Kelet-Európában, amelyik modern, jólétben él és szabad, az később állapítható csak meg. Ennek a régiónak a népességei eddig nem élvezték a kedvező körülmények ilyen kombinációját. Ha a jövőjüket úgy jósolhatnánk meg, mint egy visszatérést a normális útra, vagy a korábbi meg nem zavart trendek folytatására, akkor munkánk nagy részét elvégezhetnénk.

A vasfüggönytől Keletre levő országok kiszorultak az ipari világ más részeivel való közös társadalmi, gazdasági és demográfiai fejlődésből 45 évig, a Szovjetunió esetében 70 évig. A kommunista társadalmak felerősítették a régi, nagy múltú demográfiai megoszlást, ami hasonló határvonalat követett. A Hajnal vonal Szent Pétervártól Triesztig (*Hajnal* 1965, 1982) nagyjából elválasztotta egymástól a Nyugat-Európa házasságkötési normáit követő társadalmakat Kelet-Európa korán házasodó paraszt társadalmaitól. A vasfüggöny ezt a megoszlást mesterségesen meghosszabbította és felerősítette, Oroszországot és Kelet-Európát egy nagy tömbbé változtatva alacsony szintű jóléti gazdasággal. A gazdaságot és a társadalmat korlátozták és irányították, a népességet benn tartották és a bevándorlókat kinn tartották. Az ezt követő demográfia divergenciák jelentős része most átmenetinek tűnik. Azt, hogy a Hajnal vonal a továbbiakban is megosztja-e az új Európát, ma még nem lehet megítélni, bár a házasságkötésekben és a szülések időzítésében vannak olyan különbségek, melyek 1995-ig nagyon időtállóknak bizonyultak.

A Kelet-Európában megfigyelt divergenciák egy része — a szokatlan halandósági és termékenységi trendek — abból adódott, hogy az állam beavatkozni igyekezett az élet minden aspektusába, egy olyan társadalomban, ahol még a hálószobától sem lehetett távol tartani (1989). A tervezők megpróbálták manipulálni a demográfiai mutatókat, úgy, ahogy más gazdasági mutatókat befolyásolnak egy tervgazdaságban, részben ösztönzik pénzbeli és időbeli juttatások útján, részben a fogamzásgátlók kínálatának és az abortusz lehetőségeink a korlátozásával. Erre ráakódott a házasságon kívüli szülések lassú elterjedése Kelet-Európában és a házasságkötések visszaesése, különösen Magyarországon, amikor is a kelet-európai tervezők, ha nem is a Szovjetunióban, de másutt lassanként csatát vesztek a születésszám kérdésében.

Azt kérdezni, hogy mi történhet a jövőben, közel áll ahhoz a kérdéshez, hogy mi történhetett volna az utolsó 50 év eltévelyedése nélkül. Az 1930-as években és a múlt század végén Közép-Kelet-Európa változatos demográfiai képet mutatott. A Balkánon és más területeken, amelyek a török uralomból az előző században szabadultak meg, lényegesen eltérő családformák és háztartásformák voltak, hasonlóan Oroszországhoz, Romániához és

Bulgáriához, melyek bizonyos fokig máig fennmaradtak. A több családból álló háztartások voltak általánosak a falusi területek nagy részében, ami a kelet-európai korai és általános házasságkötések jellemzője. A nyugat-európai házasságkötési szokások inkább jellemzőek voltak Csehországra, Magyarországra és Lengyelországra egyes részeire és az átmenet utáni termékenységi szint volt jellemző ezeken a területeken az 1930-as években (*Glass* 1976), még ha a háztartási összetétel valahol a két típus között is volt. A születési arányszámok (és más ezzel is összefüggő tényezők, mint az írástudatlanság) Lengyelországban nem voltak magasabbak mint Olaszországban és Spanyolországban és alacsonyabbak voltak mint Görögországban és Írországban. 1931-ben a 20–24 éves férfiak 88, 81 és 83%-a nem volt még házas Csehszlovákiában, Magyarországon és Lengyelországban; a hajadon nők aránya ugyanebben a korcsoportban 60, 52 és 61% volt, azaz magasabb mint az akkori Belgiumban és Ausztriában. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy Bulgária már messze előrehaladt a demográfiai átmenetben a két világháború között (*Botev*). Részben svéd és német befolyás hatására a nyugat-európai házasságkötési szokások egyes elemei megjelentek a balti államokban a 18. században, még akkor is, ha a legtöbb falusi háztartás több családból állt mint Észtországban (*Palli* 1983). Lettország (*Lapinch* 1991) és a többi balti ország a házasságkötések és a termékenység alacsony szintjét érte el még nyugat-európai mértékkel mérve is a 19. század végén, az észt termékenység a 20. század elején alacsonyabb volt mint a svéd (*Katus* 1991).

Mind Kelet-, mind Nyugat-Európában az első demográfiai forradalom a nagyarányú iparosodás és városiasodás nélkül ment végbe, jóllehet a városifalusi demográfiai különbségek Kelet-Európában erősebbek voltak mint Nyugaton. A falusi népesség sokkal alacsonyabbra esett vissza Észak- és Nyugat-Európában (mintegy 16%-ra 1988 körül) mint Kelet-Európában (27%) vagy a mediterrán és ibériai területen.

Közép- és Kelet-Európa most visszaállhat arra a modernizációs útra, amin a második világháború előtt megindult. Így például a házasságkötési életkor nemcsak tovább távolodott Nyugat-Európától (1930 körül a nőknél ez 25 év körül volt Lengyelországban és Magyarországon és 1965-ben 22, ill. 21 év), hanem meg is maradt ezen a szinten a legutóbbi kis növekedésig (*Rychtarikova* számításai 1991).

A Vörös Hadsereg és a Hajnal vonal

Legalább 3 területen a Vörös Hadsereg Hajnal vonalát tovább tolta nyugat felé, abban az értelemben, hogy korábban nyugat-európainak számító országok a vasfüggöny mögé kerültek. Demográfiai viszonyaik változtak az inkább keleti termékenységi és házasságkötési szokások irányába. A pronatalista családjóléti politikák, melyek a kommunista kelet-európai országokra voltak jellemzőek, támogatták a korai házasságkötést és szülést. A házasságkötési arányszámok 1945-ben ugyanarról a szintről indultak a két Németországban. De 1971-re a 20–24 éves nőknek csak 35%-a volt hajadon Kelet-Németországban, szemben az 50%-kal Nyugat-Németországban 1966-ban. A teljes termékenységi arányszámok, melyek az 1960-as évekig hasonlóak voltak, az 1970-es évek közepe óta határozottan eltértek a keleti radikális pronatalista politika átmeneti hatásaként. Csehszlovákiában, különösen a cseh területen, ahol a késői házasságkötés volt általános az 1930-as években, az 1930. évi 62%-os hajadon arány a 20–24 éves nőknél 35%-ra esett vissza 1970-ben. (A nyugati arányok is visszaestek 1970-ig, de 40 és 60% között maradtak.) Az első házasságkötési életkor itt jobban visszaesett mint bárhol máshol Európában az 1930. évi 26,7, ill. 26,4 évről 21,2, ill. 21,4 évre 1965-re és 1985-re is csak 22,7, ill. 22,9 évre nőttek, azaz 2–4 évvel alacsonyabbak maradtak a nyugat- és észak-európainál. Az 50 éves korukig nőtlenek/hajadonok aránya 5%-ra esett vissza és itt is maradt. Észtországban, ahol az 1930-as években a termékenység egyike volt a legalacsonyabbaknak, a teljes termékenységi arányszám 1960 körül egyike volt a legmagasabbaknak Európában (2,2) és 1988-ig maradt ezen a szinten (Katus 1991).

Csehszlovákia esetében a házasságkötés és a gyermekszülés előrehozását annak tulajdonították, hogy ez a felnőtt státust és az állami lakáshoz való jutást elősegítette más alternatívák hiányában (Fialova 1991). De a lakás tétel nem volt érvényes Lengyelországban (ahol mindenképpen lakáshiány volt) vagy Bulgáriában (ahol a lakások többsége magántulajdonban volt). A kelet-európai országok általában nem adtak prioritást az egyedülálló anyáknak; ez magyarázhatja a szexualitással kapcsolatos konzervatív szemlélettel együtt a házasságon kívüli szülések alacsony arányát (5–10%), aminek jelei még mindig mutatkoznak. (Kivéve Kelet-Németországot, ahol a szabályok nem zárták ki az egyedül álló anyákat, és ahol a házasságon kívüli szülések aránya az 1970-es évekbeli pronatalista intézkedések hatására megnőtt.) Egy másik általános magyarázat a családi élet vonzerejét abban látja, hogy a családi szféra volt az egyedüli, ahol magán autonómiát élvezhettek az emberek egy olyan

ellenőrzött társadalomban, ahol az önmegvalósítás egyetlen színtere a család maradt (*Mozny*).

A házasságkötések 1970 körüli/utáni nyugati visszaesésével szemben Kelet-Európában a nőtlenek/hajadonok aránya alacsony maradt az 1980-as évek végéig. A nők első házasságkötési életkora 22 év körül maradt, a teljes házasságkötési arány pedig 0,846 és 0,939 között (kivéve Kelet-Németországot 0,739) akkor, amikor Nyugat- és Észak-Európában már 0,535 és 0,661 közé estek vissza (*Rychtarikova* 1991).

Az 1990-es évek elején az e kérdéssel foglalkozók a házasságkötéssel kapcsolatos kelet-nyugati különbségeket törekenynek tekintették (pl. *Rychtarikova* 1991, *Filarova* 1991) és valószínűnek tekintették a nyugati szinthez történő konvergálást. De amíg a termékenység lényegesen visszaesett, úgy tűnik, hogy a várakozástól eltérően nem volt ezzel együtt növekedés a házasságkötési életkorban, kivéve a korábbi NDK-t. A születésszám visszaesése nem meglepő, azok a pronatalista jóléti intézkedések, melyek elősegítették a korai házasságkötést és a termékenységet, az infláció következtében hatásukat veszítették és fennállt eltörlésük veszélye is. A gazdasági bizonytalanság és a fenyegető munkanélküliség légkörében a termékenység csökkenése egy természetes védekező akció. Az abortusszal kapcsolatos korlátozásokat Romániában eltörölték, ami az abortuszok arányát 3500-ra emelte 1000 élveszületésre számítva (a korábbi 800-ról) és 1990-ben 30%-kal csökkentette a születésszámot 1989-hez képest. Újabb akadályokat emeltek azonban az abortuszok elé Lengyelországban és Kelet-Németországban. Ami azonban igazán fontos, az az különbség, ami abból adódik, hogy az egyének szabad választása van a nyílt, szabad piaci társadalmakban. Ezért a kelet-európai háború utáni demográfiai divergenciát visszatekintve ideiglenes és szabálytalan kitérőnek fogják minősíteni.

Etnikai különbségek

Más újszerű fejlemények Európában a második világháború óta divergáló hatással járhatnak, legalábbis kezdetben. Ezek között a legfontosabb az etnikai érzés és tudatosság erősödése Európa etnikai kisebbségeiben az 1960-as évek óta (*Smith* 1986). Mialatt a kulturális különbségek és viták folytatódtak, sőt fokozódtak, addig az etnikai demográfiai különbségek csökkentek (Észak-Írország) vagy megfordultak (Belgium, Québec). A növekvő belső demográfiai különbségek Spanyolországban egy ellenkező irányú kivételt jelentenek. Több mint 8 millió nem európai érkezése a

harmadik világból Európába új népeségek belépését jelentette, teljesen más demográfiai jellemzőkkel. Ezek azonban ki vannak téve a gyors társadalmi változás lehetőségének, legalábbis a termékenység tekintetében, ha a házasság és a háztartás tekintetében nem is. Néhány ilyen bevándorolt népesség elég nagy ahhoz, hogy egyes városi vagy regionális születési arányszámokat befolyásoljon, de általában csak kismértékű ahhoz, hogy vizsgálódásunk témakörét befolyásolja. A születési arányszám megfigyelt emelkedésében az Egyesült Államokban, Ausztráliában és Új-Zélandon például együtt vesz részt a fehér népesség és a növekvő számú bevándorolt és bennszülött népeségek.

Következtetések

Konvergencia különböző valószínű indokok alapján várható. De az előzőekben láttuk, hogy a demográfiai konvergenciára vonatkozó feltételezések kevésbé biztosak, mint az egyszerű, józan ész alapján hinnénk. Két probléma van

- a) nagyon nehéz előrejelezni a demográfiai jellemzőket determináló bizonytalan és változó gazdasági és tudati tényezőket, ezeknek változását térben és időben és
- b) ezeknek a feltételezett determináló tényezőknek a tényleges hatását (lehet, hogy egyáltalán nem is determinálók).

A demográfiai konvergencia feltételezett meghatározóinak, az ipari világ és különösen Európa gazdaságainak és társadalmainak növekvő hasonlóságát nem tekinthetjük magától értetődőnek. Ha egyszer a nagyon elmaradott országok és régiók kifejlesztik gazdaságukat, a további konvergenciának nincs mozgatóereje. A demográfiai változás feltételezett motorjai, például a nők foglalkoztatottsága, most nagyon lassan közelednek egymáshoz.

Ezen túlmenően, ezek a jelenleg feltételezett motívációs erők lehet, hogy később nem lesznek összefüggésben a demográfiai rendszerrel, azután, hogy akár ezek az erők, akár a társadalom egy bizonyos határon túljutott. Ez nem azt jelenti természetesen, hogy a népeségek immunisok lennének a gazdasági hatásokkal szemben. Amint a legújabb svéd példa is illusztrálja még a poszt-modern társadalmaknak is jó szemük van az esélylatolgatásra, amikor adókedvezményekről van szó. Csak arról van szó, hogy más fejlemények a hatást kétségessé tehetik. És azok a költséges jóléti intézkedések, melyek lehetővé teszik a demográfiai emancipációt, paradox módon sebezhetőkké válnak a jóléti államok fenntarthatóságának átgondolása során, amit éppen a hosszú távú demográfiai folyamatok tesznek szükségessé.

A demográfiai konvergencia valóban bekövetkezhet Európa jövődő szuper-államának egyes országaiban, ahol a valóban közös gazdaság, politikai rendszer, nyelv és esetleg közös vallás, vagy annak közös hiánya lesz általános, ahogy az országok provinciái is hasonlóbbá váltak korábban. Kétségtelen, hogy jelentős energiák hatnak ebben az irányban. Végül is nagyon jó példák vannak a határozott regionális sajátosságok eltűnésére, olyanokra is, melyek hosszan tartóak és nemzeti jellegűek voltak. A magas skót termékenység megszűnt, hogy helyet adjon az ugyancsak érdekes alacsony skót termékenységnek. Québec magas termékenysége alacsony lett, ugyanúgy, ahogy megfordult a régi vallon-flamand termékenységi különbség.

És vajon mi lesz a látszólag elkerülhetetlen modernizálásával az értékeknek és attitűdöknek, amit a második demográfiai átmenet lelkes hívei úgy állítanak be mint ellenállhatatlan erők által előidézett történetileg elkerülhetetlen általános fejlődést. De nehéz belátni, hogy az ilyen felszabadító erők konvergenciához vezetnének, ha csak mindenki meg nem egyezik, hogy felszabadulása (a régi értékek alól) azonos új értékek átvételével történt. Világos azonban, hogy nincsenek univerzálisan elfogadott új értékek az országokon belül vagy az országok között. Egyes megnyilvánulásaik pedig — a magas válási és házasságon kívüli szülési arányok — nem engedhetők meg hosszú távon, mivel rázúdítják a nők fogyasztásának és a gyermekek létrehozásának a költségeit az általános adófizetőre. A jóléti jogosítványok korszaka (ideiglenesen) megvédte az embereket reprodukív magatartásuk következményeitől és ezért (ideiglenesen) a magatartások szélesebb körét tette lehetővé. Inkább a jólét mint a fogamzásgátlás támasztja alá a második demográfiai átmenet főbb elemeit és lehet, hogy ez a jólét nem sokáig tart. Paradox módon a jólétet Európában a pénzügyi konvergencia, a monetáris unió fenyegeti. Nem sikerült azonosítani azt az országot, amelyiket a többieknek követniük kell, úgy tűnik, hogy nincs egy egyedüli út. Ezért tradicionális attitűdök együtt élhetnek nagyon modern termékenységi magatartással.

Amint *Bosveld* írja egy nagyobb, termékenységet elemző művének a végén "... nagy országok közötti különbségek vannak a termékenységi trendekben az időzítés és az intenzitás különbségei miatt. Ezért nem lehet arra az egyszerű következtetésre jutni, hogy az országok ugyanezt az utat teszik meg a termékenységben csak bizonyos időbeli eltérésekkel. Amikor pedig különösen az ütemezés hatásait vizsgáljuk, akkor kitűnik, hogy az országok közötti különbségek nagyok. Egyes országokban nagyon megnőtt azoknak a nőknek az aránya, akik szülésüket későbbre halasztották, más országokban egyáltalán nem. ... ennek a vizsgálatnak az eredményei arra

vezettek, hogy kijelentsem, hogy termékenységi trendekben divergencia következett be." (*Bosveld*, 1996 pp. 253—4.)

Az empirikus eredmények egy mérsékelt általános konvergenciára utalnak Nyugat-Európában, de mind eddig nincs konvergencia, ha Keletet bekapcsoljuk. Lehet, hogy legújában oly sok szabálytalan jelenség volt mind Dél-Európában, mind pedig különösen Keleten, hogy a végkifejlet nem jósolható meg és a keletkezett zavarok iszapossá tették a demográfiai vizeket is. Bármilyen jövőbeli demográfiai rezsimben valószínűleg korlátozott különbségek várhatók, egyes területeken erősebb korlátokkal, másutt nem. A születési arányszámok szorosabban konvergálhatnak, mint a család és a háztartás, ahol krízis állhat be egyes területeken.

A múltbeli trendek bizonyos eligazítást adhatnak. Az európai megoszlásoknak és különbségeknek hosszú története van, a Hajnal vonal keleti—nyugati megoszlása, ami tovább tartott mint a török uralom és a vasfüggöny, Spanyolország és Olaszország egyes részeinek jellegzetes komplex háztartásai, amelyek még ma is tovább élnek a családszerkezetben, az érintkezésben és a támogatásban megmutatkozó nagy különbségekben, ha nem is az átlagos háztartásnagyságban; a jellegzetes, sajátosan magas skandináv házasságon kívüli szülési arányok.

Figyelembe kell venni más jellegű tartós különbségeket is. Az európai ipari országok különböznek, és különböztek az egész 20. században, sőt előtte is sok vonatkozásban. Ide tartoznak a politikai rendszerek és a különböző politikai pártok, amelyek az egyes országokban népszerűek, a nemzeti jellegzetességek a megfontoltságban, az életteremtésben, a flegmatikus vagy nyílt viselkedésben, az étkezésben és az alkoholfogyasztásban, a halálokok megoszlásában, az autóvezetési szokásokban és a kockázat vállalásban. A konvergencia hiányát jelző egyik legjobb példa a meglepően tartós és nagy különbségek a standardizált halálozási arányszámokban a baleseti és erőszakos halálozásban 31 európai országban, annak ellenére, hogy az autók típusai egyre inkább azonosak, ugyanúgy egységesek a közlekedési szabályok, az útjelzések és az utak, az ittas hajtás elleni törvények, a biztonsági öv előírásai stb. (*Adams* 1985). A nyelvi és vallási különbségek fennmaradnak és a realitásokat különféleképpen interpretálhatják. Európa népessége lényegesen különböző házakban lakik, egyesek inkább közösségi házakban, mások annyira elkülönülve amennyire csak lehetséges. A változatlan földrajz és az izoláció állandóan menedéket kínálhat különleges életvitel folytatóinak.

Bőségünk kora valóban a választás korszakává válhat. *Kuijsten* (1966 p 140—141) például 10 ország adatait felhasználta az 1990—92. évi a "Családi életformák és a mindennapi családi élet európai összehasonlítására" c.

mintavételes vizsgálatból, hogy leírja és elemezze a háztartások és családok típusainak változatosságát, amiben nem mutatkozik konvergencia. Ő kifejezetten tagadta, hogy a megfigyelt különbségek csak annak tulajdoníthatók, hogy ugyanazt az utat az egyes országok különböző sebességgel járják be. Ezek a különbségek valójában különböző struktúrákat tükröznek, anélkül, hogy korreláció lenne az alapvető demográfiai trendek (pl. a termékenység) és a tradicionális családok és az új családformák egymáshoz való arányai között. "A második demográfiai átmenet időszakában Európa családtérképe változatosabb lett és nem egyformább, és azok a félelmek az európai családszerkezet Mac Donald-szerű előregyártott mintákat fog követni, melyből a látogatók kóstolhatnak és elvhetnek, teljesen alaptalanok." Rámutat arra, hogy a svéd modell nem annyira elterjedt mint ahogyan azt általában hiszik és egy egyszerű társadalombiztosítási reform visszakergeti az embereket a házasságba, ha csak ideiglenesen is, hogy a juttatásokat megkaphassák.

Egy elméleti kérdéssel fejezem be: ha minden országban azonos lenne a gazdaság, a gyermekek ellátása és a jóléti rendszer, azonos lenne-e a születési arányszám? Megválaszolhatjuk-e a jövő Európájának demográfiai fejlődését? Lehet, hogy a kérdésekre ugyanazt a választ kell adnunk, amit a néhai *Csu-En-Laj* adott arra a kérdésre, hogy hogyan értékeli a francia forradalmat. "Túl korai lenne ezt megmondani." Lehet, hogy ez a válaszom — legalábbis egyelőre.

HIVATKOZÁSOK

- Abramovitz, M.* (1986) Catching up forging ahead, falling behind. *Journal of Economic History* XLVI, 2.
- Adams, J.G.U.* (1985) *Risk and Freedom: the record of road safety regulation*. London, Transport Publishing Projects.
- Andorka, R.* (1978) *The Determinants of Fertility in Advanced Societies*. London, Methuen.
- Avdeev, A. and A. Monnier* (1994) A la découverte de la fécondité russe contemporaine. *Population* 49, 4—5, 859—902.
- Avdeev, A., Blum, A. and I. Troitskaja* (1994) Historie de la statistique de l'avortement en russie et en URSS jusqu'en 1991, *Population* 49, 4—5, 903—934.
- Becker, G.* (1981) *A Treatise on the Family*. Cambridge, Mass. Harvard University Press.
- Beets, G.* (1995) Does the increasing age at first birth lead to increases in involuntary childlessness? in EAPS (ed.) *Evolution or Revolution in European Population Volume 2 Contributed Papers Session I—IV* Milan, FrancAngeli pp 15—30.
- Beets, G., Prins, K. and P. Willems* (1992) Trends in Population and Family in the Low Countries. *Bevolking en Gezin* 1992/1, 217—268.
- Benjamin, B. and E. Overton* (1881) Prospects for Mortality Decline in England and Wales. *Population Trends* 23, 22—28.

- Bettio, F. and P. Villa (1996) *A Mediterranean Perspective on the Breakdown of the Relationship between Participation and Fertility*. Trento, Università degli Studi di Trento Dipartimento di Economia, Discussion Paper No 5, 1996.
- Blanchet, D. and O. Ekert-Jaffé (1994) Demographic Impact of Family Benefits. in Ermish, J. and N. Ogava, *The Family, the Market and the State in Ageing Societies*. Oxford, Clarendon Press pp 79—104.
- Blayo, C. (1987) *La fécondité en Europe depuis 1960: convergence ou divergence?* European Population Conference 1987.
- Blum, A. (1989) *Démographique de l'URSS et des pays de l'Est: continuité ou rupture?* édition 1989, Notes de Etudes Documentaires, Paris, La Documentation Française.
- Bongaarts, J. and S.C. Watkins (1996) Social Interactions and Contemporary Fertility transitions. *Population and Development Review* 22, 4, 639—682.
- Bosveld, W. (1996) *The Ageing of Fertility in Europe: a comparative demographic — analytic study*. Amsterdam, PDOD Publications, Thesis Publishers.
- Bosveld, W., Wijzen, C. and Kuijsten, A. (1991) The Growing importance of Fertility at Higher Ages in the Netherlands. in EAPS (Ed.), *European Population Conference*, Paris.
- Botev (on Bulgarian exceptionalism)
- Bourgeois-Pichat, J. (1988) From the 20th to the 21st century: Europe and its population after the year 2000. *Population* 44, 57—90.
- Brass, W. (1989) Is Britain facing the twilight of parenthood? in Joshi, H. (ed.) *The Changing Population of Britain*, Oxford, Blackwell.
- Britton, M. (1990) *The Geography of Mortality*. London, OPCS.
- Butz, W.P. and M.P. Ward (1979) Will US Fertility remain low? a new economic interpretation. *Population and Development Review* 5, 663—689.
- Calhoun, C.A. (1991) Desired and excess fertility in Europe and the United States; indirect estimates from World Fertility Survey Data. *European Journal of Population* 7, 29—57.
- Calot, G. and J.-C. Chesnais (1983) 'Efficacité des politiques incitatrices en matière de natalité'. Paper presented at the USSP colloquium, Liège, November 1983.
- Cleland, J. and C. Wilson (1987) Demand theories of the fertility transition: an iconoclastic view. *Population Studies* 41, 5—30.
- Cliquet, R.L. (1991) *The second demographic transition: fact or fiction?* Population Studies no 23, Strasburg, Council of Europe.
- Chasteland, J.-C. and J.-C. Chesnais (1997) Quelle 'Mondialisation'? in *La Population du Monde: enjeux et problèmes*. ed. Chasteland, J.-C. and J.-C. Chesnais, Paris, INED/Press Universitaires de Paris pp 5—8.
- Coale, A.J. (1996) (paper on Russia life table profiles) in Volkov et al.
- Coale, A. and S.C. Watkins (1986) *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton, Princeton University Press.
- Compton, P. and J. Coward (1989) *Fertility and Family Planning in Northern Ireland*. Avebury, Aldershot.
- Coleman, D.A. (1977) The Geography of Marriage in Britain 1920—1960. *Annals of Human Biology* 4, 101—132.
- Coleman, D.A. (1990) *Contrasting age-structures of East and Western Europe and the Soviet Union: demographic curiosity or useful resource?* Paper presented to the Demographic Congress on the USSR in the 20th century, Tbilisi 1990.

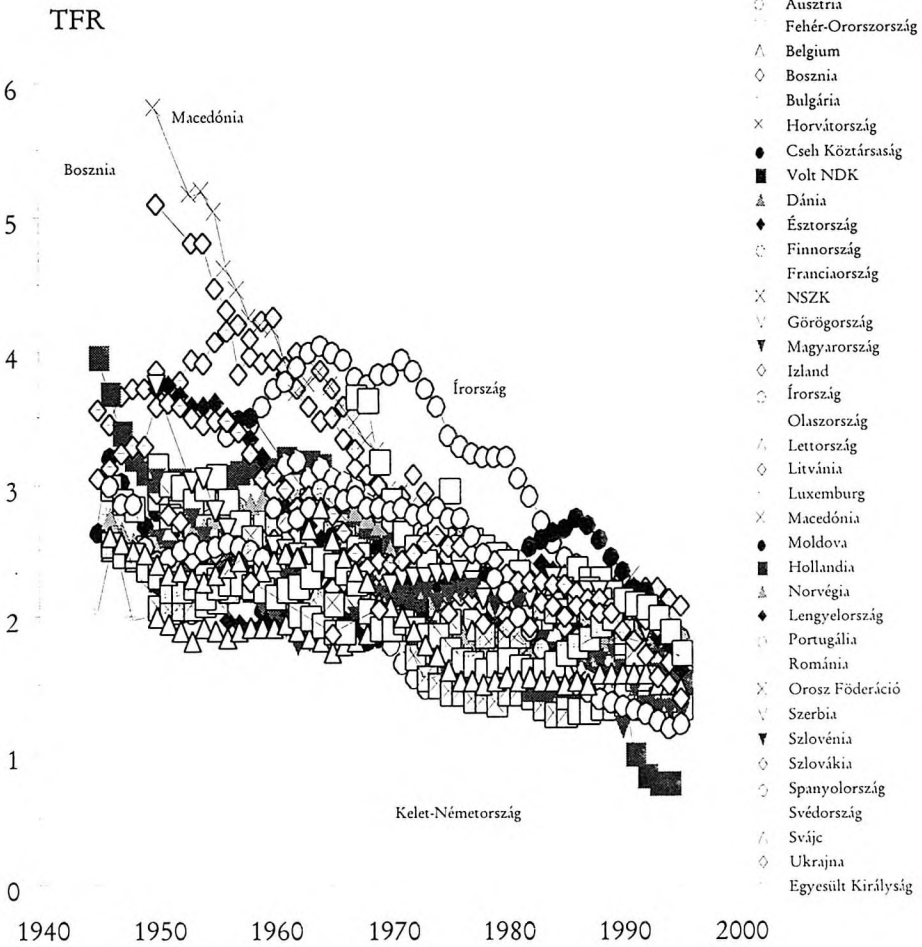
- Coleman, D.A. (1991) *Religion, reproduction and risk*. paper presented to the Fourth International Workshop on Economics, Demography and Organised Religion, Lincage College, Oxford 1991.
- Compton, P. (1996) Indigenous and older minorities. in Coleman, D.A. and J. Salt (eds) *Ethnicity in the 1991 Census Volume I Demographic Characteristics of the Ethnic Minority Populations*. London, HMSO pp 243–283.
- Conrad, C., Lechner, M. and Werner, W. (1966) East German Fertility after Unification: crisis or adaptation? *Population and Development Review* 22, 331–359.
- Crosby, A.W. (1986) *Ecological Imperialism: the Biological Expansion of Europe 900–1900*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Csernak, M. (1991) *Changing Patterns of First Marriage in Hungary*. Paper presented at the European Population Conference, Paris, October 1991.
- Davis, K., Bernstam, M.K. and R. Ricardo-Campbel (eds) (1986) *Below Replacement Fertility in Industrial Societies*. Supplement to *Population and Development Review*.
- Day, L.H. (1995) Recent Fertility Trends in industrialized Countries: Towards a Fluctuating or a Stable Pattern? *European Journal of Population* 11, 275–288.
- Decroly, J.-M. and Vanlaer, J. (1991) *Atlas de la Population Européenne*. Brussels, Editions de l'Université de Bruxelles.
- de Jong, A.H. (1988) Provinciale vruchtbaarheidsverschillen nemen toe (Differences in provincial fertility levels are increasing) *Maandstatistiek van de bevolking* 1988, 10, pp 9–15 (in Dutch, with English summary).
- de Vries, J. (1985) Population and Economy of the pre-industrial Netherlands. *Journal of Interdisciplinary History* 15, 661–682.
- Dittgen, A. (1995) Nuptialité et religion en Europe. in EAPS (ed.) *Evolution or Revolution in European Population*. Proceedings of the European Population Conference, Milan 1995. Volume 2 Contributed Papers sessions I–IV. Milan, FrancAngeli pp 115–128.
- Ermish, J. (1988) Economic Influences on Birth Rates. *National Institute Economic Review* November 71–81.
- Eurobarometer (1990) *Report No 32 European public opinion on family and the desire for children*. Brussels, EC.
- Eurostat (1989) *Demographic Statistics 1989*. Luxembourg, EC.
- Eurostat (1991) *Demographic Statistics 1990*. Luxembourg, EC.
- Everitt, B. (1980) *Cluster Analysis* (2nd edition). London, Heinemann.
- Fialova, L. (1991) *Development of nuptiality in Czechoslovakia, 1918–1988*. Paper presented to the European Demographic Congress, Paris, October 1991.
- Fischer, D.H. (1989) *Albion's Seed: Four British Folkways in America*. New York, Oxford University Press.
- Foster, A. (1990) Cohort analysis and demographic translation: a comparative study of recent trends in age-specific fertility rates from Europe and North America. *Population Studies* 44, 2, 287–316.
- Friedman, D., Hechter, M. and S. Kanazavva (1994) A theory of the value of children. IUSSP Seminar on Values and Fertility Change, Sion, February 1994 Liège, IUSSP. pp 77.
- Gavrilov, L.A. and N.S. Gavrilova (1991) *The Biology of Human Life span: a quantitative approach*. Reading, Harwood.
- Gauthier, A. (1991) *The evaluation of the effect of family policy on fertility in industrialized countries*. Thesis presented for the degree of D.Phil, Oxford University. See also

- 'Subsidizing parents — does it make children more attractive?' paper presented to the European Population Conference, Paris 1991.
- Gellner, E. (1983) *Nations and Nationalism*. Oxford, Basil Blackwell.
- Glass, D.V. (1967) *Population Policies and Movements in Europe*. London, Frank Cass.
- Glass, D.V. (1976) Recent and Prospective trends in Fertility in development countries. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London B*, 274, 1—51.
- Goldthorpe, J. (1984) The end of convergence: corporatist and dualist tendencies in modern western Societies. in Goldthorpe, J. (ed.) *Order and Conflict in contemporary Capitalism: studies in the political economy of Western European nations*. Oxford, Clarendon Press.
- Grasland, C. (1990) Systèmes démographiques et systèmes supranationaux la fécondité européenne de 1952 à 1982. *European Journal of Population* 6, 163—191.
- Halpern, J.M. (1972) Town and countryside: in Serbia in the nineteenth-century, social and household structure as reflected in the census of 1863. in Laslett, P. and R. Wall (eds) *Household and Family in Past Time*. Cambridge, Cambridge University Press pp 401—427.
- Hajnal, J. (1965) European Marriage Patterns in Perspective. in Glass, D.v. and D.E.C. Eversley (eds) *Population in History*, London, Arnold.
- Haskey, J. (1993)
- Hobcraft, J. and K. Kiernan (1996) *Becoming a Parent in Europe*. in EAPS (ed.) *Evolution or Revolution in European Population* Milan, FrancoAngeli pp 27—65.
- Hoem, B. and J.M. Hoem (1997) *Sweden's family policies and roller-coaster fertility*. Demography Unit, Stockholm University Stockholm Research Reports in Demography 115.
- Hoffmann-Nowotny, H.-J. (1994)
- Höhn, C., Mackensen, R., and E. Grebenik (eds) 1989, *The later stages of the family life cycle*. Oxford, Oxford University Press.
- Holzer, J. (1996) From State to Market Economy: the population dimension. in. EAPS (ed.) *Evolution or Revolution in European Population* Milan, FrancoAngeli pp 67—94.
- Jensen, A.M. (1997) New forms of Reproductive and Family Behaviour in Contemporary Europe: a review of recent findings. Paper presented at the 23rd IUSSP General Population Conference.
- Jones, G.W. (1993) Is demographic uniformity inevitable? *Journal of the Australian Population Association*, 10, 1—16.
- Kaufman, J.-C. (1994) Les mébages d'une personne en Europe. *Population* 49, 4—5. pp 935—958.
- Kaufman, L. and P.J. Rousseeuw (1990) *Finding Groups in Data: an introduction to cluster analysis*. New York. John Wiley.
- Katus, K. (1990) *Fertility transition in the Baltic States*. paper presented to the Symposium on the Demographic Development of the USSR, Tbilisi 1990.
- Katus, K. (1991) *Estonian fertility in European context*. Paper presented to the European Demographic Congress, Paris October 1990.
- Kendall, D.G. (1975) The recovery of structure from fragmentary information. *Philosophical Transactions of the Royal Society A*, 279, 1291, 547—582.
- Kerr, C. et al. (1962) *Industrialism and Industrial Man*. London, Heinemann.
- Kerr, C. (1983) *The Future of Industrial Societies: convergence or continuing diversity?* Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.

- Kingkade, W. (1990) *Regional Variations in Soviet Mortality by Cause of Death: an analysis of years of potential life lost*. paper presented to the Symposium on the Demographic Development of the USSR, Tbilisi 1990.
- Knodel, J. (1978) Natural Fertility in Pre-industrial Germany. *Population studies* 32, 481—510.
- Kraval (1992) The weak impact of female labour force participation on Norwegian third-birth rates. *European Journal of Population* 8. 3. 247—264.
- Kreager, P. (1986) Demographic regimes as cultural systems. in Coleman, D.A. and R.S. Schofield (eds) *The State of Population Theory: forward from Malthus*. Oxford, Blackwell.
- Kreager, P. (1993) Anthropological Demography and the limits of diffusionism. Proceedings of a meeting of the IUSSP committee on anthropological demography. Liège, IUSSP, pp 313—326.
- Kruskal, J.B. (1964) Nonmetric multidimensional scaling: a numerical method. *Psychometrika* 29, 115—129.
- Kruskal, J.B. and M. Wish (1978) *Multidimensional Scaling*. Sage, Beverly Hills.
- Kuijsten, A.C. (1996) Changing Family Patterns in Europe: a case of divergence? *European Journal of Population* 12, 115—143.
- Lapinch, A. (1991) *Les particularités de l'Evolution du type de nuptialité a Européenne en Lettonie*. Paper presented to the European Demographic Congress, Paris October 1991.
- Larre, N. and Torres, R. (1991) Is convergence a spontaneous process? The experience of Spain, Portugal and Greece. *OECD Economic Studies* 16, pp. 169—198. Paris, OECD.
- Leete, R. (1987) The post-demographic transition in East and South Asia. *Population Studies* 41, 187—207.
- Leete, R. (1994) The Flight from Marriage and Parenthood among the Overseas Chinese in Asia. *Population and Development Review* 20, 4, 811—829.
- Leridon, H. (1990) Cohabitation, Marriage, Separation: an analysis of life histories of French cohorts from 1968 to 1985. *Population Studies* 44, 127—144.
- Lesthaeghe, R.J. (1978) *The Decline of Belgian Fertility*. Princeton, Princeton University Press.
- Lesthaeghe, R.J. and J. Surkyn (1988) Cultural Dynamics and Economic Theories of Fertility Change. *Population and Development Review* 14, 1—45.
- Lesthaeghe, R. and G. Mors (1996) Is there a new conservatism that will bring back the old family? Ideational trends and the stages of family formation in Germany, France, Belgium and the Netherlands 1981—1990. in EAPS (ed.) *Evolution or Revolution in European Population*. Milan, FrancoAngeli pp 225—264.
- Liefbroer, A.C. and Fraczak, E. (1997) Family formation in Poland during the Early Years of socio-economic Transformation: Evidence from the Polish Family and Fertility Survey 1991. *Studia Demograficzne* (in press)
- Lucas, R. (1990) Why doesn't capital flow from rich to poor countries? *American Economic Review* 78.
- Macfarlane, A. (1978) *The Origins of English Individualism: the family, property and the social transition*. Oxford, Basil Blackwell.
- McIntosh, C.A. (1983) *Population Policy in Western Europe: responses to low fertility in France, Sweden and West Germany*. New York, Armonck, M.E. Sharp.

- McNicholl, G. (1980) Institutional Determinants of Fertility Change. *Population and Development Review* 6, 3, 441–462.
- Mackensen, R. (1982) Social Change and Reproductive Behaviour — on continuous Transition. in Höhn, C. and Mackensen, eds. *Determinants of Fertility Trends: theories re-examined*. Liège, Ordina, pp 249–279.
- Macura, M. (East European Marriage Paper)
- Macura, M., Eggers, M. and T. Frejka (1995) Demographic Change and Public Policy in Europe. in Moors, H. and R. Palomba (eds) *Population, Family and Welfare: a comparative Survey of European Attitudes*. Oxford, Clarendon Press pp 8–44.
- Michaeli, G.A. (1996) New Patterns of Family formation in Italy. Which tools for which interpretations? *Genus* LII, 15–52.
- Monnier, A. (1988) La Conjuncture démographique: L'Europe et les pays développés d'Outre-Mer. *Population* 43, 4–5, 893–904.
- Munoz-Perez, F. (1987) The Decline of Fertility in Southern Europe. *Population* 42, 1989, 261–290.
- Murphy, M. (1990) Housing the People: from shortage to surplus? in Joshi, H. (ed) *The Changing Population of Britain*. Oxford, Blackwell.
- Murphy, M. and O. Sullivan (1985) Housing tenure and family formation in contemporary Britain. *European Sociological Review* 1, 230–43.
- ni Bhrolchain, M. (1987) Period Parity Progression Ratios and Birth Intervals in England and Wales 1941–1971: a synthetic life table analysis. *Population Studies* 41, 103–125.
- OECD (1985) *The Role of the Public Sector*. OECD Economic Studies No 4, Special Issue. Paris, OECD.
- Obmae, K. (1996) *The End of the Nation State*. London, Harper Collins.
- Olshansky, S.J., Carnes, B.A. and C. Cassel (1990) In Search of Methuselah: Estimating the Upper Limits to Human Longevity, *Science* 250, 634–640.
- Palli, H. (1983) Estonian households in the seventeenth and eighteenth centuries. in Wall, R., Robin, J. and P. Laslet (eds) *Family Forms in Historic Europe*, Cambridge, Cambridge University Press pp 207–216.
- Palomba, R. and H. Moors (1995) Attitudes towards Marriage, Children and Population Policies in Europe. in Moors, H. and R. Palomba (eds) *Population, Family and Welfare: a comparative survey of European attitudes Vol 1*, Oxford, Clarendon Press, pp 245–262.
- Preston, S. (1975) Changing Relation between Mortality and Level of Economic Development. *Population Studies* 29, 231–248.
- Prinz, C. (1995) *Cohabiting, Married or Single?* Aldershot, IIASA/Avebury.
- Roussel, L. (1992) La famille en Europe occidentale: divergences et convergences. *Population* 47, 133–152.
- Roussel, L. (1994) Fertility and Family. *Proceedings of the European Population Conference Geneva 1993 Volume 1*, pp 35–110. Strasbourg, Council of Europe.
- Russell, J.C. (1972) Mediaeval Regions and their Cities.
- Rychtarykova, J. (1991) *Nuptialité comparée en Europe del l'Est et en Europe de l'Ouest*. paper presented to the European Demographic Congress, Paris October 1991.
- Schofield, R.S. and Coleman, D.A. (1986) Introduction: the State of Population Theory. in Coleman, D.A. and R.S. Schofield (eds) *The State of Population Theory: forward from Malthus*. Oxford, Basil Blackwell.

- Simons, J. (1986) Culture, Economy and Reproduction in Contemporary Europe. in Coleman, D.A. and R.S. Schofield (eds) *The State of Population Theory*. Oxford, Basil Blackwell.
- Smith, A.D. (1986) *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, Basil Blackwell.
- Smith, R.M. (ed) (1987) *Land, Kinship and Life-Cycle*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Snedecor, G.W. and W.G. Cochran (1967) *Statistical Methods*. Ames, Iowa State University Press.
- Teitelbaum, M.S. (1994) *The British Fertility Decline*. Princeton, Princeton University Press.
- Tilly, C. (1984) *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. New York, Russel Sage foundation.
- Topf, R., Mohler, P. and A. Heath (1989) Pride in one's country: Britain and West Germany. in Jowell, R., Witherspoon, S. and L. Brook (eds) *British Social Attitudes: special international report*. Aldershot, Grower.
- UN (1989) *World Population Prospects 1988*. Population Studies No 106, New York, United Nations.
- Vallin, J. (1995) *Espérance de vie: quelle quantité pour quelle qualité de vie?* in EAPS Evolution or Revolution in european Population. Milan, FrancAngeli pp 17—45.
- van de Kaa, D.J. (1987) Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin* 42, 1.
- van de Kaa, D.J. (1944) The Second Demographic Transition Revisited: theories and expectations. in Beets, G.C.N. et al. (eds) *Population and Family life in the Low Countries 1993 Late Fertility and Other Current Issues*. Swets and Zeitlinger pp 81—126.
- van de Kaa, D.J. (1996) Options and consequences: Europe's Demographic Patterns Adelaide, Australian Population Association, W.D. Borrie Lecture. 18 pp.
- Watkins, S.C. (1990) From local to national communities the transformation of demographic regimes in Western Europe 1870—1960. *Population and Development Review* 16, 241—272.
- Wiener, M.J. (1981) *English Culture and the Decline of the Industrial Spirit*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Wilson, C. (1984) Natural fertility in pre-industrialised England 1600—1799. *Population Studies* 38, 225—240.
- Wrigley, E.a, and R.S. Schofield (1981) *The Population of England 1541—1871: a reconstruction*. London, Edward Arnold.
- Zeldin, T. (1977) *France 1848—1945*. Oxford, Clarendon Press.

A teljes termékenység alakulása 37 európai országban
Total fertility rate in 37 European countries

Tárgyszavak:

Népesedéelmélet
 Gazdaságdemográfia

CONVERGING AND DIVERGING PATTERNS
 OF POPULATIONS IN EUROPE

A MUNKAHELY BIZTONSÁGA ÉS A GYERMEKVÁLLALÁS KONFLIKTUSAI A 18-40 ÉVES FÉRFIAK ÉS NŐK KÖRÉBEN¹

S. MOLNÁR EDIT

A rendszerváltozást követő évtizedben a foglalkoztatási struktúra jelentős átalakulásának vagyunk tanúi. A számos kedvezőtlen jel mellett – amilyen például a munkanélküliség vagy a garantált munkahely biztonságának megingása – pozitív fejlemény, hogy a munkában maradt nők korstruktúrája fiatalodott, és jelentősen javult iskolai végzettség szerinti összetételük is (Frey, 1997, Fóti-Lakatos, 1998, Mikrocenzus, 1996). A képzettebb fiatal női munkaerő – csakúgy, mint a nyugat-európai országokban – rövidesen nálunk is erősen meghatározó lesz a termékenység alakulásában.

A családalapítás előtt álló generációban jogos ma az aggodalom amiatt, hogy a munkához jutás egyik alapvető, jóllehet nem deklarált, “rejtett” kritériumává a munkaadók részéről az válik: hogy az alkalmazandó (vagy éppen leépítendő) női munkaerő mennyire lekötött családi feladatokkal, várható-e, hogy gyermekszülés miatt hosszabb időre kiesik a munkából, sokat hiányzik-e a kisgyermek betegsége miatt stb. Félő, hogy emiatt a női munkavállalás alakulása (és a szakképzett női munkaerő létszámnövekedése) komolyan megnöveli a társadalmi problémákat, amelyek közül legjelentősebb a gyermekvállalási hajlandóság lanyhulása. Ennek éppen az az oka, hogy a méltatlan helyzet elleni védekezés és a biztos munkahely megtartásának kényszere – vagyis *nem kizárólag anyagi okok* – miatt a legkézenfekvőbb stratégia a nők részéről az eredeti családtervek leépítése.

Mindez természetesen nem kizárólag “női probléma”; a gyermekvállalás miatti munkahelyi bizonytalanság a férfi-generációt, az apákat is érinti. Egy 1998-ban *Pongrácz Tibornéval* közösen elkezdett kutatásunk – több más témakör mellett – azt a célt is maga elé tűzte, hogy azokat a problémagócokat tárja fel, amelyek a gyermekvállalásban és a gyermeknevelésben leginkább érintett, 18-40 év közötti férfi- és női korosztály családi életének,

¹ A kutatást az OKTK támogatja. Nyilvántartási szám: A. 1447/5.

családterveinek, valamint a munkahelyi előrejutással kapcsolatos ambícióiknak összhangjára jelentős hatást gyakorolnak. (A kutatás a jelzett korosztály 1612 fős országos mintájának kérdőíves vizsgálatán alapul, az adatfelvételt 1998 tavaszán készítettük.)

A kutatási adatok értelmezéséhez támpontot jelentenek a Központi Statisztikai Hivatal 1993. I., illetve 1995. IV. negyedévi munkaerő-felméréseinek mintáján készült kiegészítő felvételek is. A gyermekgondozási ellátást igénybe vevő nők körében azt mérték fel, milyennek találják a munkaerőpiacra történő visszatérésük esélyeit a gyes/gyed/gyet lejárta után, milyen elképzeléseik vannak jövőbeli munkavállalásukról és további gyermekeik számáról. E felvételek eredményeit *Lakatos Judit* két elemző tanulmánya mutatja be (*Lakatos, 1996, 1997*). Az általa közölt adatok egyértelműen bizonyítják, hogy a rendszerváltozást követően nehezebbé vált elhelyezkedési lehetőségek a kisgyermekes anyákat igen kedvezőtlenül érintik. Megnehezült a munkaerőpiacra visszakerülésük, részben a munkahely időközbeni megszűnése miatt, részben, mert a munkaadók sokszor nem tartanak már igényt arra, hogy az anya ismét önállón álljon munkába. A munkahely megtartásának reményében az anyák egy része a gyermek 2 éves kora előtt igyekszik visszatérni a munkába; ezt sokszor "el is várják" tőlük, aminthogy "elvárás" az is, hogy a gyermek betegsége vagy az iskolai, óvodai szünet miatt az anya a lehető legkevesebb szabadságot vegye igénybe. A gyermekszám emelkedésével a munkavállalás esélyei csak romlanak. Hiszen a három- vagy több gyermekes anyák huzamosabb ideig maradnak távol a munkától, kiesnek a gyakorlatból, nehezebben tudnak túlorázni vagy a lakástól távol eső helyen állást vállalni stb., így 40 éves koruk körül már jószerével teljesen kiszorulnak a munkaerőpiacról. Ennek következtében a kettőnél több gyermekkel rendelkező családok anyagi kondícióit az is erősen lerontja, hogy csak az egyik szülő tud munkát vállalni. A gyermekgondozási díj (gyed) rendszere valamelyest "kivédte" ezeket a problémákat, mivel garantálta a munkahelyre visszakerülést. Megszüntetése – az anyagi veszteségen túl – nagy valószínűséggel emiatt is negatívan hatott a gyermekvállalásra. *Lakatos Judit* közlése szerint például a gyermekgondozási ellátás rendszerének módosítása hírére (az 1995. évi felvétel idején már ismert volt, hogy 1996-ban a gyed megszűnik) az egygyermekes családok 52%-a nyilatkozott úgy, hogy a további gyermekekre vonatkozó elképzeléseiket újragondolják.

Saját kutatásunk azt valószínűsíti, hogy a gyermekvállalás, gyermeknevelés és a munka, a munkahelyi előrejutás konfliktusait a családalapításban leginkább érintett korosztály nagyon is jól ismeri, az e

problémák miatt aggodalmaskodók, a “negatívan érintettek” köre pedig korántsem korlátozódik kizárólag a gyermekgondozási szabadság éveire. A vizsgált korosztályt – férfiakat és nőket egyaránt – érintik ezek *már az első gyermekvállalás előtt* (vagy amikor kialakult családterveik még nincsenek is), és akkor is, ha *biztos munkahellyel rendelkeznek*, csak éppen munkahelyi, szakmai előrehaladásukat érzik veszélyben a gyermekkel való lekötöttség miatt. Olyan problémákat vizsgáltunk, amelyek a munkahelyek, a munkaadók gyermekes anyákkal szembeni kemény, esetenként akár diszkriminatív magatartásáról árulkodnak, jóllehet az jogszabályokkal, jogi szankciókkal nehezen fedhető le. Ebben a vonatkozásban a családpolitika is bizonyosfajta közömbösséget mutat, mintha ezek a körülmények “egyéni problémák” lennének, amelyeket a munkavállalóknak maguknak kell megoldaniuk. Pedig módot kell találni arra, hogy ahol lehetséges, ott a jogszabályozás eszközeivel, ahol nem lehetséges, ott az általános szemléletalakítás másfajta módszereit felhasználva (pl. civil szervezetek, tömegkommunikáció közreműködésével) a családpolitika erőfeszítéseket tegyen a gyermeknevelés társadalmi tolerálása érdekében.

Vizsgálatunk középpontjába a kisgyermekes szülők munkavállalási lehetőségeit, munkahelyi biztonság miatti aggodalmait állítottuk, a következő hét problémakört emelve ki:

1. NEHEZ

Tapasztalják-e megkérdezettjeink, hogy *a kisgyermekes anyák nehezebben találnak munkát, mint akár a gyermektelenek, akár a férfiak?* Személyes életükben aggodalmaskodtak/aggodalmaskodnak-e emiatt?

2. VISSZ

Napjainkban – különösen a gyermekgondozási díj (gyed) megszűnését követően – vajon nem érzékelhető-e, hogy *a gyermekgondozással töltött idő után bizonytalanabbá vált a munkahelyre való visszatérés?*

(Pl. idő közben megszűnt a munkahely, átszervezték, betöltötték az állást, élnek azzal a lehetőséggel, hogy 30 nap után fel lehet mondani az anyának stb.). Milyen fokú az aggodalom emiatt?

3. BOLCS

A bölcsődei férőhelyek számának csökkenése és a magas térítési díjak miatt mennyire *nehéz olyan megoldást találni a gyermek felügyeletére, ami mellett az anya nyugodtan munkát vállalhat?*

Hogyan érinti ez a gond a megkérdezettek személyes életét?

4. GYBET

Bármennyire is biztosítja a törvény a szülők számára a betegápolási időt, a keményebb munkahelyi követelmények mellett vajon *rontja-e ma az állás biztonságát, ha az anya a gyermek betegsége miatt sokat hiányzik?*

Mekkora az aggodalmaskodás mértéke emiatt?

5. KIRUG

Könnyű manapság elérni, hogy a *munkahelyek megszabaduljanak attól a női munkaerőtől, aki gyermekszülés miatt időre kiesik a munkából?*

(Pl. nem határozatlan időre, hanem megbízásos szerződéssel alkalmaznak fiatal nőket stb.) (Más kutatásaink szerint ez is egyik oka az első gyermekvállalás későbbi életkorra halasztásának.) Saját életükben tapasztalták-e ezt, vagy – a jövőt tervezve – tartanak-e tőle?

6. KARRI

Van-e aggodalom amiatt, hogy *ha egy nő egy-két évre otthon marad kisgyermekével, jóval nehezebben tud előre jutni munkájában, hivatásában?*

7. NEMDO

Mekkora esélye van egy 40 év körüli nőnek arra, hogy munkát találjon? Saját életükben tartanak-e attól, hogy mire gyermekeik már nagyobbak, egyáltalán találnak-e igényeiknek, képzettségüknek megfelelő munkahelyet?

E problémák összegyűjtésében felhasználtunk az Országgyűlés plenáris és bizottsági ülésein elhangzott és nyilvánosságot kapott, családpolitikai tematikájú interpellációkat, hozzászólásokat és vitákat (pl. a családról folytatott országgyűlési vitanap anyagát), önkormányzati szociális bizottsági tapasztalatokat, a családtámogatások tárgykörében készült publikációkat és saját közvélemény-kutatási anyagainkat, s nem utolsósorban a tömegkommunikációban (sajtóban, rádióban, tévében) nyilvánosságot kapott lakossági reakciókat. Mindezek tematikája a fentebb bemutatott hét problémakörnél bőségebb. Válogatásunk szempontja az volt, hogy azokra a problémákra koncentráljunk, amelyek a terhes vagy kisgyermekes anyák munkahelyi biztonságának nehézségeit érintik, s amelyekkel kapcsolatban

feltételezhetjük, hogy ha valóban fennállnak a fiatal párok életében, az arra indítja őket, hogy családterveiket mérsékeljék.

Első lépésben tisztáztuk, mennyire érintett a vizsgált minta ezekben a kérdésekben.

Ahogy mi magunk vagy a tömegkommunikáció közönségének minden figyelmes, e problémák iránt érzékeny résztvevője, általánosságban a 18–40 év közötti fiatal felnőttek is, informáltak lehetnek arról, hogy milyen gondokkal kell szembe nézniük azoknak, akik munka mellett gyermek(ek) világra hozatalára és felnevelésére vállalkoznak – függetlenül tehát attól, hogy személyes életükben okoznak-e ezek gondot, aggodalmaskodnak-e miattuk. Ám az informáltság oldhatja a feszültségeket; a fiatal párok felkészülhetnek a várható nehézségekre. Természetesen körülményeik lehetnek akár eleve kedvezőek is. (Pl., ha a gyermekgondozásba bevonható a nagymama, ha jó anyagi körülmények között élnek, ha az anya olyan szakképzettséggel rendelkezik, amelynek birtokában akár egy-két év kihagyás után is könnyen el tud helyezkedni, vagy ha családi vállalkozásban vesz részt, amelyben – legalábbis egy ideig – számíthat együttérzésre, támogatásra stb.) A problémákban való érintettségnek tehát különböző fokozatai lehetnek.

A megkérdezettek

- tarthatják azokat igaznak, valósnak, vagy olyanoknak, amelyek nem állnak fenn;

- érezhetik úgy, hogy ha általánosságban ezek a problémák léteznek is, őket személyesen nem érintik (pl. egyelőre még távol állnak a családalapítás gondjától vagy már éppenséggel túl vannak rajta és a gyermekek is nagyobbak. De ilyenek például a háztartásbeli nők is, hacsak nem éppenséggel családi okok miatt kényszerültek arra, hogy kilépjenek a munkaerőpiacról);

- végül azok között, akik személyesen érintettek tartják magukat abban, hogy valamiféle összhangot teremtsenek az anyaság és a munkavállalás között, lehetnek olyanok, hogy könnyen veszik az akadályokat, akik számára ez nem jelent különösebb gondot.

A cél annak megállapítása volt, hogy a 18–40 éves generációban *mekkora az aránya azoknak, akiket az összegyűjtött problémák negatívan érintenek*, vagyis akik ezek miatt akár jelenleg, akár a jövőre gondolva “*elégge*” vagy “*részben*” aggodalmaskodnak. Cél volt továbbá a különböző szinten aggodalmaskodók összetételének megállapítása. Ezek az információk a családpolitika számára azt mutathatják meg, hol kell keresni azt a célközönseget, amelynek életében a munkavállalás és az anyaság összhangjának megteremtése feszültségektől terhes.

A vizsgálatra kiválasztott problémákat a túlnyomó többség “teljes mértékben”, de legalábbis “részben” igaznak tartja.

	Igaz (%)	Részben igaz (%)	Nem igaz (%)
GYBET	87,8	11,0	1,2
NEHEZ	84,0	12,8	3,1
NEMDO	80,0	16,9	3,1
VISSZ	77,4	18,8	3,9
BOLCS	71,4	20,7	7,9
KARRI	64,0	28,0	8,0
KIRUG	58,4	34,1	7,5

A rangsort az vezeti, hogy az állás biztonsága meginog, ha a szülő gyermeke betegsége miatt sokat hiányzik (GYBET); a fiatal felnőttek között szinte nincs olyan, aki tagadná ennek fennállását. A kisgyermek könnyebb, akár csak egy-két napos betegsége váratlan sorscsapásként következik be, a szülő – többnyire az anya – csak a munkaidő kezdetén tudja bejelenteni aznapi távolmaradását. Ezt sokszor a munkahelyek nehezebben tűrik, mint egy hosszabb gyermekgondozási szabadságot, és igyekeznek megszabadulni a “megbízhatatlan munkaerőtől”, vagy legalábbis éreztetik, hogy ez könnyen bekövetkezhet.

A rangsor utolsó három helyén szereplő problémáknál némileg magasabb – 7-8% körüli – azok aránya, akik nem tudnak ilyen gondokról. (Vagyis arról, hogy az anyát a bölcsődei elhelyezkedés nehézségei tartanák vissza a munkavállalástól /BOLCS/, vagy hogy a szakmai előrejutás igénye a gyermekgondozási szabadság elhagyására készítetné őket /KARRI/, vagy hogy a munkaadók eleve igyekeznek megszabadulni azoktól, akik várhatóan gyermekszülés miatt kiesnek majd a munkából /KIRUG/). Itt a mérsékelt “részben igaz” minősítés is gyakoribb. Mögötte az sejthető, hogy ezek a helyzetek különböző egyéni megoldásokkal kivédhetők. A szülés időpontját lehet szabályozni, egy-két éves kimaradás talán nem veti vissza nagymértékben szakmai előrejutásukat, és a bölcsődei elhelyezés (vagy nagyszülői/fizetett segítség) is megoldható egy időre. Más a helyzet az egyéni taktikákkal, megoldásokkal ki nem védhető, kedvezőtlen vagy kifejezetten hátrányos helyzetekkel, mint amilyen a kisgyermek váratlan megbetegedése (GYBET), a gyermekes nők elhelyezkedési hátránya (a férfiakkal, a gyermektelenekkel szemben – NEHEZ), a munkahely megszűnése egy hosszabb gyes/gyet után (VISSZ), vagy a 40 év körüli nők “kiöregedése” a

munkából (NEMDO). Ezekkel a gondokkal szemben a szülők jóval kiszolgáltatottabbak.

Míg annak megítélésében, hogy a vizsgált problémák általánosságban igazak-e vagy sem, csupán árnyalatnyi különbség van a férfiak és nők között, már jelentősebb eltérések tapasztalhatók “érintettségük” irányában és intenzitásában.

*A személyes érintettség arányai a vizsgált problémákban
a 18–40 éves férfiak és nők körében*
*Rates of personal relevance regarding the problems investigated
among males and females aged 18–40 years*

Az aggodalmak nemenként		Érintettek				Nem érintettek
		nem aggó- dik	“eléggé aggódik”	“részben aggódik”	negatíván érintett összesen	
GYBET	férfi	20,0	18,6	18,1	36,7	43,3
	nő	21,2	26,2	19,2	45,4	33,5
NEHEZ	férfi	21,5	22,5	16,9	39,4	39,1
	nő	22,6	29,3	18,9	48,2	29,2
NEMDO	férfi	21,4	16,6	17,8	34,4	44,1
	nő	21,6	26,8	21,1	47,9	30,4
VISSZ	férfi	19,5	17,4	19,5	36,9	43,3
	nő	20,9	23,7	20,0	43,7	34,8
BOLCS	férfi	23,8	17,0	14,1	31,1	45,1
	nő	25,2	18,5	19,5	38,0	36,8
KARRI	férfi	25,1	11,6	16,9	28,5	46,6
	nő	28,0	16,8	17,6	34,4	37,6
KIRUG	férfi	23,4	15,0	17,2	32,2	44,1
	nő	23,8	21,0	18,1	39,1	37,1

Ha összevontan vizsgáljuk a hét problémával kapcsolatos véleménynyilvánításokat, azt találjuk, hogy a férfiak 31%-a, a nők 42%-a *legalább egy probléma miatt aggodalmat, szorongást érez*. Ez a 18–40 éves korosztály egészére nézve nem mondható alacsonynak.

A “negatíván érintettek” csoportjára azonban inkább az jellemző, hogy átlagosan 3–4 problémára is érzékenyek. Ennek az az oka, hogy a felvetett témakörök tartalmilag közel állnak egymáshoz. Valószínű például, hogy ha valaki úgy érzi, szakmai előrehajlását veszélyezteti a munka 1–2 éves szüneteltetése (KARRI), az joggal tarthat attól is, hogy 40 éves korára, amikor gyermekei már nagyobbak, nehezen talál megfelelő állást (NEMDO)

stb. A vizsgált problémák szoros tartalmi kapcsolatából következik, hogy “negatív érintettség” tekintetében a közöttük mért korrelációs értékek nagyon magasak.

*A “negatív érintettség” összefüggései a vizsgált hét problémakörben
(Korrelációs koefficiensek)*

*Correlations of “negative relevances” in the seven spheres of problems investigated
(Correlation coefficients)*

Aggodalmak	NEHEZ	VISSZ	BOLCS	GYBET	KIRUG	KARRI	NEMDO
NEHEZ	1,0000	0,8141	0,7455	0,7555	0,7324	0,7243	0,7267
VISSZ	0,8141	1,0000	0,8664	0,7768	0,7943	0,8326	0,7316
BOLCS	0,7455	0,8464	1,0000	0,7747	0,8549	0,8384	0,7444
GYBET	0,7555	0,7768	0,7747	1,0000	0,8636	0,8185	0,7716
KIRUG	0,7324	0,7943	0,8550	0,8636	1,0000	0,8658	0,7731
KARRI	0,7243	0,8326	0,8384	0,8185	0,8658	1,0000	0,7756
NEMDO	0,7267	0,7316	0,7444	0,7716	0,7731	0,7756	1,0000

(Signif.LE ,01)

Az elmondottakból következik, hogy bár a “negatívan érintettek” csoportját a 18–40 év közötti korosztály kisebbsége (jóllehet, elég jelentős hányada, több mint egyharmada) alkotja, ebben a csoportban a feszültségek sokoldalúan, intenzíven és koncentráltan jelentkeznek. E csoport társadalmi-demográfiai jellemzőiről a következő megállapításokra jutottunk:

a) A nem hatása

Az egyes problémákban negatívan érintett nők aránya rendre meghaladja a férfiakét. Ez érthető is, mivel a nők között több a házasságban élő (férfi: 44%, nő: 57%) és több a gyermekes (férfi: 46%, nő: 69%). Különbség van az aggodalmak intenzitásában is. A férfiakhoz képest a nőknél az “elégéggé aggodalmaskodik” alternatíva említése gyakoribb, mint a “részben” minősítés. Mégis az, hogy egy-egy kérdésben a férfiaknak is közel egyharmada vagy azt meghaladó aránya negatívan érintett, mutatja, hogy nem kizárólag “női problémákról” van szó, hanem olyanokról, amelyek feszültségeitől a család egésze, tehát a férfiak sem mentesek.

b) A családi állapot és a gyermekes lét hatása

A családi állapot hatása csak közvetett módon érvényesül, mivel elsődleges szerepe annak van, hogy az érintetteknek van-e gyermekük. Az egész minta közel 60%-a gyermekes szülő (férfiaknál ez kevesebb, nőknél több), ám a gyermekesek többsége (mindkét nemnél 84%-a) házasságban, további 10%-a pedig élettársi kapcsolatban él. A gyermekteleneknek (összességében 42–43%) döntő többsége (84%-a) egyedülálló, zömmel nőtlen/hajadon, kisebb részben elvált családi állapotú. A házások véleményeinek iránya így gyakorlatilag teljesen azonos a gyermekes szülőkével, míg a nőtleneké és hajadonoké a gyermektelenekével.

Kétségtelen, hogy bizonyos élethelyzetek különleges módon eltérhetnek az általános tendenciáktól. Nem zárhatjuk ki például, hogy az egyszülőes családok helyzete, a – főképp elvált – apák és gyermekeik nem együtt élése stb. módosítja az aggodalmak intenzitását. E sajátos élethelyzetek összefüggéseit a kis elemszám miatt nem tudjuk kimutatni.

A – különböző családi állapotú – élettársi kötelékben élők aránya összességében mintegy 9–10%. Véleményeiket – hasonlóan az egész mintában tapasztalathoz – ugyancsak az szabja meg, hogy van-e gyermekük vagy nincsen.

Valamennyi problémára az átlagosnál jóval érzékenyebben reagálnak azok, akiknek (legkisebb) gyermeke 0–5 év között van.

*A "negatív érintettség" arányai a 0–5 éves gyermekkel
élő férfiak és nők körében
Rates of "negative relevances" among males and females living
with children aged 0–5 years*

(százalék)

Aggodalmak	Férfiak átlaga	Kisgyermekes férfiak	Nők átlaga	Kisgyermekes nők
NEHEZ	39,4	64,8	48,2	62,7
VISSZ	36,9	60,7	43,7	59,5
BOLCS	31,1	51,7	38,0	51,1
GYBET	36,7	57,2	45,4	57,4
KIRUG	25,9	52,2	39,1	51,3
KARRI	28,5	46,2	34,4	42,0
NEMDO	30,9	31,0	47,9	59,0

Láthatjuk, míg átlagosan igen, a negatívan érintett férfiak és nők arányai szinte egyáltalán nem különböznek, ha 0–5 év közötti kisgyermeket nevelnek; ebben a körben mindkét nemnél az aggodalmak túlsúlya a jellemző. Alóla egyedül a KARRI kivétel. Bár a kisgyermekesek között ebben a tekintetben is több az aggodalom, a negatív érintettség mégsem válik a többség jellemzőjévé. Ennek részben az lehet az oka, hogy a gyermekgondozási idő kitöltése és a karrier alternatívájában a szülők többsége inkább az előbbire szavaz, részben pedig, hogy a szakmai, hivatásbeli előre jutás, a karrier lehetősége egyébként is relatíve kevesebb nő számára adott.

A kisgyermekes férfiak attitűdje egyedül a NEMDO esetében tér el a nőkéétől. Hogy a nők milyen eséllyel szerepelnek 40 éves korukban a munkaerőpiacon, az a kisgyermekes apákat nem foglalkoztatja jobban, mint a férfiak átlagát. A nőknél azonban a 40 év körüli munkavállalási nehézségek miatti aggodalmak még akkor is intenzívek, amikor a (legkisebb) gyermek már iskoláskorú ugyan, de 17–18 évesnél nem idősebb, s csak akkor vannak szűnőben, amikor a gyermek nagykorúvá válik. Egy középiskolás gyermek tehát bizonyos fokig még mindig kötöttségeket jelent, nagyobb gondot, odafigyelést igényel annál, semmint hogy az anya saját karrierjével foglalkozzék. Más oldalról viszont az is megfigyelhető, hogy a (még) gyermektelen nők sem mentesek a NEMDO miatti aggodalmaktól. Csaknem egyharmadukat már a családalapítás, a gyermekvállalás előtt is foglalkoztatja, mi történik velük 40 éves korukra, ha a gyermekvállalás miatt hosszabb ideig szüneteltetik munkájukat.

A gyermekes nők negatív
érintettségének
aránya a NEMDO esetében (%)

Nincs gyermeke	30,5
A legkisebb gyermek 0-5 éves	59,0
A legkisebb gyermek 8-17 éves	54,6
A legkisebb gyermek 18 éves vagy idősebb	40,0
Átlag	47,9

Ez nemcsak a fenti példa esetében, de valamennyi problémára érvényes. Az átlagtól való eltérés alacsonyabb értékeit részben a gyermektelenek, részben a (kizárólag) 18 évesnél idősebb gyermekkel rendelkezők produkálják. Kérdés-megfogalmazásunk ugyanis lehetővé tette, hogy

aggodalmaiknak azok is hangot adjanak, akik múltbeli tapasztalataikra vagy pedig személyes jövőjükre gondolnak. Az a tény, hogy az átlagosnál kisebb mértékben ugyan, de nőtlen, hajadon gyermektelenek is számoltak be aggodalmakról, azt mutatja, hogy a felvetett problémák a családalapítás, gyermekvállalás előtt állók döntéseit is befolyásolhatják. Mindent egybevetve elgondolkoztató, hogy ma a kisgyermeket nevelő családok többségében általánosan jellemző azoknak a gondoknak, feszültségeknek a jelenléte, amelyeket az anyaság és a munkavállalás összeegyeztetésének nehézségei okoznak.

c) Az életkor hatása

Jóllehet, a vizsgált témák legtöbbször a minta korstruktúrájának hatása szinte homogénnek nevezhető, esetenként bizonyos életkorok képviselői az átlagost meghaladó mértékben érzékenyek. Ez azonban csak a nőkre érvényes. A gyermekszülés időzítése és a 40 éves kor körül tapasztalt, rosszabb munkavállalási esélyek – legalábbis életkor szempontjából – inkább “női problémákat” jelentenek. A nők körében 20–29 éves kor között – vagyis kifejezetten a leggyakoribb gyermekvállalási korban – legnagyobb az aggodalom amiatt, hogy munkahelyük igyekszik megszabadulni tőlük, ha szülni szeretnének (KIRUG). Ugyanebben az életkorban (20–29 év között) készíti leginkább választás elé őket az az alternatíva is, hogy egy hosszabb gyermekgondozási idő, vagy pedig a szakmai, hivatásbeli előrelépés mellett döntsenek-e (KARRI).

*A negatívan érintett nők arányai korcsoportok szerint
Rates of females affected negatively by age-groups*

Korcsoport	(százalék)	
	KIRUG	KARRI
18–19 éves	38,9	34,2
20–24 éves	43,7	38,0
25–29 éves	44,0	43,3
30–34 éves	34,2	30,6
35–40 éves	36,0	28,2
Átlag	39,1	34,4

Másképpen hat az életkor a NEMDO megítélésére. Az életkor emelkedésével 37%-ról 50% fölé növekszik meg azok aránya, akik

aggodalmat éreznek amiatt, hogy 40 éves korukra találnak-e megfelelő munkát.

A negatívan érintett nők arányai a
NEMDO változónál életkor szerint (%)

19–19 éves	37,2
20–24 éves	43,2
25–29 éves	45,9
30–34 éves	51,4
35–40 éves	50,2
Átlag	47,9

Míg tehát 30 év alatt az aggodalmak fő forrása az, hogy a munkahelyek hogyan tolerálják alkalmazottjaik gyermekvállalással való lekötöttségét, 30 év fölött már a többség számára az okoz feszültséget, hogy rövid 10 esztendőn belül nem tekintik-e őket “a munkából kiöregedetteknek”. Érthető, ha ez valódi, élő probléma, amikor a nyugdíjba lépésig még újabb 20–30 évük van hátra!

d) Speciális élethelyzetek hatása

Speciális élethelyzetben lévőknek nevezzük ezúttal azokat, akik a kérdés idején éppen gyermekgondozási szabadságukat töltötték vagy pedig munkanélküliek voltak. Ezekben a csoportokban a negatív érintettség aránya nagyon jelentősen meghaladja az átlagot.

A “negatív érintettség” arányai gyesen lévő és munkanélküli nők körében
*Rates of “negative relevance” among females enjoying
child-care allowance and unemployed ones*

Aggodalmak	18–40 éves nők átlaga	Gyesen van		Munka- nélküli
		van munka- helye	nincs munka- helye	
NEHEZ	48,2	56,6	68,7	67,7
VISSZ	43,7	63,0	72,5	55,6
BOLCS	38,0	52,3	62,0	49,0
GYBET	45,0	51,9	56,4	53,6
KIRUG	39,1	52,2	55,4	54,8
KARRI	34,4	44,2	52,6	43,1
NEMDO	47,9	54,0	68,4	61,1

A gyēs évei – mint látjuk – korántsem feszültségmentesek. Aggodalomra az ad legtöbb okot, hogy sikerül-e visszamenni a munkahelyre (VISSZ). Ez még azok többségét is erősen foglalkoztatja, akik munkahelye elvileg megmaradt a gyermekgondozás időtartamára. Ám a munkahely nélküli, de még gyēsen lévő anyáknak ez már az első helyen álló, “legégetőbb” gondja. Vagy azért, mert idő közben munkahelyük (akár maga a cég, a vállalat) megszűnt, vagy mert már előzőleg elveszítették állásukat, és a gyermekszülés csak időszakos megoldást (némi jövedelmet) jelent. Talán éppen a munkahellyel nem rendelkező, gyēsen lévő (és a munkanélküli) nők érzik át leginkább azt is, hogy egy kisgyermekes anyának nehezebb munkát találni, mint a férfiaknak vagy a gyermekteleneknek (NEHEZ), és érthető módon – mivel “telnek az évek” – 40 éves korukra gondolva is ők aggodalmaskodnak legjobban (NEMDO).

Bár a munkanélküli anyákat is az átlagosnál jóval gyakrabban érintik negatívan a vizsgált problémák, gyēsen lévő társaikhoz képest kevésbé aggodnak a bölcsődés korú gyermek napközbeni felügyelete miatt (BOLCS), hiszen ezt egyelőre meg tudják oldani. Hasonlóan ehhez, kevesebb körükben a KARRI miatt aggodók száma is. Némi malíciával azt mondhatnánk: szakmai, hivatásbeli előre jutásukat az ő helyzetükben nem a gyermek akadályozza, hanem önmagában az, hogy nincs munkájuk.

e) Az iskolázottság, szakképzettség, munkahely irántása

A vizsgált problémák nagyobbik részében a főiskolát vagy egyetemet végzett, diplomás nők kevésbé aggodalmaskodnak, mint iskolázatlanabb társaik, és csaknem minden esetben a csupán 8 osztályt végzettek mutatkoznak a leginkább aggodalmaskodónak. Ezt az okozhatja, hogy a magasan képzett nők munkaerő-piaci esélyei lényegesen jobbak (NEHEZ), a kötetlenebb munkaidő és/vagy a jobb anyagi kondíciók megkönnyítik számukra a kisgyermek napközbeni felügyeletét (BOLCS), biztosabb az, hogy a gyēs letelte után visszatérhetnek szakmájukhoz (VISSZ), illetve kevésbé kell tartaniuk attól, hogy terhesség esetén munkahelyük igyekszik megszabadulni tőlük (KIRUG). A NEHEZ, a BOLCS, a VISSZ, a KIRUG vonatkozásában jóval kiszolgáltatottabbak azok, akiknek iskolázottsága alacsonyabb, akiknek nincs (kellő) szakképzettsége.

Már kevésbé áll ez a gyermek megbetegedésére (GYBET). Hogy a gyakori hiányzások megingatják az állás biztonságát, az a diplomás nőknek is közel felét foglalkoztatja. Abban pedig nincs különbség, hogy mindegyik

iskolai végzettségi csoport leginkább amiatt aggodalmaskodik: egy hosszabb gyermekgondozási idő után találnak-e 40 éves korukban munkát (NEMDO). Valószínű azonban, hogy az aggodalmak alapja a különböző szinten iskolázottaknál más és más. Míg a 8 osztályt végzettek közel 60%-a amiatt aggódik, egyáltalán lesz-e munkájuk 40 éves korukban, a diplomások csaknem fele inkább a szakmai lemaradástól tart. Ezt támasztja alá a KARRI alakulása. Ha csekély eltéréssel is, de a diplomás nők fontolgatják leggyakrabban, hogy az 1–2 éves otthonmaradás mennyire veti majd vissza őket szakmájukban, hivatásukban.

*A negatívan érintett nők arányai iskolai végzettség szerint
Rates of negatively affected females by educational level*

Iskolai végzettség	NEHEZ	VISSZ	BOLCS	GYBET	KIRUG	KARRI	NEMDO
8 osztály	53,5	50,6	45,7	52,4	47,3	37,8	57,4
Szaktanulmányok vagy középiskola	49,4	43,9	36,5	43,9	37,6	32,0	45,7
Főiskola vagy egyetem	36,0	36,1	30,2	45,0	34,0	39,8	45,9
Átlag	48,2	43,7	38,0	45,4	39,1	34,4	47,9

Az iskolázottság foka többé-kevésbé meghatározza, hogy azok fizikai vagy szellemi munkakörök betöltését teszik-e lehetővé. A fizikai foglalkozású (zömmel 8 osztályt, legfeljebb szaktanulmányokat végzett) nők sűrűbben aggodalmaskodnak, mint a szellemi foglalkozásúak. Ennek azonban az is oka lehet, hogy a nem diplomás, de szellemi foglalkozású, alkalmazott nők többnyire állami vagy önkormányzati szektorban dolgoznak (zömmel különböző adminisztrációs munkakörökben), márpedig ezeken a területeken jobban megőrződtek a gyermekes anyák kedvezményeit érintő törvények, jogszabályok betartásának "hagyományai". Más adatokból ismert, hogy a fizikai munkakörökben dolgozók jelentős hányada ugyanakkor a versenyszférában tevékenykedik, ahol a munkafeltételek keményebbek, és nagyobb az esély arra, hogy a munkáltatók a gyermekes anyák kedvezményeit ne adják meg, vagy valamilyen módon megkerülik azokat. A kis elemszám miatt ennek kimutatására nem vállalkozhattunk. De egyes esetekben az sejthető, hogy az anyasággal összefüggő problémák több feszültséget jelentenek a tisztán privát szférában dolgozó anyák életében.

Példa:

“A munkahelyek igyekeznek megszabadulni attól a női munkaerőtől, aki gyermekszülés miatt egy időre kiesik a munkából.”

Az emiatt aggodalmaskodó, dolgozó
nők arányai (%)

- Ha a nő tisztán állami vagy önkormányzati szektorban dolgozik	34,6
- Ha részben állami vagy részben önkormányzati szektorban dolgozik	38,8
- Ha tisztán privát szektorban dolgozik	42,5

Ugyancsak az alacsony mintaelemszám miatt nem tudunk megállapításokat tenni a vállalkozó, illetve a vezető beosztásban lévő nők aggodalmainak intenzitására vonatkozóan. (Női almintánkon belül a vállalkozók aránya mindössze 3–4%, a felső- vagy középszintű vezetők száma pedig 10 alatt van. Ezek az arányok a női népesség egészében magasabbak. Esetünkben azonban nagyon fiatalokról van szó, a “legidősebb” nők is legfeljebb 40 évesek.) Más vizsgálatok azt mutatják, hogy az anyaság és a munka, a karrier összeegyeztetése e kategóriák esetében ugyancsak részletesebb vizsgálatra szorulna. Gere Ilona (1997) például kimutatja, hogy a vállalkozó nők több mint fele rendszeresen napi 8 órát meghaladó időt tölt munkavégzéssel, kevesebb a szabad idejük, illetve a családra, gyermekekre fordítható idejük, és ennek következtében idegesebbek, feszültebbek, több a gondjuk. Ugyanakkor többségük ugyanannyi családi, háztartási feladatot lát el, mint amennyit a vállalkozás megkezdése előtt. A vállalkozó nők közel 30%-a szerint a vállalkozás kedvezőtlenül hatott a családi életre, amely feszültebbé, idegesebbé vált, mivel a család rosszul tolerálja a vállalkozó anyát. Nagy Beáta (1996) kutatása pedig azt támasztja alá, hogy míg a férfi vezetők számára a karrier és a család összeegyeztetése természetes folyamat, amelynek megszervezésében feltehetően a feleségnek jut a vezető szerep, addig a nők karrierjének egyik legfőbb meghatározója reprodukív szerepük ellátása. A szakmai siker érdekében a nőknek gyakran választaniuk kell a gyermek, család és a karrier között.

A vállalkozó, illetve a vezető beosztású nők természetesen nem jelentenek azonos kategóriát. Gere Ilona vizsgálata szerint a vállalkozó nők 50%-a megrendült foglalkoztatási biztonsága miatt kezdett vállalkozni, 32%-ukat a nagyobb önállóság, a megszerzett szakma, tudás jobb kamatoztatása

vezette, s mindössze 4% reménykedett abban, hogy ezzel a tevékenységgel jobban tudja egyeztetni gyermeknevelési feladatait. Nagyon valószínű azonban, hogy ez a réteg tudja legkevésbé élvezni a gyermekgondozást elősegítő családpolitikai kedvezményeket, mivel kevésbé engedheti meg magának, hogy hosszabb időre szüneteltesse munkáját a gyermek miatt. Bizonyos szempontból más a helyzet a vezető beosztásúaknál, akik esetében a vezető szerep "vállalását" egyéni motívumok, az érintettek karrierorientáltsága motiválja, és kevésbé játszanak abban szerepet olyan kényszer-elemek, mint amilyeneket a vállalkozók motívumai között láttunk. A megoldás számukra inkább a gyermekszám korlátozása. Nagy Beáta vizsgálata szerint a gazdasági vezetők legnagyobb részének két gyermeke van. Ám míg a férfiak családjában gyakrabban fordul elő három gyermek is (férfiak: 11%, nők: 6%), a vezető beosztású nők között gyermektelenek és egygyermekesek vannak többségben.

f) A "negatív érintettség" kapcsolata általános attitűdökkel

A negatív érintettség természetesen nem független attól, hogy a munkahelyi boldogulás vagy a családi élet általánosabb kérdéseiről miként vélekednek az emberek. Ekkor azonban nehéz meghatározni a kapcsolat irányát: vajon az általános vélemények, attitűdök okozzák-e azt, hogy valaki milyen mértékben aggodalmaskodik az anyaság és a munkavállalás feszültségei miatt, vagy megfordítva: aki személyes életében ezen a téren feszültségeket, kudarcokat él át, az hajlamosabb-e arra, hogy negatív élményeit általánosabb problémákra is kivetítse? A két terület közötti kapcsolat feltehetően kölcsönös, két irányú.

Esetünkben azt is előre kell bocsátani, hogy a kimutatott összefüggések nem túlságosan erősek, inkább csak jelzés-értékűek, bár logikailag jól értelmezhetők. A laza összefüggés oka, hogy az általános jellegű kérdésekben (mint amilyenek például a családi értékekre, a rendszerváltozás következményeire vagy a jogi rendezés iránti igényekre vonatkozó kérdések) a vizsgált generáció állásfoglalása meglehetősen homogén. A homogén vélemények "tömbje" nehezen mozdul meg az egyéni aggodalmak, a negatív érintettség hatására. Néhány összefüggés azonban mégis figyelmet érdemel. (Az általános attitűdöket vizsgáló kérdőív-kérdések teljes köre meghaladná a dolgozat kereteit. Közülük az illusztráció kedvéért mutatunk be néhányat.)

Feltevésünk szerint aggodalmaskodókat, negatívan érintetteket sűrűbben találunk

– azok körében, akik életükben nagyon fontosnak tartanak bizonyosfajta konzervatív családi értékeket. Ezt támasztja alá a BOLCS változójának más véleménykérdések szerinti megoszlása. Akik nagyon fontosnak tartják, hogy a környezetnek, az ismerősöknek jó véleménye legyen a családjukról (JOVEL), vagy akik szerint nagyon fontos, hogy egy szülő mondjon le saját életcéljairól (LEMOND), azok gyakrabban aggodalmaskodnak a 0–3 éves gyermek melletti munkavállalás miatt. Mintha arról lenne szó: maguk sem tudják, helyesen, illően járnak-e el, ha “saját céljaik” (munkavállalás, karrier, életcél) miatt a gyermeket bölcsődébe adják, vagy idegen személy gondjaira bízzák:

		A BOLCS miatt aggódó nők arányai (%)
A JOVEL	– fontos	46,0
	– nem fontos	35,0
A LEMOND	– fontos	45,4
	– nem fontos	30,2

– A negatív érintettség akkor is gyakoribb, ha *a rendszerváltozással bekövetkezett új munkahelyi követelmények teljesítése az érintettek számára nehéz.*

Ha például valakit kifejezetten kedvezőtlenül érint az, hogy “a munkahelyeken és a mindennapokban állandóan új követelményeknek kell megfelelni” (UJKOV), nagyobb esélye van arra, hogy a bölcsődei elhelyezés (BOLCS) vagy a beteg gyermek miatti hiányzás (GYBET) erősen aggassza. (Az összefüggés természetesen fordítva is igaz. Ha az anya arra kényszerül, hogy a gyermek betegsége miatt sokat hiányozzék, komoly problémát jelenthet számára, hogy a minduntalan megújuló munkahelyi követelményeknek maradéktalanul megfeleljen.)

		BOLCS miatt aggódó nők aránya (%)	GYBET miatt aggódó nők aránya (%)
Ha az UJKOV	– kedvezőtlen	43,3	52,4
	– kedvező	32,9	46,3

– *Az anyaság és a munkavállalás feszültségeinek jogi úton történő rendezése iránt nagyobb az igény azok körében, akik e téren személyes életükben negatívan érintettek, többet aggodalmaskodnak.*

Abban a kérdésben, hogy járjon-e a kisgyermekes anyáknak nagyobb munkahelyi biztonság (pl. felvételeknél, elbocsátásoknál), erős többségi nézet, hogy erre a munkahelyeket kifejezetten kötelezni kellene (77%). A NEHEZ változója azonban némileg ezt is megmozdítja. Akik személyes életükben is tapasztalják, hogy egy gyermekes anyának hátrányai vannak a férfiakkal vagy a gyermektelenekkel szemben, azoknál ez az általános igény 80% fölé emelkedik, a személyes életükben "nem aggódókhöz" képest pedig jóval kevesebben állítják, hogy a gyermekes lét nem jogosíthat fel ilyen kedvezményre:

	A NEHEZ miatt	
	aggódik (%)	nem aggódik (%)
"a munkahelyeket kötelezni kellene arra, hogy a kisgyermekes anyáknak nagyobb biztonságot nyújtsanak"	69,7	81,4
"senkinek nem kellene ilyen kedvezményeket adni csak azért, mert gyermeke van"	30,3	18,6

Hasonló ehhez a gyermekes anyák korkedvezményrel történő nyugdíjba lépésének erős társadalmi igénye (78%). Akik személyes életükben komoly aggodalmat éreznek amiatt, hogy 40 éves kor körül már nehezen találnak munkát, még erősebben követelnék a korkedvezményes nyugdíjba lépés lehetőségét:

A gyermekes anyák korkedvezményes nyugdíjba lépését	A NEMDO miatt	
	nem aggódik (%)	aggódik (%)
- jogosnak tartaná	74,8	82,1
- nem tartaná jogosnak	25,2	17,9

Összefoglalva, a 18–40 évesek több mint egyharmadáról mondható el, hogy az anyaság és a munkavállalás összeegyeztetésében különböző feszültségeket élnek át, és a problémák egy részével szemben védtelenek. A negatívan érintettek aránya egyes kategóriák esetében (pl. a gyermekvállalás legfrekvenciáltabb életkorában lévők, a gyeseen lévők, a munkanélküliek körében) már a többséget jelenti.

A gazdaságszerkezet átalakulásának magától értetődő velejárója a munkahelyi biztonság általánosan tapasztalható megingása, a munkanélküliség megjelenése. Egyáltalán nem szolgálja azonban a társadalom érdekeit, ha ennek hátrányai diszkriminatív módon fejtik ki hatásukat éppen

arra a – főképp női – generációra, amely reprodukciós funkciót lát el. Ha a reprodukív korban lévő nők úgy érzik, gyermek mellett nehezebben jutnak álláshoz, ha szülői kööttségeik miatt a munkahelyeken hátrányokat szenvednek el, végül mikor túljutnak ezen az időszakon, már “a munkából kiöregedetteknek” tekintik őket, az egyedüli védekezés számukra az lehet, ha reprodukciós funkciójukat nem, vagy csak korlátozott mértékben teljesítik. Ennek negatív társadalmi következménye egyáltalán nincs arányban azzal a nyereséggel, ami a kisgyermekes és/vagy 40 év körüli nők alkalmazásával szembeni tartózkodással nyerhető. A családpolitikának módot kell találnia arra, hogy az egészségtelen arányokat és tendenciákat korrigálja, és erre jogi úton is lépéseket tegyen.

Az anyaság és a munka, munkahelyi előrejutás konfliktusai a tömegkommunikációban – de gyakran a szakirodalomban is – tipikusan, mint a nők férfiakhoz képest gyengébb karrier-esélyei, mint kizárólag az értelmiségi foglalkozású vagy vezető beosztású nőknek a problémái jelennek meg. Ez azt a benyomást keltheti, hogy az e téren jelentkező nehézségek, feszültségek rétegspecifikusak, mivel az alacsonyabban iskolázott szülőket, családokat ilyesfajta gondok nem foglalkoztatják. (Mondván, hogy “az ilyen családokban a nőket úgyis kizárólag csak az anyagiak motiválják arra, hogy dolgozzanak, ezért konfliktusaiuk valamivel bőkezübb szociálpolitikával, juttatásokkal enyhíthetőek”.) Vizsgálatunk kimutatta, hogy a kisgyermeket gondozó anyák munkahelyi hátrányai, a 40 év körüli nők rosszabb elhelyezkedési esélyei az alacsonyabban iskolázott, fizikai foglalkozású női csoportokat is sújtják, olyannyira, hogy e csoportokban jóval nagyobb a negatívan érintettek, az aggodalmaskodók aránya. Ez azt sejteti, hogy – az anyagiakon túl – ezt a fiatal réteget is foglalkoztatja az, hogy munkájában teljesítményt nyújtson, megfeleljen a mai követelményeknek, előre haladjon. A feltételek megteremtésében azonban kevésbé rendelkeznek azzal az eszköztárral és felkészültséggel, mint diplomás kortársaik.

Fontos tapasztalat az is, hogy a vizsgált generáció életében a hagyományos családi értékek preferálása és az egyéni életcélok megvalósításának a korábbi időszaknál nagyobb esélyei együtt, egymással szoros összefüggésben jelentkeznek, nem pedig egymást kizáró alternatívákként. A feszültségek, a negatív érintettség növekedhet, ha bármelyik szféra sérül. A – magánéletük vonatkozásában alapvetően tradicionális beállítódású – anyák maguk is hajlamosak büntudatot érezni, ha úgy érzik: egyéni céljaikat túlságosan előtérbe helyezik a gyermek, a család érdekeivel szemben, vagy hajlamosak a gondokat visszavezetni arra, hogy a mai munkahelyi követelmények amúgy is “túlságosan nehezek”. A negatív érintettség és a hozzá kapcsolódó büntudat vagy a külső nehézségek

felnagyítása és háritása frusztráltsághoz vezet, és ez önmagában hozzájárul munkahelyi esélyeik csökkenéséhez.

A családtervek és a családpolitika összefüggései

Családterven az egyének, illetve párok gyermekszámra vonatkozó terveit, elképzeléseit értjük. A családtervezési vizsgálatokban többféle gyermekszámot alkalmaznak. A *tényleges gyermekszám* az adatfelvétel idején meglévő, a tervezett gyermekszám pedig a (továbbiakban még) világra hozni kívánt gyermekek száma. E két szám együttesen alkotja a *kívánt gyermekszámot*, ami értelemszerűen nem lehet kisebb a *tényleges gyermekszám*nál.

A tervezők és nem tervezők arányai
Rates of persons planning and not-planning their families

Családtervek	(százalék)	
	Férfiak (N=752)	Nők (N=860)
Gyermekesek		
Kívánnak még gyermeket	11,6	13,1
Nem kívánnak már több gyermeket	35,4	53,7
Nem lehet már több gyermekük	0,6	2,5
Gyermektelenek		
Kívánnak gyermeket	44,4	27,4
Nem kívánnak gyermeket	6,8	2,4
Nem lehet gyermekük	0,6	0,2
Nem tudják (akarnak-e/még)	0,6	0,7
Összesen	100,0	100,0

Vizsgálati mintánk korstruktúrájából és családi állapot szerinti összetételéből következik, hogy a *tényleges* és a *kívánt* gyermekszám között nagy különbség van: a jelentős "kívánt gyermekszám-többletet" mindenekelőtt a még gyermektelen, családalapítás előtt álló nőtlenek és hajadonok produkálják. A férfiak 54%-ának, a nők 31%-ának nem volt (még) gyermeke a megkérdezés időpontjában. Ami pedig a *tényleges* gyermekszámot illeti, a 18–40 éves férfiak almintájában 100 férfira mindössze

86 gyermek, a hasonló korú női almintában pedig 100 nőre 132 gyermek jut. A gyermekesek csoportjában mindkét nem esetében a két gyermek a leggyakoribb.

További terveiket illetően elmondható, hogy a gyermektelenség szinte teljesen hiányzik a vizsgált generáció jövőre vonatkozó terveiből, elképzeléseiből: a férfiak 7%-a, a nők 2%-a nyilatkozott csak úgy, hogy nincs gyermeke és nem is tervezi, hogy legyen. Tervezés szempontjából két markáns csoport alakul ki: azoké, akiknek van gyermekük, és úgy érzik, már teljesítették tervüket, s nem kívánnak újabb gyermeket (ez az összes nő mintegy 54%-a, a férfiak 35%-a), valamint azon gyermekteleneké, akik még csak ez után kezdenek családterveik megvalósításához (nők: 27%, férfiak: 44%).

Az előző fejezetben bemutatottuk, mekkora a nagysága, intenzitása a "negatív érintettségnek", más szóval milyen mértékben aggodalmaskodnak a kérdezettek az anyaság, a gyermekvállalás és a munkahelyi előrejutás összeegyeztetésének különböző vonatkozásai miatt. (Ezek voltak: a NEHEZ, a VISSZ, a BOLCS, a GYBET, a KIRUG, a KARRI és a NEMDO.) Ha a gyermekszámra vonatkozó tervek és a negatív érintettség, az aggodalmaskodás intenzitása közötti kapcsolatot vizsgáljuk, a következőket találjuk (táblázat a túloldalon):

- Az alacsony elemszám miatt nem lehet megállapítani azt, hogy a *gyermekről való végleges lemondást*, a gyermektelenség tervét vajon egyáltalán motiválják-e az általunk felvetett aggodalmak (jóllehet ilyen feltételezés nem lenne valószínűtlen).
- A *még gyermektelen családtervezők körében* nagy többségben vannak azok, akiket az anyaság és a munka összeegyeztetésének gondoljai egyáltalán nem foglalkoztatják. Ez arra vall, hogy a gyermek utáni vágy jóval erősebb annál, semmint hogy annak megvalósítását jövőbeli, egyelőre még meg nem tapasztalt gondok miatt elhárítsák.
- A *gyermekesek* körében ugyanakkor azok vannak – elég jelentős – többségben, akik a vizsgált problémák miatt nagyon is aggodalmaskodnak (legalább négy vagy több probléma miatt is). A gondok valamivel nagyobb mértékben foglalkoztatják azokat, akik a meglévő gyermekek mellé még további testvért szeretnének. De alig maradnak el ettől, akik újabb gyermeket már nem terveznek, ám tapasztalataik a meglévő – többnyire igen kicsi – gyermek mellett is kedvezőtlenek.

*A tervezők és nem tervezők arányai az aggodalmaskodás mértéke szerint**
Rates of planning and not-planning persons according to the level of worrying

Az aggodalmaskodás mértéke	Összesen	Kívánnak (még) gyermeket		Van gyermekük és nem kívánnak többet
		Nincs gyermek	Van gyermek	
(százalék)				
Férfiak				
Nem aggódik	53,3	69,5	26,3	27,0
Kevésbé aggódik **	19,7	11,7	26,3	33,5
Nagyon aggódik **	27,0	18,8	47,4	39,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
Nők				
Nem aggódik	38,0	57,9	20,8	27,3
Kevésbé aggódik **	26,2	15,4	34,9	27,3
Nagyon aggódik **	35,8	26,7	44,3	40,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

* A "nem lehet (már) gyermeke" és a "nem tudja, akar-e még" válaszok nélkül.

** Kevésbé aggódik = 1–3 probléma miatt aggódik.

Nagyon aggódik = 4–7 probléma miatt aggódik.

– A *férfiak és nők* negatív érintettségének látványosan eltérő arányairól korábban részletesen szóltunk. Most láthatjuk, hogy a férfiak között különösen optimisták ("nem aggódnak") a – még – gyermektelen családtervezők, akik 70%-át egyáltalán nem foglalkoztatják olyan gondok, hogy miként fogják majd összeegyeztetni a családi életet a munkavállalással. (Ez a női almintában sem kevés, de több mint 10 százalékponttal alatta marad a hasonló kategóriájú férfiakénak.) A további gyermeket nem tervező, de már szülő-státusú férfiak és nők attitűdjei között azonban gyakorlatilag nincsen különbség. A gyermekes, de újabb gyermeket már nem tervező férfiak és nők körében egyaránt a meglehetősen intenzív aggodalmak jelenléte jellemző, ami negatív tapasztalataikról árulkodik, és feltehetően további családterveiket is meghatározza.

Kérdés, hogy a (további) gyermeket nem tervezők (férfiak: 42%, nők: 56%) elhatározásukat vajon véglegesnek tekintik-e, vagy pedig el tudnak-e

képzelné olyan körülményeket, amelyek döntésüket pozitív irányban módosítanák. Három ilyen – kedvezőnek vélt – körülményt kínáltunk fel a “nem tervezőknek”: vállalkoznának-e (mégis további) gyermekekre, ha ...

GYED visszaállítanák a gyermekgondozási díjat (a gyedet);

BELAT ha a munkahelyeken nem néznék rossz szemmel a gyermekgondozással kapcsolatos lekötöttséget (szülés, beteg gyermek ápolása, bölcsődébe sietés, stb.);

TAMOG ha az állam jobban támogatná a gyermekes családokat.

*Vállalkoznának-e (még egy) gyermekre?
Would you undertake a (further) child?*

"Ha megvalósulna..."	(százalék)				
	Igen	Talán igen	Nem	Nem tudja	Összesen
a GYED					
- férfiak	3,9	4,0	30,3	4,0	42,2
- nők	4,3	5,2	45,2	1,4	56,1
a BELAT					
- férfiak	6,4	4,5	27,0	4,3	42,2
- nők	7,4	6,3	40,3	2,1	56,1
a TAMOG					
- férfiak	7,3	6,5	25,0	3,4	42,2
- nők	8,0	8,4	38,3	1,4	56,1

A provizórikusan feljárnlott családpolitikai intézkedések átlagosan a vizsgált korosztály mintegy 10–12%-át lennének képesek arra ösztönözni, hogy gyermekszám-terveiket növeljék. Nem meglepő, hogy közülük a TAMOG (a gyermekes családok nagyobb állami támogatása) bizonyulna a leghatékonyabbnak, és a gyed visszaállítása mozdítaná legkevésbé pozitív irányba a terveket.

Természetesen nem mellékes, hogy milyen (hány gyermekes) családokat ösztönöznének leginkább ilyen intézkedések. Erről oly módon tájékozódhatunk, hogy az ún. kívánt (vagyis a ténylegesen meglévő és a még tervezett) gyermekszámot kiegészítjük a GYED, a BELAT, illetve a TAMOG megvalósulása esetén megnövekedett gyermekszám-tervekkel. Tekintsük át, milyen lenne a vizsgált korosztály gyermekszám szerinti

összetétele, ha csupán csak a kívánt, illetve ha a GYED, a BELAT és a TAMOG hatására módosított tervek szerinti gyermekszámuk valósulna meg.

A 18–40 éves férfiak és nők gyermekszám szerinti összetétele a tényleges, a kívánt, valamint a családpolitikai intézkedések után megnövelt gyermekszámok szerint
Composition of the groups of males and females aged 18–40 years by the number of children, according to the actual, the wanted and the enlarged number of children following the measures taken by family politics

(százalék és átlag)

Gyermek- szám	Tényleges gyermekszám	Kívánt gyermekszám	Családpolitikai intézkedések után meg- növelt gyermekszám		
			a GYED hatására	a BELAT hatására	a TAMOG hatására
Férfiak					
0	54,0	7,9	4,0	3,7	3,1
1	16,6	16,1	21,0	21,0	21,2
2	22,1	56,2	46,3	44,1	42,3
3	5,5	15,2	22,5	23,9	25,3
4	1,3	3,2	5,0	5,5	5,3
5	0,1	0,8	0,5	0,5	0,7
6	0,3	0,5	0,5	1,0	0,9
7	0,1	0,1	0,3	0,3	0,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
100 férfira jutó gyermekszám	86	195	208	212	216
Nők					
0	31,1	2,9	1,6	1,6	1,4
1	23,0	19,7	17,1	15,4	15,3
2	33,0	54,5	54,3	53,4	52,4
3	9,5	17,1	20,3	22,1	22,7
4	1,9	3,5	4,0	4,8	5,2
5	1,2	1,9	2,1	1,9	2,1
6	0,1	0,3	0,5	0,5	0,6
7	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
100 nőre jutó gyermekszám	132	207	217	221	225

* A "nem lehet (több) gyermekük" választ a nem tervezőknél vettük figyelembe.

Elemzésünk egybecseng a Központi Statisztikai Hivatal nagyobb mintákon készített családtervezési vizsgálatainak tapasztalataival. Azok szerint általános jellemző ugyanis, hogy Magyarországon sem a tervekben, sem a megvalósított családnagyságban nem tapasztalható szándékos gyermektelenség. Esetünkben ez a nőkre teljes mértékben igaz, férfiakra vonatkozóan az arány kissé magasabb.

Az említett, korábbi vizsgálati tapasztalatok szerint a nőknél általában 2,0–2,1 körüli a kívánt gyermekszám átlaga; felvételünkben ez a nőknél 2,07, férfiak esetében 1,95. A tapasztalatok szerint a termékenységük befejezéséhez közeledő nőknél az arányszám ugyancsak 2,0 alá esik. Legáltalánosabb a két gyermek kívánása, és ténylegesen is az ilyen családtípus a leggyakoribb – láthatóan erre törekszik az általunk vizsgált korosztálynak is mintegy 55–56%-a.

A családtervezési vizsgálatok visszatérő tapasztalata ugyanakkor, hogy a vágyak, a kívánságok némileg meghaladják a tényleges gyakorlatot. (Erre felvételünk alapján még nem lehet adatunk, mivel valamennyi megkérdezettünk propagatív életkorú.) A korábbi vizsgálati adatok szerint azonban, például az 1983-ban házasságra lépett pároknál, az egy gyermeket tervezők aránya végül is kétszeresére emelkedett (a három gyermeket tervezők rovására), elsősorban a fővárosi családokban és ott, ahol az anya magasabb iskolai végzettségű és szellemi foglalkozású volt. A tervek, kívánságok szerényebb megvalósulása mögött az anyagiak, a gyermeknevelés és munkavállalás összeegyeztetésének nehézségei vagy lakásproblémák álltak. Eléggé valószínűnek látszik, hogy az általunk vizsgált 18–40 év közötti nők 207-es kívánt gyermekszám-átlaga is végül alacsonyabb szinten teljesül.

Amint a táblázat mutatja, a felkínált családpolitikai intézkedések hatása elsősorban a népesedési szempontból nagyon jelentős, harmadik születési sorszámú gyermekek arányának megnövekedését eredményezné. (Ez érthető, hiszen mint láttuk, az első- és nagyjából még a második gyermekek is minden aggodalom nélkül megszületnek/megszületnének. A kedvezmények hatása elvileg és gyakorlatilag természetesen őket is érintené, hiszen harmadik gyermek csak akkor tervezhető, ha azt ténylegesen első és második előzi meg.) Férfiak esetében a három gyermeket kívánók 15%-os aránya 22–25% körülire emelkedne, nők esetében pedig 17%-ról 20–23% körülire. Egy-két százalékponttal növekedne a négy gyermekre vágyók aránya is. A három – négy – gyermekre vonatkozó tervek mindhárom intézkedés kedvezően hatna; a gyed visszaállítása kisebb, a családtámogatások növelése nagyobb mértékben. Egyáltalán, elmondható, hogy a legpozitívabban fogadott intézkedés (TAMOG) hatására kialakult kívánt gyermekszám-átlag (2,16–

2,25) már nagyon közel áll a 40 éves és fiatalabb népesség körében 1997-ben mért, ún., "ideális gyermekszám" átlagához (2,28, vö. S. Molnár-Pongrácz, 1997). Ez egyértelműen mutatja, hogy a gyermek léte a 18–40 éves generáció értékrendjében is kiemelt fontosságú. (Az ideális gyermekszám átlagát annak a kérdésnek – illetve a reá adott válaszoknak – alapján számítjuk ki, amely így hangzik: "Hány gyermeket tartana Ön jónak, ideálisnak egy mai magyar családban?")

Elemzésünk érdekes tapasztalata, hogy az intézkedések hatására gyakorlatilag teljesen megszűnne a véglegesen gyermektelenséget választók csoportja – itt szinte kizárólag csak azok maradnának, akiknek egészségi okok miatt nem lehet gyermekük. Ez – mint hazai jellegzetesség – lassan szinte unikálissá válik; van olyan ország, ahol a gyermektelenség kívánása a prokreatív népességnek akár egyharmadára is kiterjed.

Ezeket az adatokat természetesen semmiképpen sem szabad úgy értelmezni, hogy amennyiben a felsorolt intézkedések (GYED, BELAT, TAMOG) megvalósulnának, a 100 családra jutó átlagos gyermekszám 220 körülre emelkedne. Hiszen – mint ahogyan a családtervezési vizsgálatok is mutatják – a fiatal párok jelentős hányada valójában élete folyamán az eredeti gyermekszám-terveit is mérsékeli, és a propagatív kor befejezésekor tényleges gyermekszámuk az eredetileg tervezett alatt marad. A GYED, a BELAT és a TAMOG családtervekre gyakorolt hatása azonban vitathatatlan. Azt mutatja, hogy a gyermekszámra vonatkozó tervek már eleve kissé "nyomottak", nem tükrözik teljesen a fiatal párok természetes vágyait világra hozandó gyermekeik számára vonatkozóan. Már a tervek szintjén be kell kalkulálniuk azokat a tényezőket, amelyek a gyermekek felnevelése során megoldhatatlan nehézségeket jelentenek; a tervek "nagyobbak lennének", ha a GYED-, a BELAT- vagy a TAMOG-jellegű kondíciók meglétére biztosan lehetne számítani. A lehetséges intézkedések köre természetesen ezeknél jóval tágabb, amelyek hatásáról kevesebb ismeretünk van. De közöttük vannak olyanok, amelyeket a 18–40 éves korosztály elsőprő többsége fogadna rendkívül pozitívan. Több mint 80%-uk tartaná például igazságosnak, hogy a gyermekes anyák korkedvezményrel mehessenek nyugdíjba, és csaknem ugyanennyien szavaznának bizonyosfajta munkahelyi kedvezmények mellett. (Pl. "Kötelezni kellene a munkahelyeket arra, hogy a kisgyermekes anyáknak nagyobb biztonságot nyújtsanak – például elbocsátásoknál, felvételeknél" – az egyetértők aránya 77%). Mindez azt valószínűsíti, hogy *léteznek olyan családpolitikai intézkedések, kedvezmények, amelyek – éppen mivel nagyobb garanciákat jelentenének a gyermekvállalás, a gyermeknevelés biztonságára nézve – megnövelnék a kívánt gyermekszámot.* Ha a párok egy

része – konkrét körülményeiket mérlegelve – esetenként mégis rákényszerül arra, hogy eredeti családterveitől visszalépjen, remélni lehetne, hogy a ténylegesen megvalósított gyermekszámot a nagyobb társadalmi garanciák mellett kialakított, vagyis a gyermek utáni vágyakat jobban tükröző tervekhez közelítik. Addig érdemes ezek meghozatalára kiemelt gondot fordítani, amíg a fiatal generáció értékrendje nyitott és fogékony a gyermekvállalásra.

HIVATKOZÁSOK

- Frey Mária*, 1997: Nők a munkaerőpiacon. In: Szerepváltozások. Jelentés a nők helyzetéről. TÁRKI – MM Egyenlő Esélyek Titkársága (13–55).
- Fóti János–Lakatos Miklós*, 1998: Foglalkoztatás, munkanélküliség. Struktúra – Munkaügyi Kiadó.
- Gere Ilona*, 1997: Vállalkozó nők a magyar társadalomban. Kézirat.
- Lakatos Judit*. 1996: Visszatérés a munkaerőpiacra a gyermekgondozási idő letelte után. Statisztikai Szemle, 7. (565–576).
1997. Munkaerőpiaci pozíció és gyermekvállalás. Statisztikai Szemle, 11. (954–960).
- Ki hol aktív? 1998. Mikrocenzus, 1996. KSH.
- Nagy Beáta*, 1996: Nők a gazdasági munkamegosztásban. A menedzserek. Szociológiai Műhelytanulmányok, BKKE Szociológiai és Szociálpolitikai tanszék.
- S. Molnár Edit–Pongrácz Tiborné*, 1997: Az 1997 októberi, népesedési témáról készült közvélemény-kutatás főbb eredményei. Demográfia, 4. (308–341).

Tárgyszavak:

Termékenység
Foglalkoztatáspolitikai
Munkahely

CONFLICTS BETWEEN THE STABILITY OF THE WORKING PLACE
AND THE UNDERTAKING OF CHILDREN AMONG MALES AND FEMALES
AGED 18–40 YEARS

EURÓPAI CSALÁDPOLITIKÁK: A MAGYAR CSALÁDPOLITIKA TÖRTÉNETE

TÁRKÁNYI ÁKOS

1. A magyar család- és népesedéspolitika kezdetei

Magyarországot a múlt század végéig, a XX. századihoz képest, *magas termékenység* jellemezte, a teljes termékenységi arányszám az 1880–90-es években 5,0 fölött lehetett. Az 1890-es években indult meg a *termékenységnek a tartós csökkenése* (ezt a nyers születési arányszám alapján tudjuk, a teljes termékenységi arányszám csak 1897-től kezdődően kiszámítható). (Ugyanakkor tény, hogy Pest-Budán és az ország még néhány más területén már a XIX. század közepe táján észrevehető a termékenység csökkenésének első jelei /1/.) Az első világháború alatti átmeneti nagy zuhanás után a nyers élvszületési arányszám csökkenése tovább folytatódott. Az arányszám a háború után nem egészen tért vissza háború előtti szintjére és a háború után csökkenése valamivel gyorsabbá vált, mint amilyen a háború előtt volt /2/. Ha az 1920–30-as években tapasztalt üteme tartósnak bizonyult volna, akkor körülbelül az 1960-as évekre elérhette volna a 0 értéket. Az 1930-as évek végén viszont *megállt az akkor már mintegy fél évszázada tartó folyamatos csökkenés.*

A *halandóság* – a nyers halálózási arányszám – *tartós csökkenése* az 1880-as években indult meg, tehát csak egészen kevéssel a termékenység csökkenésének megkezdődése előtt. Magyarországon csak néhány évig tartott az az időszak, amikor a halandóság már csökkent, de a termékenység szintje még nem /3/.

Az ezer lakosra jutó *házasságkötések* éves száma az 1870-estől az 1890-es évekig körülbelül 10%-kal, 10 körülről 9 körüli értékre csökkent. A csökkenés ekkor megállt, és az első világháború által okozott átmeneti óriási kilengéstől eltekintve nagyjából ezen a szinten ingadozott az 1929-ben kezdődő nagy gazdasági világválságig. Ekkor, az 1930-as években megindult egy gyorsuló csökkenés, mely a második világháború végéig tartott, amikor az arányszám értéke 8 körül volt /4/. (A háború után újra megnőtt, majd az 1970-es évektől meredeken csökkent egészen máig, 1996-ban 4,8 volt.)

A *termékenység csökkenése* Magyarországon először az 1930-as években merült föl komolyabb *politikai problémaként*. *Illyés Gyula* írásai – *Pusztulás* című cikke a Nyugatban 1933-ban, és *Magyarok megmentése* című cikke ugyanott 1934-ben – sikeresen ráirányították a *kormány figyelmét a demográfiai problémákra*. *Illyés Gyula* a nemzeti érzést összekapcsolta a nagyszabású földosztás agrárszocialista és kiscgazda követelésével. Az “egykezés” miatt hangoztatott aggodalma azt jelentette, hogy szerinte a termékenység csökkenése előkészíti a terepet a (nemzetiszocialista) németység magyarországi terjeszkedése előtt. A meggyengülő, majd kiháló nép helyét nyilván elfoglalja az erősebb szomszéd¹. *Illyés* szerint olyan közhangulatot kell teremteni az országban, hogy “a népnek ismét érdeke és öröme teljék a gyermekben”, és olyan állam létrehozására van szükség “melyben ki-ki utódainak létét is biztosítva látja”. Mi lehet mindennek az eszköze? “A pusztulásnak csak a földosztás vethet gátat” – írja. Tanú című folyóiratában *Németh László* az *Illyés-féle helyzetelemzés* alapján *Debreceni Káté* címmel pontokba szedte az általa szükségesnek vélt intézkedéseket. Rajta kívül más politizáló értelmiségiek körében is visszhangra találtak *Illyés Gyula* írásai.

Kovács Alajos, a Központi Statisztikai Hivatal akkori elnöke neveltségesebbnek minősítette a magyarság elfogásával kapcsolatos aggodalmakat². A KSH elnökének véleménye ellenére a kormány 1934. július 7–9-i ülésén részletesen foglalkozott a problémával /5/. A kormányülésen elhangzott, hogy “a hitbizományok kérdése körülbelül 1700 óta téma Magyarországon, ugyanis a kötött birtokok ... gátolják a földművelő néprétegek gazdasági terjeszkedését és megerősödését” és “állandó forrásai az agrárszociális bajoknak”. Azt találták a probléma lényegének, hogy a gazdák birtokuk elaprózódásának megakadályozására csak kevés gyermekre vállalkoznak, egyes vidékeken (pl. Ormánság) tipikusan csak egy gyermekre.

¹ *Illyés Gyula*, bár maga nem volt kommunista, (ekkor még) erősen kommunista-szimpatizáns volt, és ez is összefüggésben állhat a náci Németországgal szembeni fokozott ellenszenvével. A református hagyományhoz való kötődése is felelősségtudatot ébreszthetett benne a magyarság sorsa iránt, és ellenszenvet a Magyarországot hosszú időn át fenyegető, és leigázni, bekebelezni kívánó német nyelvű nyugati hatalommal szemben.

² *Kovács Alajosnak* annyiban igaza volt, hogy a magyar teljes termékenységi arányszám ekkor még elég magas szinten – 2,5 és 3,0 között – volt, viszont az arányszám hosszú ideje tartó folyamatos és meredek csökkenését hiba lett volna figyelmen kívül hagyni. A nettó reprodukciós együttható pedig már csak 1,0 körüli értéket ért el, ami azt mutatja, hogy a magas halandóság mellett még a termékenység adott szintje is éppen hogy elég volt a népesség egyszerű újratermelődéséhez. (Az 1930-as évek második felére pedig a nettó reprodukciós együttható még 1,0 alá is csökkent átmenetileg.)

A kormányülésen elhatározottak alapján született 1936: XXVII. tc. 270 ezer holdon kisbirtok, 150 ezer holdon kisbérlet létesítését irányozta elő³, a megvalósításra 25 évet hagyott, mert a kormány szemlélete szerint kisajátításról szó sem lehet, csak a valamilyen módon (tipikusan halálozással) felszabaduló birtokok használhatók fel (ezen kívül még egyes nagybirtokok kényszerbérletbe adása merült föl). Csak a magukat mezőgazdasági munkával fenntartani képes személyek kaphattak földet. Annak ismeretében, hogy az 1926–28-as és – különösen – az 1945-ös földosztás milyen méretű volt, az 1936: XXVII. tc. által tervbe vett és törvénybe iktatott intézkedések *jelentékteleneknek* mondhatók. (A kormány – a Gömbös-kormány – nyilván nem kívánt komolyabban szembeszegülni a földbirtokosok érdekeivel.)

Az első nagyobb földosztást jelentő 1926: XXXVI. tc. alapján két év alatt körülbelül 1 millió katasztrális holdat osztottak ki, ebből 700 ezer holdat kapott mintegy 300 ezer földnélküli és törpebirtokos. Sok életképtelen törpegazdaság jött létre, a következő években e törpebirtokok nagy részét eladták vagy elárverezték. *Nagyatádi Szabó Istvánnak* az 1918. évi kispárti programja, amely a törvény alapjául szolgált, annál jóval radikálisabb volt, több föld szétoztatását vette tervbe. Az 1939: IV. tc. alapján a zsidó származású tulajdonosoktól 1942 végéig elvett 620 ezer holdból 150 ezret kisbirtokosok kaptak meg. Végül az 1945-ös nagy földosztásnál 5,4 millió katasztrális holdat sajátítottak ki, ebből 3,4 milliót osztottak szét, és még ebből is sok életképtelen törpebirtok lett, és sok jogosult még ilyen nagy terület kiosztása mellett sem kapott földet /6/. Ez mutatja, hogy milyen óriási mértékű földosztás jelenthetett csak érdemi társadalmi és gazdasági reformot a jelentős részében nyomorgó parasztság és a mezőgazdasági cselédség számára. Ehhez képest a korábbi földosztások nem jelentettek érdemi változtatást, és az 1936: XXVII. tc. sem tekinthető átütő jelentőségű intézkedésnek, népesedéspolitikai szempontból sem.

Az 1936: XXVII. tc. tehát lényegében csak azért említésre méltó, mert a többi, földkérdéssel kapcsolatos intézkedéstől eltérően ez döntően *népesedéspolitikai indíttatású* volt. A magyar agrártársadalom sokszor brutális szegénységét szociográfiákban és szociografikus riportokban a városi olvasóközönség elé táró népi írók közül lényegében csak *Illyés Gyula* volt az, aki a népesedéspolitikai szempontot hatékonyan az érdeklődés homlokterébe emelte. A földosztást pártoló és az agrárnépesség súlyos helyzetére a figyelmet ráirányító *népi írók működése* mellett említést érdemel még több hasonló célú – gyakran református háttérű – egyesület, és a jezsuiták által

³ Az ilyenfajta intézkedéseket telepítésnek hívták.

megszervezett⁴, nagy tömegeket megmozdító katolikus agrármozgalom, a *KALOT*, amely mezőgazdasági népfőiskoláin a modernebb gazdálkodásra igyekezett rávezetni a falusi fiatalokat és ezt egy általa remélt nagyarányú földosztás társadalmi és technikai előkészítésének is tekintette. A katolikus püspöki kar többsége⁵ azonban hallani sem akart semmiféle nagyobb arányú földosztásról /7/. (1946-ban aztán a *KALOT*-ot a megszálló szovjet hatóságok egy erre ürügyet szolgáltató eset kapcsán betiltották⁶.)

Ugyancsak említésre méltó a pécsi szociálpolitikus, majd polgármester, *Esztergár Lajos* által kidolgozott úgynevezett *produktív szociálpolitika*, melynek gyakorlati megvalósulása főleg az *Országos Nép- és Családvédelmi Alap* (ONCSA) lett. A produktív szociálpolitika gondolatának lényege az volt, hogy a szociálpolitikának képessé kell tennie a szegényeket arra, hogy a nyomorból kiemelkedve a társadalom hasznos, önmaguk fenntartására képes, "produktív" tagjaivá váljanak (és hogy így nem utolsó sorban vissza tudják fizetni az államnak azt a segítséget, amelyet az szegénységük idején nekik nyújtott). Az ONCSA-program keretében az 1940-es évek elején 12 ezer szegény kapott házat, többségük falun, néhány ezer pedig földet. Az ONCSA-t egy Országos Szociális Felügyelőség nevű szerv irányította saját tanácsadói, vármegyei közjóléti előadók és közjóléti szövetkezetek révén. Az ONCSA-telepeken lakó családok életmódját, gazdálkodását folyamatosan ellenőrizték /8/.

2. A családi pótlék rendszerének története

A második világháború előtt (de még utána is két-három évtizedig) a magyar társadalom nagy részben agrártársadalom volt. Így nincs benne semmi különös, hogy amikor először komolyan fölmerült valamilyen népesedéspolitikai jellegű lépés szükségessége, akkor ez az intézkedés is

⁴ *Kerkai Jenő* és *Nagy Töhötöm* volt a két fő kezdeményező és szervező.

⁵ A püspöki karban a *KALOT*-ot (a nemrég boldoggá avatott) *Apor Vilmos* győri püspök támogatta leginkább.

⁶ Sem a katolikus püspöki kar, sem a földosztást a legerősebben pártoló kommunisták nem léptek föl a megmentéséért. A püspöki kar valószínűleg azért nem, mert a *KALOT* egyáltalán nem volt az egyházi birtokok kisajátítása ellen, és vezetősége nem osztotta *Mindszenty József* bíboros érsek legitimista felfogását, a kommunisták meg nyilván azért nem, mert a totális diktatúrához vezető útjukban nem kívántak egy olyan, a katolikus egyházhoz közel álló, népszerű, befolyásos, jól szervezett, plebejus és demokratikus vetélytárral küszködni, amilyen a *KALOT* lehetett volna.

agrárjellegű intézkedés lett⁷ (földosztás), nem pedig olyan, amely megfelelné a napjainkban a szociálpolitika alatt leggyakrabban értett dolgoknak (mint amilyenek például a szociális juttatások vagy szociális adókedvezmények). Az első, közvetlenül a gyermekes családok anyagi helyzetének javítására irányuló intézkedés – az *állami közalkalmazottak 1912-ben bevezetett családi pótléka* – viszont *nem népesedéspolitikai*, hanem csak szorosán vett *szociális céllal* született. Dr. Teleszky János pénzügyminisztersége alatt Dr. Kerntler Kálmán pénzügyminiszteri osztálytanácsos dolgozta ki az új juttatásról rendelkező 1912. évi XXXV. tc. koncepcióját.

A törvény szerint *tisztviselőknél* az első három gyermek után gyermekenként 200 korona járt, de a negyedik gyermektől kezdve már nem járt plusz juttatás. Tehát három gyermek után 600 korona járt, de ennél több négy gyermek után sem járt. Az *egyéb állami alkalmazottak* (pl. hivatalosok, óvónők) 100 koronát kaptak minden egyes gyermek után, de a 4. gyermektől kezdve ők sem kaptak plusz pótlékot. Ez a családi pótlék így többet nyújtott a gazdagabbaknak, mert a gyermekesek anyagi helyzetét a velük egy társadalmi rétegbe tartozó gyermektelenekéhez kívánta közelíteni, tehát részben horizontális redistribúciót valósított meg. Persze ettől még komoly anyagi segítséget jelentett tényleg rászoruló emberek számára, hiszen mint a törvény bevezető indoklásában a koncepció készítője magyarázza, a három gyermek után kapott családi pótlék összege ekkor egy háromgyermekes tisztviselő fizetésének 23–43%-át, egy háromgyermekes hivatalos fizetésének pedig 30–50%-át tette ki.

Az intézkedés része volt az 1904 óta az állami közalkalmazottak helyzetének javítására irányuló intézkedéseknek. Az indoklás szerint az áremelkedések hatását úgy akarták kompenzálni, hogy nem emelnek adót, a rendelkezésre álló szűkös összeget pedig *szociálisan igazságosan* akarták elosztani, így azok kapták, akik *az adott keresetükből több személyt tartanak el*, mint mások. A családi pótlék *eltartott feleség után nem járt, de más eltartott*

⁷ Az Országos Társadalmpolitikai Értekezlet, az egyke leküzdésének Tárcaközi Bizottsága vagy a Felsőház tettek néhány más, a családok és a népesedés ügyét érintő javaslatot is. Ilyenek voltak a vallásos és a hazafias nevelés fokozása, "a nők körében felburjánzó luxus letörése", az egygyermekes családok megőrzése, a sokgyermekes családok megjutalmazása, a fogamzásgátlás, az abortusz és a szexuális kihágások elleni szigorú fellépés és végül a paraszti örökösödési törvény megváltoztatása. Ezek voltak tehát a javaslatok 1/9. Az egyetlen, szociálpolitikai szempontból említésre méltó intézkedés a *fiatal házásoknak nyújtott kölcsön* volt, amilyenhez hasonló a két világháború között több európai országban bevezettek (például Németországban és Svédországban). A javasolt intézkedések egy részére is voltak példák más országokban (például Franciaországban a sokgyermekeseknek nyújtott kisebb kedvezmények vagy a fogamzásgátlás tilalma).

családtag után igen (tehát nem csak gyermekek után). A köztisztviselőknek gyermekeik 24 éves koráig járt, az egyéb alkalmazottaknak gyermekeik 16 éves koráig (nyilván feltételezték, hogy előbbiek gyermekei jóval gyakrabban mennek egyetemre, mint utóbbiakéi). A törvény tiszteletben tartotta a teljesen általános hagyományos családszerkezetet: a családi pótlék csak törvényes gyermekek után járt és nőalkalmazott csak akkor kaphatta, ha gyermeke árva, ha a gyermek apja keresőképtelen volt, vagy ha az anya maga nevelte a gyermekét, az apa anyagi segítsége nélkül /10/.

Az intézkedés csak mintegy 5500 igénylőt és körülbelül 7000 gyermeket érintett. Tehát társadalmi jelentősége csekély volt, viszont jól kidolgozott és úttörő volta figyelemre méltó. Franciaországban például a köztisztviselők csak 1917-től kezdve részesültek hasonló juttatásban. Európában csak néhány olyan családi juttatás ismeretes, amely az 1912-es magyar köztisztviselői családi pótlékot megelőzte. Ilyen volt például a német (1883), belga (1894) és olasz (1910) gyermekágyi segély és a német özvegyi/árvasági nyugdíj (1911) /11/. Magyarországon még sokáig kellett várni hasonló intézkedésre. Egyébként több más, a szociálpolitika szempontjából Magyarországhoz hasonlóan a bismarcki típusú rendszerbe sorolható államra is jellemző, hogy a saját alkalmazottainak szociálpolitikai kedvezményeit jóval előbb alakította ki az állam, mint más rétegekéit, és egyes szociálpolitikai juttatások terén néhol még ma is megfigyelhető az állami alkalmazottak különleges kategóriaként való kezelése (pl. Belgiumban több szociális juttatásnál vagy Görögországban a családi pótléknál) /12/.

Magyarországon a *szélesebb néprétegeknek járó családi pótlékot* csak 1938-ban vezette be az 1938: XXXVI. tc. A törvény a *francia családi pótlék példájának követéseként* született. Franciaországban közvetlenül az első világháború után gyors ütemben terjedtek el a családi pótlék pénztárak az egész országban (a háború után az elsőt egy *Émile Romanet* nevű grenoble-i gyáros hozta létre). 1932-ben született meg itt a családi pótlékról szóló törvény, a családipótlék-biztosítás rendszere kötelezővé vált az iparban és a kereskedelemben a munkaadók számára, néhány év múlva a mezőgazdaságra is kiterjesztették a rendszert /13/.

Magyarországon a Francia-Magyar Pamutipari Rt-t birtokló *Dewavrin család* az 1930-as évek közepén újságcikkekben, beadványokban, érdekképviselési üléseken “lelkes agitációt” fejtett ki a “családi munkabérpótlék rendszere” magyarországi bevezetésének érdekében és hasonlóan tett *Bikkal Dénes*, az OTI (Országos Társadalombiztosítási Intézet) titkára is cikkeiben és tanulmányaiban. A magyar vállalatok közül elsőként 1936-ban a Francia-Magyar Pamutipari Rt-nél kezdtek családi pótlékot fizetni a munkásoknak, majd 1937-ben az iparügyi miniszter bevezette a rendszert a

komlói köszénbányánál, és a törvény megalkotásáig ezen kívül még egy vállalat és a Hangya szövetkezet hozta létre a családi pótlék rendszerét /14/.

A törvény megtárgyalása és végrehajtása nagyon gyors volt. Az egész országot lefedő 8 szakmai családpénztár 1939. január 2-án, a föléljük rendelt központi szerv, az Országos Ipari és Bányászati Családpénztár január 7-én kezdte meg működését. A magyar rendszerben a szufficités pénztáraknak többletük egy részét be kellett fizetniük a központi pénztárnak, és az ebből a forrásból támogatta a deficités pénztárakat. Az illetékes miniszter 1/3–1/3–1/3 arányban nevezte ki a pénztárak vezetőségének tagjait a munkaadók és a munkavállalók képviselőiből, valamint szakemberekből.

A *gyermeknevelési pótlékra a legalább 20 főt foglalkoztató ipari és kereskedelmi cégek fizikai dolgozói* váltak jogosulttá. Az 1912-es családi pótlékkal ellentétben az 1938-as nem csak törvényes gyermekek után járt (alighanem azért, hogy ne rontsa tovább a mostohagyermek helyzetét), és *csak gyermekek után járt*, más eltartott családtagok után nem. Méltatója, *Fluck András* szerint ez utóbbi miatt nem nevezhető családi bérpótléknak, hanem csak gyermeknevelési pótléknak. Összege igen *alacsony* volt, gyermekenként havi 5 pengő, miközben ugyanekkor az állami közalkalmazottnál a havonta egy gyermek után járó családi pótlék 13,50 és 24 pengő között volt ekkoriban /15/. *Fluck András* 1939-es művében igyekszik megvédeni a gyermeknevelési pótléket az összegét keveslő bírálatoktól. Felhívja a figyelmet arra, hogy az OTI-nál biztosított munkavállalók 1/3-a havi 40 pengőnél kevesebbet keresett ekkoriban, és náluk a gyermeknevelési pótlék 2 gyermek esetén minimum 25%-kal növelte a havi jövedelmet. (Mindenesetre ebből az tűnik ki, hogy a gyermeknevelési pótlék ekkor nem arra szolgált, hogy széles rétegek számára jelentősen enyhítse a gyermekvállalásból származó többletterheket, hanem csak egy nyomorenyhítő segély volt a legszegényebbek számára – hiszen, mint az ismeretes, ekkoriban a már szinte közmondásos havi 200 pengős családi jövedelem volt az a szint, ami már viszonylag elfogadható megélhetést jelentett. Ettől persze még igen hasznos szociális intézkedés volt.)

A családi pótlék éves országos költsége ekkor az első becslések szerint 13–15 millió pengő körül lehetett, ami *Fluck András* szerint országos szinten is jelentős összeg volt, például ekkora volt az országos éves földadóbevétel fele. A gyermeknevelési pótléket finanszírozó járulékot csak a munkaadók fizették, a munkavállalók nem. Ha egy munkaadó nem fizetett idejében, akkor még késedelmi kamatot is kellett fizetnie. (A törvény tiltotta, hogy akár a pótlék, akár a késedelmi kamat költségét a munkavállalókra hárítsa, bérükből levonja.)

A gyermeknevelési pótlék a *gyermekek 14 éves koráig* járt. (A törvény alkotói a munkások gyermekeivel kapcsolatban alighanem még kevésbé tételeztek föl továbbtanítási szándékot, mint az 1912-es törvény alkotói a hivatszolgák gyermekeivel kapcsolatban.) A szülő csak abban a hónapban kaphatta, amelyben legalább 15 munkanapon, vagy amelyben 4 héten át hetente legalább 3 munkanapon át dolgozott munkabéréért. Amennyiben munkanélküli lett, munkahelyének megszűnése után még három hónapig kaphatta – ha munkaképes volt, ha nem fegyelmi intézkedéssel bocsátották el, és ha keresett munkát.

A gyermeknevelési pótlék *jogosultságát 1945-ben kiterjesztették a minimum 10 főt foglalkoztató üzemek alkalmazottaira*. A 11780/1946. M.E. sz. rendelet pedig a kötelező társadalombiztosítás hatálya alá tartozó összes dolgozóra kiterjesztette és a korhatárt fölemelte a *gyermek 16 éves koráig*. Megszüntette az állami és nem állami alkalmazottak közötti különbségtételt (a *korhatár szempontjából a munkások és tisztviselők közötti szinten, az "egyéb állami közalkalmazottak" szintjén* történt az egységesítés). Az egyetlen, egységes rendszerben járó családi pótlék *jogosultsági feltétele azonos lett a betegségi biztosításával /16/*. A változtatások következménye a *jogosultak számának jelentős növekedése* lett: az 1940-es évek első felében nem egészen 200 ezer gyermek után járhatott, míg 1947-ben már 423 ezer gyermek kapott családi pótlékot.

A családi pótlékra való *jogosultság a következő évtizedekben fokozatosan terjedt ki a népesség egészére* – 1979-ben például már 2 millió gyermek után járt –, míg végül 1990-ben minden megfelelő korú gyermek jogosult lett rá az országban. A családi pótlékra való jogosultság változásainak 1946–1990-ig tartó történetében a következő fontosabb állomásokat sorolhatjuk föl /17/:

1946: Csak az állami szektorban foglalkoztatottak jogosultak a juttatásra, a mezőgazdasági termelőszövetkezetek dolgozói ki vannak zárva a jogosultak köréből. Nincs korlátozás a gyermekek száma szerint.

1953: A jogosultságot kiterjesztik a három- vagy többgyermekes mezőgazdasági termelőszövetkezeti dolgozók családjára is, de esetükben a pótlék alacsonyabb összegű, mint amennyi az állami szektorban foglalkoztatott dolgozók gyermekei után jár. Az állami szektorban foglalkoztatottak esetében a jogosultság a két vagy több gyermekkel rendelkező családokra korlátozódik. (Tehát az egygyermekesek ettől kezdve nem kapnak.)

1959: A jogosultságot kiterjesztik a gyermeküket vagy gyermekeiket egyedül nevelő anyákra.

1966: A jogosultságot kiterjesztik a kétgyermekes mezőgazdasági termelőszövetkezeti dolgozók családjaira.

1972: A jogosultságot kiterjesztik azokra az egy igényjogosult gyermekkel rendelkező családokra, amelyekben korábban két vagy több igényjogosult gyermek volt.

1975: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti dolgozók családjának járó juttatások mértékét felemelik az állami szektorban foglalkoztatottak által élvezett juttatások szintjére.

1983: A jogosultságot kiterjesztik az egygyermekes családokra is, a gyermek hatéves koráig.

1990: Univerzális, munkaviszonytól független jogosultság, a jogosultságot kiterjesztik az egygyermekes családokra a gyermek hatéves korán túl is (tehát 1990-től kezdve járt minden gyermek után, munkaviszonyra valamint a gyermekek korára és számára való tekintet nélkül).

A családi pótlék különböző sorszámú gyermekek után járó összegei, ha nem is évente, de gyakran változtak, *a két gyermekre jutó átlag az átlagbér százalékában* az 1960-as évek közepéig lényegében stagnált, attól kezdve erőteljesen emelkedett /18/. *Nemzetközi összehasonlításban* már 1980-ban is *kiemelkedően magas* volt, akkor az átlagkeresetnek 24,9%-át tette ki, míg a többi szocialista országban 15–20, Nyugat-Európában 5–10% volt a jellemző. *1990-re* pedig, *egy jelentős emelés* eredményeként, *a két gyermek után járó családi pótlék értéke* Magyarországon meghaladta az átlagkereset 40%-át. A családi pótléknak az *egy gyermekre jutó átlagos összege az átlagkeresethez képest* folyamatosan növekedett az 1950-es évektől 1990-ig. Míg a korszak elején az átlagbér 5%-át sem érte el, addig 1990-re megközelítette a 20%-át. *Az átlagbérhez viszonyított értékét egyszer emelték kiemelkedően nagy mértékben, 1988–89-ben, az ártámogatások megszüntetésének negatív szociális hatásait kompenzálандó* (ennek az emelésnek a hatása fokozottan érvényesült a két gyermek után járó családi pótlék értékénél, mely az 1980-as állapothoz hasonlóan az évtized közepén is csak 25% körül volt az átlagbérhez képest, majd az emelés hatására 40% fölé került az értéke).

A családi pótlék tehát igen jelentős szociális juttatássá vált az 1980-as évekre, nemzetközi összehasonlításban is. Hozzá kell ehhez tenni, hogy nemcsak volumenében volt fontos juttatás, hanem jól célzott volta is azáért. A családipótlék-kifizetések igen nagy arányban jutottak az alacsony egy főre eső jövedelmű háztartásoknak⁸. Ezért is vitatható megoldás a *jövedelemteszteltté tétele*, amelyet a formális politikai demokrácia létrejötte után, 1995-ben, Bokros Lajos pénzügyminisztersége alatt vezetett be a szocialista-szabaddemokrata kormány. Az új rendelkezések szerint egy bizonyos egy főre jutó jövedelem fölött családi pótlék nem jár. Az intézkedés valószínűleg nem számolt vele eléggé, hogy az 1990-es években az igazán nagy jövedelmek egyre nagyobb részben a mind jobban kiterjedő magángazdaságban keletkeznek, ezeket viszont elég nehéz ellenőrizni – a jövedelem-elitkolás mértéke ismeretlen és így akár meglehetősen nagy is lehet.

Azzal sem számolt az intézkedés, hogy a családi pótlékhoz való hozzájutásnak a technikailag bonyolult jövedelem-bevallási procedúrához kötése de facto *kizárhatja a jogosultak egy részét*, mégpedig éppen azokat a legalacsonyabb iskolázottságú, *legszegényebb rétegeket, amelyeknek a legnagyobb szüksége lenne a pótlékre*. Ennek a felvetésnek a realitását látszik alátámasztani az a tény, hogy 1996-ban a legmagasabb átlagjövedelmű megyében, Győr-Sopronban a családok 99%-a adta be családipótlék-igénylését, míg a legszegényebb megyében, Szabolcs-Szatmárban csak a 87%-a /19/ (az előzetes becslések úgy kalkuláltak, hogy országosan körülbelül a családok 10%-a veszt el a jogosultságát). További problémát jelent az, hogy a családi pótléknak univerzális juttatásból segéllé változtatása *kikezdbeti ezen juttatás társadalmi és politikai legitimitását*.

Valójában a jövedelemtesztnél jóval nagyobb gond a családi pótlékkal az, hogy a gazdasági válság közepette *meredeken csökkent a reálértéke*, sokkal

⁸ A cikk végén egy grafikon mutatja az 1987-es helyzetet három különböző számítás szerint. Az OECD módszere a háztartás tagjaihoz különböző értékeket rendel, majd ezeket összeadja, és az összeget elosztja a háztartás tagjainak számával. Az első felnőttöz 1,0-et, minden további felnőttöz 0,7-et, a gyermekekhez 0,5-ös értéket rendel. A KSH jövedelem-felvételének módszere hasonló, de többféle értéket használ. A KSH számításában a 3 év alatti gyermek 0,45 fogyasztási egység, a 3–5 éves 0,5, a 6–10 éves 0,6, a 11–14 éves 0,7, a 15–18 éves 0,95. A gazdaságilag aktív személyhez 1,0-et rendel hozzá, az inaktív 19–59 év közötti férfihez és 19–54 éves inaktív nőhöz 0,9-et, 60+ éves inaktív férfihez és 55+ éves inaktív nőhöz 0,8-at, végül a háztartásfőhöz még plusz 0,2-t. Az OECD és a KSH módszerei annyiban jobbák, mint az egy főre eső jövedelemmel való számolás, hogy figyelembe veszik a gyermekek kisebb fogyasztását, és azt, hogy *x* számú, egyazon háztartásban élő személy együttesen kevesebbet fogyaszt, mint ha külön-külön, egyszemélyes háztartásban élnének. Az egy főre eső jövedelem használata így valamivel szegényebbnek mutatja a szegényeket, mint az OECD és a KSH módszerei.

nagyobb mértékben, mint a reálbér. 1996-ra az 1–2 gyermekeseknél a családi pótlék reálértéke az 1990. évi 40%-ára zuhant vissza, a három- és többgyermekeseké a 45%-ára /20/. A kormányok a családi pótlékot nem emelték olyan mértékben, hogy ne essen a reálértéke, részben nyilván takarékoságból, de egyes föltételezések szerint azért is, mert a hazai közgazdászok és politikusok egy része és a Világbank szakértői sokallták a magyar családi juttatásoknak az ország nemzeti jövedelméhez mért arányát. A *családi juttatásokra fordított összeg* Magyarországon 1991-ben az *államháztartási kiadások* 7,6%-át, a GDP 4,2%-át tette ki (ez utóbbi arány ekkor világrekord volt) /21/, míg 1997-re már csak az államháztartási kiadások 5,24%-át, a GDP-nek mintegy 2%-át tették ki a családi juttatások /22/ – ami igen meredek és nagyarányú csökkenést jelent. Az 1998-as költségvetésben kissé megint nőtt a családi juttatásokra jutó kiadások részaránya – 5,59%-ra –, az 1998-as választások eredményeként alakult új kormány pedig ígéretet tett a családi pótlék jövedelemtesztjének eltörlésére (ugyanakkor arra is, hogy a családi pótlék folyósítása az iskolaköteles kor elérésétől kezdve az iskolalátogatáshoz lesz kötve). Az új kormány vezető erejét adó Fidesz-MPP választási programjában a családi pótlék értékének az indexálása is szerepel.

3. Az anyasági és gyermekgondozási segélyek története⁹

Az 1884: XXIV. tc., az úgynevezett Ipartörvény a szülés után *4 hét szülési szabadságot* engedélyezett a munkavállaló nőknek /23/. A XX. században a II. világháború előtti időszak legfontosabb társadalombiztosítással kapcsolatos intézkedése témánk szempontjából az 1927. évi XXI. tc. /24/. Ennek a 30. paragrafus II. része szól a *terhességi segélyről*, a *gyermekágyi segélyről* és a *szoptatási segélyről*. A terhességi segély a szülés előtti hat hétben, a gyermekágyi segély a szülés utáni hat hétben jár a törvény szerint, az anya mindkettő alatt korábbi átlagkeresete 100%-ának megfelelő összeget kap. Az jogosult erre a két segélyre, akinek a szülés előtti két évben legalább 10 hónapon át volt betegségi biztosítása.

Figyelemre méltó, hogy a gyermekszülést mint egyfajta betegséget legitimálja a törvény a társadalombiztosítási ellátásra való jogosultság

⁹ Az anyasági és gyermekgondozási segélyek történetét elsősorban a jogszabályok, a joganyag szintjén kívánom áttekinteni, ugyanakkor az intézkedések elemzése során némi kitekintés nyílik azok ideológiai és politikai hátterére is. Terjedelmi okokból csak a legfontosabb jogszabályi változásokkal foglalkozom az anyasági segélyek szintjét, időtartamát és jogosultságát illetően.

szempontjából, nem pedig mint egy, a társadalom számára önmagában fontos eseményt. A két segély (kurta) időtartama is a gyermek világra hozásának *kizárólag egészségügyi jellegű problémaként* való kezelését mutatja¹⁰. A jogosultsághoz szükséges minimális biztosítási időt is befolyásolhatta a biológikus szemlélet. Ez az időtartam feltehetőleg azért 10 hónap és nem kevesebb, mert mint tudjuk, a születendő gyermek 9 hónapig fejlődik az anyaméhben. Ha tehát a jogosultsághoz szükséges biztosítási idő 10 hónapnál kevesebb lenne, akkor a biztosított ügyfelek még a járulékfizetés megkezdődése előtti időszakban befolyásolhatnák azt a “betegségi” kockázatot – a gyermekszülést – ami ellen biztosítja őket a társadalombiztosítás.

A szoptatási segély a gyermekágyi segély végétől jár 12 héten át, napi 60 fillér összegben (vagyis mintegy 18 pengő havonta). Ha az anya nem tud szoptatni, a szoptatási segély helyett tejpórt kap. E segély célja nyilván az, hogy megelőzze, hogy az anya esetleg megfelelő táplálék hiányában ne tudja megszoptatni a kisgyermekét – így tehát célja végső soron nem az anya, hanem a csecsemő táplálékának a biztosítása.

Ez a rendszer 1953-ban változott meg először komolyabban. Ezt megelőzően talán a 8.880/1948. Korm. sz. rend. érdemel figyelmet, amely szerint az 1 éven aluli beteg gyermekét gondozó anya jogosult táppénzre és az 1.040/1949. (II. 1.) Korm. sz. rend., amely a gyermek születésekor 500 Ft anyasági segélyt állapít meg. A nem biztosított anyák biztosított férjük után is jogosultak voltak anyasági segélyre, de csak 460 Ft-ra.

Az 1.004/1953. (II. 8.) sz. MT határozat az anya- és gyermekvédelem továbbfejlesztéséről szól. II. 5. a) pontja szerint a terhességi és gyermekágyi segély 12 héten át jár, összege az anya korábbi átlagkeresetének 100%-a. A b) pont szerint “A dolgozó anyák anyasági segélyét a jelenlegi 500 Ft-ról 600 Ft-ra, az első gyermek után 700 Ft-ra kell felemelni.” A c) pont szerint a TSZ-tagoknak terhességi és gyermekágyi segély nem jár, viszont az anyasági segély emelt szintű. Azt a korábbi 1330 Ft-ról 1400 Ft-ra kell felemelni (az első gyermek után 1500-ra). A 2. e) pont a Munka Törvénykönyvét azzal egészíti ki, hogy a szülési szabadság 12 hét, és csak orvosi engedéllyel lehet mind a 12 hetet a szülés után kivenni. Itt már megjelenik egy *igény a szülési szabadság szülés utáni részének a meghosszabbítására*. A 2. f) pont is ilyesmire utal, mely szerint szoptatási szünet tartása munka közben engedélyezett az anyáknak a

¹⁰ Az, hogy már a terhesség előtt hat héttel “betegszabadságra” lehetett menni, talán egyfajta “munkavédelmi” intézkedésnek tekinthető, vagyis lehet, hogy a szülés előtt álló kismamákat és születendő gyermekeiket nem akarták kitenni üzemi baleset kockázatának.

gyermek 9 hónapos koráig. Ezen szünet ideje pontosan szabályozott (kisebb gyermek esetében naponta kétszer, nagyobbánál naponta egyszer van ilyesmire törvényes lehetőség). Ha az anya számára gyermeke táplálása így nem megoldható (nyilván, mert például esetleg túl messze lakik), akkor jogában áll kivenni maximum 3 hónap fizetés nélküli szabadságot. A 3.a) pont 400 Ft értékben csecsemőkelengye juttatásáról szól. Ez a jogszabály rendelkezik a legalább három gyermek után járó családi pótlék összegének emeléséről is.

Rendelkezésünkre áll egy publikált dokumentumgyűjtemény /25/, amely bemutatja az ezen jogszabály keletkezéséhez vezető utat (emellett több máséhoz is, e rendelkezés ugyanis egy népesedéspolitikai rendeletcsomag része). Figyelemre méltó az 1952. júl. 8-ra keltezett Munkaprogram "A népszaporodás emelkedéséhez szükséges intézkedések" című irat, mely a Terv-, Pénzügyi- és Kereskedelmi Osztályon készült. E fejlécén "Szigorúan bizalmas!" megjelölést viselő dokumentum szerint "...a házasságkötések és az élveszületések száma a háború alatti természetes visszaesés után 1948-49-ig emelkedett és meghaladta az 1934-40-es évek átlagát, azonban 1949 óta a házasságkötések száma, 1950 óta pedig az élveszületések száma újból csökkenő irányzatot mutat. ...az életszínvonal javulásának és egyéb körülményeknek az emelkedés irányában kellene hatnia. Nyilvánvaló tehát, hogy a visszaesés egyéb okok következménye." Érdekes megfigyelni, hogy szinte szó szerint ugyanez a szöveg hogyan jelenik meg a fél évvel későbbi (szigorúan nyilvános) jogszabály Bevezetőjében: "Dolgozó népünk életszínvonalának emelkedésével a házasságkötések és születések arányszáma is jelentősen nőtt és lényegesen meghaladja a háború előtti színvonalat..."

Feltehetőleg attól féltek, hogy a születésszám visszaesését egyesek még kapcsolatba hozhatják az életszínvonal "állítólagos" visszaesésével. Ez utóbbi, tehát az életszínvonal visszaesésének kérdése még a szigorúan bizalmas belső dokumentumokban sem jelenhet meg. Akkor tehát ki kell találni valami más okot, ami a születésszám visszaesését okozhatja. Itt jön be egy olyan erősen biológiai és egészségügyi szemlélet, amely már az 1927-es törvényben is megjelent, és amelyet az MDP valószínűleg készen kapott az előző korszaktól. Így aztán az új jogszabályba jó néhány egészségi vonatkozású rendelkezés is bekerül. Például I. 1. b) "...ingyenes csecsemőkelengyében, továbbá az emelt összegű születési segélyben csak az az anya részesül, aki...az orvosi vizsgálaton részt vett." 2. a) A női egészségre veszélyes munkakörben nőt alkalmazni tilos. d) A gyermek fogantatása utáni 6. hónaptól a születése utáni 6. hónapig az anyát tilos nehéz testi és éjjeli, valamint túlmunkára beosztani. Ha orvosi véleményre más munkakörbe kell áthelyezni, bére nem lehet kevesebb, mint az előző hathavi átlagkeresete. III. 1. Az intézeti

szülések 42%-os arányát 60%-ra kell emelni 1954 végére, 100%-ra 1957 végére. 2. b) A létező diftéria- és himlőoltás mellett a szamárköhögés és hastífusz ellen is legyen védőoltás.

A 81/34/1952. Eü. M. sz. utasítás az abortusz lehetőségének szabályozásáról is valószínűleg nem csak népesedéspolitikai, hanem *egészségügyi szempontokra* is tekintettel jött létre (az a manapság felmerülő erkölcsi-filozófiai-emberi jogi megfontolás, hogy a magzat esetleg ember is lehet, a jelek szerint ekkor nem jött számba). Noha a mai demográfiai ismeretek alapján úgy tűnik, hogy a teljes termékenységi arányszám alakulása viszonylag kevésbé függhet egészségügyi tényezőktől (döntően inkább kulturális és gazdasági tényezőktől), azért még e részben téves népesedéspolitikai stratégia jegyében hozott, az *anyák és a születendő gyermekek egészségének megőrzésére irányuló intézkedések* igen hasznosnak mondhatók. Ugyanakkor feltehető, hogy nem csak az életszínvonal csökkenésének elleplezésére szolgáló bűnbakként került előtérbe az egészségügyi szempont, hanem talán két másik okból is. Az egyik az, hogy az ország, ki nem mondva, háborúra készült a kapitalista Nyugattal, és ehhez javítani kellett az élőerő minőségét. A másik ok pedig az lehet, hogy a nép egészségi állapotának javítása erősíthette a diktatúra önmaga előtti legitimitásának érzetét. (Ekkoriban Magyarország – még – beleillett *az általános egészségi állapot és a halandóság gyors javulásának nemzetközi trendjébe is.*)

Az 1.004/1953. (II. 8.) MT sz. határozat a *munkaügy* terén is igyekezett a *gyermekvállalás számára kedvező körülményeket* teremteni. Így például a 2. b) pont szerint egy kismama munkára való felvételét a várandóssága miatt megtagadni tilos. A c) pont szerint kismamát és a szülés utáni 3. hónapig szoptató anyát csak fegyelmivel lehet elbocsátani. A jogszabály ezen pontjai nyilván létező, akut problémákra válaszolnak.

A határozat rendelkezett az óvodai és bölcsődei férőhelyek számának relatíve jelentős emeléséről is. Mindazonáltal az anyasági és gyermekgondozási segélyek, amelyeket ezen a jogszabályon keresztül az állam nyújtott, valójában jelentéktelenek voltak, így nem csoda, hogy a termékenységi arányszám alakulására semmilyen pozitív hatásuk nem volt. Az abortusz ügyének szigorúbb kezelése lényegében csak (jó) egy évig állt fenn, az általa kiváltott születésszám-növekedés két-három évig tartott. Az átmeneti növekedés után a termékenységi arányszám meredeken visszahant az 1952-es szintre, majd folytatódott az a csökkenés, ami 1949-ben elkezdődött. Az *1953-as intézkedéscsomag, bár egészségügyi és munkaügyi szempontból pozitívumot jelentett, a gyermekvállalás feltételeit érdemben nem javította és nem jelentett semmilyen ezzel kapcsolatos pozitív motivációt.*

Az MDP, amint először komolyan szembekerült egy család- és népesedéspolitikai problémával, azokat a nézeteket és azokat az ezzel kapcsolatos ismereteket tudta fölhasználni, amelyeket készen örökölt a két háború közötti korszakból (a kommunistáknak ugyanis nem volt a népesedéssel kapcsolatban semmilyen kidolgozott elméletük /26/). Az örökség pedig nagyjából úgy foglalható össze, hogy cél a népesség mennyiségi növekedése, de az ehhez a célhoz vezető utat homály fűdi. Annyi talán átszűrődhetett a nyugati (leginkább talán francia) népesedéspolitikai ismeretekből és elméletekből, hogy a nagycsaládosoknak családi pótlékkal való támogatása jó dolog, és a születéskor adott anyasági segély is az. De *igényesen kidolgozott és kellőképpen bőkezű népesedéspolitika nem létezett* – bár valószínűleg amúgy sem nagyon lett volna meg a politikai akarat annyi pénzt elkülöníteni erre a célra, amennyi szükséges lett volna hozzá. Leginkább talán éppen a gyermekgondozási segélyek jelentőségének a fölismerése hiányzott.

Az 1955. évi 39. sz. tvr. kiterjeszti a terhességi és gyermekágyi segélyre való jogosultságot. Ha az anya a szülést megelőző két évben 270 napon át biztosított volt, akkor a segély összege korábbi átlagkeresetének 100%-a. Ha viszont 270 napig nem, de legalább 180 napon át biztosított volt, akkor is jogosult segélyre – a korábbi időszaktól eltérően – , bár a segély összege ilyenkor csak korábbi átlagkeresete 50%-a. A SZOT 6/1955. (XII. 31.) SZOT sz. szabályzata szerint “A dolgozó nőnek járó anyasági segély összege” az 1. gyermek után 700 Ft, a további gyermekek után 600 Ft. Mindez minimum 270 nap előzetes biztosítási idő esetén van így, 180 és 270 nap közötti biztosítási idő esetén ezen összegek fele jár. Ez utóbbi SZOT-szabályzatot módosítja a 3/1962. (XII. 24.) SZOT sz. szabályzat, mely szerint a mezőgazdaságban dolgozó biztosított nők anyasági segélye minimum 270 nap előzetes biztosítási idő esetén az 1. gyermek után 2900 Ft, a további gyermekek után 2800 Ft. (Ezek ugyan jóval magasabb összegek, mint a többiekéi, viszont vegyük számításba, hogy terhességi és gyermekágyi segély nem járt nekik.)

1962-ben egyébként folytatódtak az 1953-as szellemben hozott, az *egészségügyre és a munkaügyre koncentráló családpolitikai rendelkezések*: munkavédelemről és tiltott munkakörökről a nők és fiatalokéak egészségének védelmében, a túlmunka szabályozásáról, a 12 éves gyermekeknek adandó diftéria és tetanusz elleni oltásról. A 46/1962. (XII. 24.) sz. rend. szerint (mely a Munka Törvénykönyvét módosítja) “...nem lehet felmondással megszüntetni a munkaviszonyát annak a dolgozó nőnek, aki fizetés nélküli szabadságot gyermeke szoptatásának, illetve gondozásának biztosítására vett igénybe a fizetés nélküli szabadság tartama alatt és az azt

követő 15 napon belül.” Továbbá az “azonnali hatályú elbocsátást kimondó fegyelmi határozatot a szülési szabadság tartama alatt végrehajtani nem szabad”.

A jelek szerint még mindig problémának látták, hogy a nőket egészségükre ártalmas munkakörökben dolgoztatják. Emellett továbbra is *súlyos probléma lehetett a munkaadóknak a gyermekvállalással szemben ellenséges magatartása*, amelyet ezzel az új jogszabállyal igyekeztek valamennyire kivédeni. A politika tehát érzékelte, hogy a női munkavállalás és a gyermekvállalás összeegyeztetése sok nőnek súlyos gondot jelent¹¹. Eközben a *magyar teljes abortusz arányszám a világon az egyik legmagasabbra nőtt, míg a magyar teljes termékenységi arányszám a világon a legalacsonyabbra csökkent /27/*. 1963-ban a meredek zuhanás egy alacsony szinten megállt (nem tudni, hogy ehhez volt-e valami köze az 1962-es fenti jogszabályoknak). Mindenesetre az idézett 1953-as és 1962-es jogszabályok szövegéből arra következtettek, hogy az 1950-es évek elejétől a munkavállalás mellett gyermeket is vállalni kívánó nők valóságos terrornak lehettek kitéve a munkaadók részéről, és mindez magyarázhatja az igen magas abortusz- és az igen alacsony születésszámot is. Magyarország e téren nemzetközi szempontból már érthetetlen botrányországgá kezdett válni, így politikai érdek volt ezen az állapoton változtatni.

A döntéshozók sejtették, hogy az eddigi elégtelen megoldások toldozása-foldozása nem segít, és valami radikális lépésre van szükség. Ez a *radikális lépés a GYES 1967-es bevezetése lett a 3/1967. (I. 29.) Korm. sz. rendelettel* (a Munkaügyi Miniszter rendeletei között). A gyermekgondozási segély *bevezetésekor a gyermek 2,5 éves koráig járt*, összege 600 Ft¹² (TSZ-tagoknak 500 Ft). Az jogosult rá, akinek a szülést megelőző 12 hónapban folyamatos munkaviszonya volt, vagy akinek a szülést megelőző 1,5 évben összesen legalább 12 hónap munkaviszonya. Igénybevételének ideje munkaviszonyban töltött időnek számít és magát a segélyt a táppénz folyósítására illetékes szerv folyósítja. A társadalombiztosítás keretében külön erre a célra biztosított pénzügyi fedezet terhére kell elszámolni a költségeit. Az 5/1969. (I. 28.) Korm. sz. rendelet szerint a GYES *a gyermek 3 éves koráig jár*.

¹¹ A női munkavállalás aránya az 1950-60-as évek folyamán gyorsulva növekedett. 1949-ben az aktív keresők 29%-a volt nő, míg 1975-re már 44%-a. Ugyanakkor 1973-ról 1979-re a megfelelő korú gyermekek között a bölcsődébe beíratottak aránya 12%-ról 19%-ra nőtt. A 3-5 éves gyermekeknek 1970-ben 53%-a járt óvodába, 1973-ban 66%-a, 1975-ben 72%-a, 1979-ben a 85%-a.

¹² Bevezetésekor és az azt követő időkben mindmáig nagyjából az átlagbér 30%-a körül volt a GYES értéke.

Amint a termékenységi arányszám Magyarországon a legalacsonyabbak között volt az 1960-as évek első felében, úgy az erre a problémára méltó választ adni kívánó GYES volt bevezetésekor a világ leghosszabb időtartamú, legkedvezőbb gyermekgondozási segélye (olyannyira, hogy hozzá még jelenleg is csak az *Európai Unió államainak legfejlettebb, hasonló mai juttatásai hasonlíthatók – Franciaországé, Finnországé*¹³). A GYES bevezetése viszonylag nagyarányú és meredek, de rövidnek bizonyuló és átmeneti termékenység-emelkedéssel járt. Elsősorban a *legalacsonyabb iskolai végzettségű és keresetű nők* termékenysége emelkedett a GYES bevezetésének hatására /28/. Ez érthető: mivel a GYES egy, tulajdonképpen a női átlagkeresethez képest relatíve alacsony, merev, fix összeg, csak a legalacsonyabb keresetű nőknek a gyermekgondozási szabadság igénybevétele miatti keresetcsökkenését kompenzálja elfogadható mértékben. A közepes vagy magasabb keresetű nők nagy része számára a keresetcsökkenés még a GYES kompenzáló hatását figyelembe véve is túl nagy¹⁴.

A 11/1973. (XII. 23.) MüM. sz. rendelet ezen a helyzeten igyekezett javítani a GYES összegének felemelésével. E rendelkezés szerint a GYES összege az első gyermek után 800 Ft, a 2. gyermek után 900 Ft a 3. és minden további gyermek után 1000 Ft. Ugyanezek az összegek TSZ-tagoknak 700 Ft, 800 Ft és 900 Ft.

Ezzel párhuzamosan egy másik rendelkezéssel felemelték a családi pótlék összegét is. A 12/1973. (XII. 23.) MüM. sz. rendelet pedig 14 éven aluli gyermekek esetében az 1. gyermek után 2, a 2. után 5, a 3. és minden további után 9 fizetett szabadnapot adott az anyáknak és a gyermekeiket egyedül nevelő apáknak. A 7/1971. (II. 8.) Korm. sz., a 4/1971. (II. 8.) PM-ÉVM sz. és a 7/1973. (I. 26.) PM-ÉVM sz. rendeletek pedig szociálpolitikai lakásépítési kedvezményt nyújtottak a gyermeket nevelő fiatal pároknak (a törlesztéssel kapcsolatos kedvezmény a gyermekszámmal párhuzamosan növekedett).

Ezek az 1973–74-re időzített intézkedések egy család- és népesedéspolitikai csomagot alkottak. Csak találgatni lehet, hogy a csomag összetevői közül egyenként melyik hogyan hatott, de az tény, hogy e csomag újabb, még az 1967-esnél is *jelentősebb termékenységi hullámot okozott*. Ez a termékenység-

¹³ 1961-ben a szomszédos Ausztriában létrehoztak egy, a későbbi magyar GYES-hez hasonló, viszonylag alacsony, fix összegű gyermekgondozási segélyt, amely ekkor még csak a gyermek egyéves koráig járt. Elképzelhető, hogy ez a segély jelentette a mintát a magyar GYES megtervezésekor.

¹⁴ A magasabb iskolai végzettségű nők ritkábban is vették igénybe a GYES-t, mint az alacsony iskolai végzettségűek, és akik igénybe vették közülük, azok átlagosan rövidebb ideig, mint az alacsonyabb iskolai végzettségű nők, tehát hamarabb visszamentek dolgozni.

emelkedés is csak egy *átmeneti hullámnak* bizonyult, az emelkedést hamarosan újabb csökkenés követte.

A *gyermekvállalás* átmenetileg *népszerűvé vált*¹⁵, ennek a figyelembe vételével készült a 19/1974. (VII. 31.) MüM. sz. rendelet, mely szerint a GYES folyamatosan járhat (a TGYÁS helyett is) akkor is, ha közben megszűnik az anya munkaviszonya, de a GYES alatt újabb gyermeket szül (“...a gyermekgondozási segélyre való jogosultság szempontjából úgy kell tekinteni, mintha ez alatt munkaviszonyban állt volna”). Ehhez hasonló a társadalombiztosításról szóló 1975. évi II. tv., mely szerint az anya akkor is jogosult az anyasági segélyre, ha a GYES időszakában szül¹⁶. A gyermekvállalást a GYES felhasználhatóságának rugalmasabbá tételével is igyekeztek támogatni. A GYES bevezetéséről szóló 3/1967. (II. 26.) MüM. sz. rendelet szerint a GYES-t indokolt esetben (például a férj átmeneti munkaképtelensége) megszakíthatja az anya. Ha nem indokolt esetben szakítja meg, akkor a megszakítás után visszatérhet a fizetetlen gyermekgondozási szabadságra (tehát a GYES-t nem folyósítják neki tovább). A 6/1976. (III. 18.) MüM. sz. rendelet kibővítette az indokolt esetek körét, ezzel rugalmasabbá téve a GYES felhasználhatóságát. A 10/1982. (IV. 16.) MT sz. rendelet szerint, ha a gyermek egyéves elmúlt, akkor az anyja helyett az apja is mehet GYES-re. A gyermek 1,5 éves korától szülője a GYES folyósítása alatt is munkát vállalhat, de csak legfeljebb napi 4 órában. A 6/1985. (I. 17.) MT sz. rendelet ezt úgy módosítja, hogy a GYES ideje alatti munkavállalás éves átlagban az éves törvényes munkaidőnek legfeljebb a fele lehet. Ez tehát rugalmasabbá tette a GYES ideje alatti munkavállalás lehetőségét. Ezen utóbbi rendelet szerint a főiskolások és egyetemisták is jogosultak a GYES-re. A 22/1989. (VII. 31.) SZEM rendelet felemelte a GYES összegét az 1. gyermek esetében 800 Ft-ra, a 2. gyermeknél 900 Ft-ra, a 3. és minden további gyermek esetében 1000 Ft-ra (tartósan beteg vagy súlyosan fogyatékos gyermekek esetében ezen összegek kétszerese jár).

A törvényhozók tehát igyekeztek a *GYES-t minél kedvezőbbé alakítani* és ezen keresztül azt elérni, hogy a *gyermekvállalás egy minél inkább könnyű* és

¹⁵ Magyarországon a teljes termékenységi arányszám az 1950-es évek második felében zuhant a népesség egyszerű újratermeléséhez szükséges szint alá, és azóta végig ott maradt, kivéve az 1974–77-ig tartó négyéves időszakot, amikor elérte vagy meghaladta ezt a szintet.

¹⁶ Ugyanez a törvény egyenjogúsította a TSZ-tagokat a társadalom többi részével a családi pótlék szempontjából. Ez a törvény tehát a parasztság egyenjogúsítását, mintegy a társadalomba való beemelését is jelentette.

*vonzó lehetőséggé váljon*¹⁷. Ez azonban *csak részben sikerült*. Viszonylag ismert megállapítás, hogy az 1974-75-ös termékenységi csúcs jelentős részben annak köszönhető, hogy a szülők az amúgy is tervezett születeket előbbre hozták (persze kérdés, hogy ezek az “előbbre hozott gyerekek” tényleg megszülettek volna-e később, ha nincsenek a gyermekvállalás feltételeit kedvezően befolyásoló családpolitikai intézkedések). Így a termékenységnövekedés *jelentős részben csak látszólagos volt*, bár volt némi tartós, végleges pozitív hatás is /29/. Mindenesetre azt lehetett tapasztalni, hogy a magyar termékenység az 1975-ös csúcs után hosszú éveken át elég meredeken és folyamatosan csökkent, míg végül az 1980-as évek elejére alacsonyabb lett, mint az 1960-as évek elején volt /30/(igaz, hogy ez ekkor már világviszonylatban mégsem volt annyira feltűnő, mert közben a termékenység Nyugat-Európában is nagyot zuhant).

Mivel a GYES az alacsony iskolai végzettségűek és keresetűek kivételével a társadalom többi rétegére kevésbé hatott, előtérbe került az a logikus gondolat, hogy a *termékenység növeléséhez a közepes és magasabb iskolai végzettségűek és keresetűek gyermekvállalási feltételeit is javítani kell*. Ennek a felismerésnek az eredménye lett a 3/1985. (I. 17.) MT sz. rendelet a *gyermekgondozási díj bevezetéséről*. A rendelet szerint a GYED a gyermek 1 éves koráig jár. Az az anya jogosult rá, akinek a gyermek születését megelőző egy évben legalább 270 nap biztosítási ideje van. Tehát a jogosultsága azonos a terhességi és gyermekágyi segélyével. *Összege és annak kiszámítási módja pedig azonos a táppénzével*, amiről a 17/1975. (VI. 14.) MT sz. rendelet úgy rendelkezik, hogy “ha a biztosítás megszakítás nélkül két év óta fennáll, a táppénz a napi átlagkereset hetvenöt, egyébként hatvanöt százaléka”.

Ez a 65–75% már *magas szinten keresetarányos juttatást jelent minden társadalmi réteg számára*, tehát a közepes és magasabb keresetű nők számára is megfelelően kompenzálja a gyermekgondozás miatt kieső keresetüket. Meg kell jegyezni, hogy a *közepes vagy magas kereset csak korosztályuk átlagához képest az*, de nem a társadalom átlagához képest. A fiatalok keresete ugyanis átlagosan alacsonyabb szokott lenni, mint a középkorúaké, vagy mint a társadalom átlagáé. Úgyhogy emiatt a GYED fontossága abban is áll, hogy ha a *vertikális redisztribúció szempontjából nézzük, a GYES-nél erősebben javította a társadalom szegényebbik felébe tartozó rétegek helyzetét* (ugyanis többen vették igénybe a fiatalok közül, mint a GYES-t), így korántsem

¹⁷ Az 1970-es évek közepétől fokozatosan munkaerőhiány kezdett fenyegetni. A GYES rugalmasabbá és a GYES melletti munkavállalás lehetővé tétele ennek a kivédését is szolgálta. A GYES melletti munkavállalás irányába hatott az is, hogy a GYES reálértéke ekkoriban csökkenni kezdett.

tekinthető pusztán egy, a jómódúaknak adott fölösleges szociális juttatásnak, valamiféle “népesedéspolitikai luxusnak”. A GYED-et bevezető rendelkezés *felülről limitálta* azt. A GYED egyben *alulról is limitált*, napi összege nem lehet kevesebb az öregségi nyugdíj minimális összegének egyharmincad részénél (tehát a havi összege az öregségi nyugdíjminimumnál). Arról is rendelkezett jogszabály, hogy ha valakinek a GYES kedvezőbb, akkor a GYED helyett azt vehesse igénybe.

Az 5/1986. (II. 27.) MT sz. rendelet kiterjesztette a GYED-et a *gyermek 1,5 éves koráig*, majd az 56/1987. (XI. 6.) MT sz. rendelet a *gyermek 2 éves koráig*. A *GYES-t tehát igyekeztek fokozatosan felváltani a – nők számára kedvezőbb, az állam számára költségesebb – GYED-del*. Elképzelhető, hogy ezt a törekvést az 1980-as évek végén egyre nehezebbé váló gazdasági helyzet akasztotta meg. A *GYED* egyébként *család- és népesedéspolitikai szempontból sikeresebb volt*, mint a GYES 1967-es bevezetése vagy az 1973-as csomag, mert azoknál *kevésbé növelte ugyan a termékenységet, de a pozitív változás ezúttal tartósnak bizonyult /31/*. A GYED egy kiforrottabb, érettebb, *átgondoltabb demográfiai háttérű család- és népesedéspolitikának*, egyben a “hanyatló szocializmusnak” is a terméke, egy olyan korszakénak, amely már igényesebben, kifinomultabban tudott tervezni, mint a “klasszikus szocializmus kora” és amelyben ugyanakkor még volt központi politikai akarat nagy, átfogó és költséges társadalompolitikai célok megvalósításába belevágni, “kerül, amibe kerül”. Túl sokba került? A GYED megszüntetésekor – mely lépés 1995-ben, illetve 1996-ban¹⁸, a “Bokros-csomag” keretében, annak *legfontosabb és legnegatívabb családpolitikai tartalmú rendelkezése volt – a teljes éves állami költségvetés 1%-át tette ki*. Hogy ez soknak vagy kevésnek minősül, az bizonyos fokig politikai hozzáállás kérdése is. Az mindenesetre tény, hogy a *GYED* még a *GYES-nél is fejlettebb és a munkavállalás mellett gyermeket is vállalni kívánó nők számára kedvezőbb gyermekgondozási segély volt*, magas szinten keresetarányos és – 1987-től – viszonylag hosszú időtartamú, amivel *ebben a kategóriában maga mögött hagyta az Európában egyébként legfejlettebb hasonló norvég és svéd juttatásokat is /32/*.

Az 1950-es években nagyon hangsúlyos *egészségügyi szempont* a családpolitikai rendelkezésekben még az 1980-as években is megmaradt, igaz, némileg talán csökkenő súllyal. (Például az 56/1987. (XI. 6.) MT sz. rendelet szerint annak az anyának, aki várandóssága alatt legalább négyszer volt

¹⁸ Az Alkotmánybíróság döntése értelmében a tervezett, a családpolitikai rendszert megnyeső intézkedéseket egy évvel el kellett halasztani, hogy azok ne érvéjék váratlanul a családokat.

orvosi vizsgálaton, 6000 Ft anyasági segély jár, aki ennél kevesebbszer volt, annak csak 1000 Ft.) Valószínű, hogy a *csecsemőhalandóság csökkenése* a családpolitikai intézkedésekben az egészségügyi szempontokhoz való ragaszkodásnak is köszönhető. Az egészségügyi szempontok mellett az *1980-as évek családpolitikai tárgyú döntéseiben* felbukkant a *családnak mint társadalmi intézménynek az erősítése, támogatása* is. Több negatív társadalmi jelenség, például *válás, alkoholizmus, fiatalkori bűnözés, neurózis* magas és növekvő aránya irányította a figyelmet a családok problémáira. Feltehetőleg e figyelemnek köszönhető a *családsegítő központok hálózatának* (félbemaradt) kiépítése az 1980-as évek végén.

Az 1990-es választáson hatalomra került első demokratikus (konzervatív-kereszténydemokrata) kormány két új anyasági támogatást vezetett be, a *várandóssági pótlékot* és a *gyermeknevelési támogatást* (GYET). Előbbi célja a kismamák jobb táplálkozásának elősegítésével hozzájárulni magzatuk egészséges fejlődéséhez, és emellett talán az abortuszok megelőzését is célozta. Utóbbi a nagycsaládosok támogatásának erősítését jelentette (az 1993. évi III. tv., az ún. szociális törvény vezette be) és talán bizonyos fokig az anyaságnak, a gyermekgondozásnak és -nevelésnek társadalmilag hasznos és az állam által megfizetett munkává tétele egy kezdeti állomásának is tekinthető. A GYET azoknak jár, akiknek legalább három gyermekük van és a legkisebb életkora 3 és 8 év közötti. *Összege megfelel a mindenkori nyugdíjminimumnak. Jogosultsága előzetes munkaviszonyhoz is kötött, és a juttatás jövedelemtesztelt is: a családban az egy főre eső jövedelem nem haladhatja meg az öregségi nyugdíjminimum háromszorosát.* Az 1994-es választáson hatalomra került új (szocialista-liberális) kormány 1995-ben az ún. *Bokros-csomag* keretében *megszüntette a GYED-et és jövedelemteszteltté tette a GYES-t*¹⁹. Ugyanakkor *növelték a GYES értékét* és – a jövedelemtesztől eltekintve – *alanyi jogosultságúvá tették, vagyis megszüntették jogosultságának előzetes munkaviszonyhoz kötését.*

Nem tartom valószínűnek, hogy a politikának a vizsgált évtizedekben különösebben célja lett volna beleszólni a családokon belül a *nemi szerepek* kialakításába. Ami itt megfigyelhető, az egyfelől a tényleges társadalmi realitásokhoz, másfelől bizonyos világtrendekhez vagy -divatokhoz való alkalmazkodás. A határozatok végig úgy tekintik az anyát, mint aki a *gyermekek gondozásának fő felelőse*. Az már újdonság, hogy előbb a GYES-nél, majd a 2/1986. (II. 27.) ME sz. rendelettel a GYED esetében is a gyermek egyéves korától az apa is otthon maradhat vele gyermekgondozási

¹⁹ Az 1998-as választáson hatalomra került új (liberális-kereszténydemokrata) kormány ígéretet tett a jövedelemteszt eltörlésére és a GYED visszaállítására.

szabadságon. Nincsenek adataim arról, hogy ezt mennyire használták ki, de valószínűnek tartom, hogy inkább csak jelképes lehetőség maradt, hiszen még Svédországban is, ahol pedig a férfiak alighanem Európában a legnagyobb mértékben maradnak otthon a feleségük helyett gyermekgondozási segélyen, még ott is csak a gyermekgondozási segély kerek 10%-át használják fel az apák országos átlagban.

A magyar anyasági és gyermekgondozási segélyek történetét figyelve megállapítható, hogy ezek fejlesztését *népesedéspolitikai szempontok és a női munkavállalás és a gyermekvállalás harmonizálásának az igénye egyaránt motiválták, a kétféle szempont egybefonódott*. Véleményem szerint a törvényhozók szemlélete reális volt, *e két szempont a gyakorlatban tényleg összefügg*. Többszöri sikertelen kísérlet után végül a GYED-del sikerült egy olyan gyermekgondozási segélyt kialakítani, amely jól szolgálta a munkavállalás mellett gyermeket is vállalni kívánó nők (és emellett persze férjeik és gyermekeik) érdekeit.

4. Társadalom és társadalompolitika

A II. világháború után az ország irányítását (formálisan csak 1948-49-ben, de gyakorlatilag már 1945-től) a kezükbe vevő kommunisták, szovjet mintára, a nehézipar fejlesztésére helyezték a hangsúlyt. Az *MDP 1951-es II. kongresszusa 600–650 ezer új ipari munkavállaló alkalmazását tűzte ki célul az első öt éves terv során*. Az új munkaerőt *három forrásból* kívánták megszerezni: a felnőtt *mezőgazdasági dolgozóknak az iparba való átlépésével*, az ugyancsak felnőtt *háztartásbeli nők foglalkoztatásának növelésével és az először munkát vállaló fiataloknak az iparba irányításával /33/*. A kitűzött célokat részben sikerült is elérni. Valószínű, hogy az 1950–60-as évek gyors és erőteljes társadalmi folyamatai, az *iparosodás, városokba áramlás, a nagy térbeli és foglalkozási mobilitás és az erőszakos TSZ-szervezés az egyének, házaspárok, családok életét és demográfiai vonatkozású döntéseit – házasodás, gyermekvállalás – jóval erősebben befolyásolták negatív irányban, mint a családi pótlék vagy a gyermekágyi segély rendszerének ebben az*

időszakban történő megváltoztatásai pozitív irányban²⁰. Azt viszont egyelőre nem tudni, hogy a termékenység zuhanása miért állt meg 1962-63-ban²¹.

1967-ben a GYES bevezetése átmeneti és mérsékelt termékenységemelkedéssel járt együtt (ez az emelkedés már 1966-ban megkezdődött²²), majd az 1973-as család- és népesedéspolitikai csomag egy még sokkal nagyobb emelkedéssel, 1974–75-ben. Ez az emelkedés sem bizonyult tartósnak, a teljes termékenységi arányszám 1981-re az 1973-as szint alá süllyedt.

A tények lényegében nem támasztják alá azt a gyakran elhangzó vélekedést, hogy az 1970-es évek közepének népesedési hullámhegye kizárólag vagy főleg annak a születésszám-emelkedésnek köszönhető, amelyet 1953–55-ben az abortusz szigorúbb kezelése váltott ki. Ha az 1947–1985-ös időszak teljes termékenységi arányszámának görbáját és az élveszületési arányszám görbáját egymás mellé illesztjük, akkor feltűnő, hogy a két görbe mennyire párhuzamos, csak csekély eltérések vannak /35/. Csak ez utóbbi kis eltérések magyarázhatók a szülőképes korú generációk létszámának ingadozásával, de – amint a két görbe párhuzamossága mutatja – a *születések száma döntően a teljes termékenységi arányszám alakulásával függ össze, ez az arányszám pedig (az egyetlen kivételes 1952–54-es időszaktól eltekintve) az abban az évben érvényesülő gyermekvállalási kedvet mutatja. Tehát a gyermekszám 1974–75-ben döntően nem azért ugrott meg, mert ekkoriban érték szülőképes korba az 1953–55-ben született kohorszok, hanem azért, mert a népesedéspolitikai intézkedéscsomag hatására megnőtt a gyermekvállalási kedv.* Ehhez hasonló tartalmú az a megállapítás is, hogy az 1976-tal kezdődő termékenységszökkenést “75%-ban a termékenység visszaesése, 17%-ban a korösszetétel megváltozása és 8%-ban a szülőképes korú házas nők számának csökkenése okozta” /36/. Vagyis ebben az esetben is döntően a

²⁰ Például a *nagyszülőktől való elszakadás*, különköltözés sokaknak megnehezíthette kisgyermekük gondozásának megoldását és így magát a gyermekvállalást is.

²¹ Feltételezhető, hogy amint 1953–55-ben a termékenység arányszám átmenetileg magasabbra került, mint ahogy az a családok szándékainak átlagosan megfelelt volna, úgy 1962-re “lefelé szaladt túl”. Ha ez így van, akkor nem lehetetlen, hogy a két dolognak köze van egymáshoz, tehát hogy az 1953–55-ben, a családi tervekben kívül született – nem vagy későbbre tervezett – gyermekek egyfajta apályt váltottak ki a gyermekvállalási tervekben a következő években. Ez a hatás pedig talán 1962-re szűnhetett meg. Ugyanakkor tény, hogy a termékenység a magyar történelemben – a háborús időket kivéve – mindaddig példátlanul alacsony szintet ért el az 1960-as évek elejére, és vele párhuzamosan ugyanekkor *mélypontra ért az 1000 lakosra jutó házasságkötések száma is /34/*. Mindezek mögött pedig aligha csak az 1953–55-ös gyermekszületési hullám állhat, hanem valószínűleg az *alacsony életszínvonal*, a gazdasági és társadalmi helyzet zűrzavaros és nagyarányú változásai, a nagyarányú társadalmi mobilitás is.

²² 1966-ban volt a családi pótlék összegének egyik jelentősebb emelése is.

termékenység, tehát a gyermekvállalási hajlandóság befolyásolta a gyermekszám alakulását, nem pedig egyéb, a szülőképes korú nőkre jellemző demográfiai tényezők.

Ezzel együtt is igaza volt azoknak a népesedéspolitikai szakértőknek, akik az 1973-as intézkedéscsomag előkészítésekor a tervezett intézkedések néhány évvel később való bevezetését javasolták a politikai döntéshozóknak. Ebben az esetben az intézkedések hatására a születésszám valószínűleg valamivel kevésbé lett volna kiugró, bár a "hullámzást" alighanem így sem lehetett volna teljesen megspórolni (és döntően nem az 1953–55-ös nagy létszámú kohorsz hatása, hanem a gyermekvállalási kedv megnövekedése miatt). Ugyanakkor persze kérdés, hogy az intézkedések elhalasztásának nem az lett volna-e a következménye, hogy végül teljesen elmaradnak, mert időközben "elfogy mögülük" a bevezetésüket támogató politikai akarát.

Hasonló *időzítési szempont* merült föl a *GYES tervezésekor*. Ezt azért időzítették az 1960-as évek végére, mert ekkor kezdett munkába állni az 1953–55-ben született nagy létszámú kohorsz. A *GYES bevezetésének oka* azonban (szemben egy elterjedt téves vélekedéssel) *nem az volt, hogy megelőzzék a munkanélküliség kialakulását*, ez a szempont csak a bevezetés időpontját befolyásolta, de a bevezetés szándékát magát nem, mivel az már ennek a szempontnak a fölmerülése előtt kialakult. A *GYES bevezetését* valójában *bizonyos tapasztalatok és kutatási eredmények motiválták*²³, melyek szerint

1. a gyermek születése után az anyák nagy része vagy kilép a munkából vagy pedig rengeteget hiányzik és ezzel rontja a vállalati termelékenységet,
2. a bölcsőde drága megoldás, nem éri meg az államnak és
3. a gyermekek a tapasztalatok szerint 1 éves korukig jobban fejlődnek az anyjuk mellett, mint – a leglelkiismeretesebb gondozás mellett is – egy csecsemőotthonban (ez utóbbi *Pikler Emminek*, a magyarországi intézményes csecsemőgondozás kiemelkedő alakjának megfigyelése volt). Szempont volt az is, hogy az anyjuk által gondozott kisgyermekek megbetegedési aránya töredéke az intézményes gondoskodásban részesülőkének.

Tehát *komoly problémának látták a női munkavállalás és a gyermekvállalás összeegyeztetésének társadalmi méretű gondját* és tisztában voltak azzal, hogy ennek a gyermekgondozási segély jobb megoldása, mint a bölcsőde. Ezen kívül, mint fentebb már említettem, politikai szempontból is kellemetlen

²³ Köszönet a személyes információkért *Tímár János* közgazdász, egyetemi tanárnak és *Miltényi Károlynak*, a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet nyugalmazott igazgatójának, akik annak idején részt vettek a GYES tervezésének, előkészítésének munkájában.

volt az a tény, hogy *a magyar teljes termékenységi arányszám a világon a legalacsonyabb, ez is motiváló tényező volt.*

A GYES-sel kapcsolatban gyakran emlegetett kifejezés a “gyes-neurózis”, ami egy olyan vélekedést jelent, hogy a GYES-t igénybe vevő, gyermekükkel otthon maradó nők gyakran szorongani kezdenek elszigeteltségük és megszokott életritmusuk megváltozása miatt. Egy vizsgálat eredménye /37/ szerint a GYES-en lévők között a *női neurózis kialakulásában* nem annyira a GYES, inkább olyan *okok* voltak meghatározóak, mint például a *diszharmonikus családban nevelkedés* vagy a *labilis női szerepidentitás*. Gyakran játszottak szerepet a neurózis kialakulásában a *lakásszerzéssel kapcsolatos problémák* vagy *házastársi konfliktusok*. Mindezek a neurózist kiváltó problémák és az általuk kiváltott neurózis pedig a GYES nélkül is létrejöttek volna. Tény, hogy a vizsgálatot kis mintán (200 fő) végezték, de végkövetkeztetése arra utal, hogy a *GYES nem különösebben neurotizáló tényező*, és a GYES igénybevétele alatt legtöbbször az válik neurotikussá, aki az erre az életszakaszra általában jellemző problémák terhe alatt egyébként is azzá vált volna, akár van GYES, akár nincs. (A kutatási eredmények nem zárták ki, hogy néha a GYES-sel kapcsolatos életmód is hozzájárulhat a neurózis kialakulásához, de úgy tűnik, hogy ez korántsem olyan jellemző, mint ahogy addig feltételezték és ahogy a közvélekedésben máig is él.)

A “gyes-neurózissal” szemben az *alkoholizmus* valóban igen *súlyos és elterjedt*, a magyar családok életét megkeserítő, sőt, gyakran romba döntő *probléma* /39/ volt az elmúlt évtizedekben. Az *alkoholisták arányának növekedése* az 1960-as években kezdődött. Szakértők már az 1980-as években is “nyugtalanítóan magasnak” ítélték meg az alkoholizmus gyakoriságát /38/. Azóta az *alkoholisták* akkoriban körülbelül félmillióra becsült *száma* mintegy 1,5-2-szeresére nőtt, tehát *megközelítette vagy elérte az egymilliót, a lakosság 10%-át*. Mivel az alkoholisták leggyakrabban a *40 éven felüli férfiak* közül kerülnek ki, ebben a csoportban az alkoholisták aránya még jóval nagyobb lehet. Ugyanakkor az *1980–90-es évekre a nők között is* az alkoholizmus elég magas és növekvő szintje alakult ki, noha még jóval elmarad a férfiakétól (a női alkoholizmus talán még a férfiakénál is problematikusabb lehet, ugyanis egyes pszichológusi vélemények szerint az anyák alkoholizmusa még rosszabb hatású a gyermekeikre, mint az apáké). Az *1980-as években* történtek bizonyos *kormányzati lépések az alkoholizmus ellen*, de ezek nem hoztak érzékelhető sikert. Feltehetőleg több és erőteljesebb ellenlépésre és komplexebb programra lett volna szükség. Ám az 1990-es évek elmélyülő társadalmi válsága még egy ilyen program sikerét is erősen veszélyeztette volna és az alkoholizmus gyakoriságának további növekedése irányába hatott volna. Az 1990-es évek demokratikus kormányai pedig gyakorlatilag *semmi*

érdemlegeset nem tettek az alkoholizmus mérséklése érdekében, miközben az mind súlyosabb társadalmi problémává vált.

Az 1980-as években az alkoholizmus terjedése mellett a *neurózisok és mentális zavarok növekvő trendje* is érzékelhető volt. Ekkor a különböző szakértők a neurotikusok arányát az összlakosság 25–50%-ára becsülték /40/. Az egészségügyi rendszer mentálhigiénés szektorának adatai szerint /41/ az 1990-es években főleg a depresszióban, neurózisban és neurotikus depresszióban szenvedők aránya nőtt meg a kezelték között. Elképzelhető, hogy az *alkoholizmus és a mentális zavarok egyaránt növekvő trendje között* valamilyen *kapcsolat* van. Egyes elméletek szerint ugyanis az alkoholizmus közvetlen pszichológiai előzményállapota a depresszió /42/.

Nincsenek adataink arról, hogy mennyi, esetenként valószínűleg a családok életére is negatívan ható lelki terhet eredményezett az ún. *poszt-abortusz szindróma*, ami az abortuszt számos esetben követő büntudat és más pszichés problémák gyűjtőneve. Az *abortusz* ezen kívül nemegyszer nőgyógyászati problémákat, meddőséget, spontán vetélést, koraszülést és a későbbiekben születő csecsemők fejlődési rendellenességét okozza, az ezek miatt fellépő lelki zavarok, családi feszültségek mértékét sem ismerjük. Olyan tömegű abortuszt hajtottak végre Magyarországon az elmúlt évtizedekben, hogy az ezek következtében előálló negatív szomatikus, pszichés és szociálpszichológiai következmények már komoly méretű – bár teljes mértékben látens, fel nem tárt – társadalmi problémává állhattak össze. Az 1950-es évek óta végrehajtott több mint 5 millió abortusznak az ország lélekszámához viszonyított aránya ebben a vonatkozásban a világ “élvonalába” emeli Magyarországot.

Az 1960-as évek végén volt a legtöbb abortusz Magyarországon, ekkor a teljes abortusz arányszám 2,7 volt, ami az 1980-as évekre 1,0-re csökkent, majd kissé nőtt /43/. A *szocialista országokban* általában jóval magasabb volt az *abortuszok aránya, mint a fejlett és demokratikus államokban*, ami egyes szakembereknek is feltűnt. Mint Wrigley angol történeti demográfus megjegyzi (eredetileg) 1969-ben megjelent könyvében, “Kelet-Európában igen elterjedt a művi abortusz gyakorlata”. Ahogy pedig egy másik helyen becsületesen megállapítja “a vetélés előidézése és a gyermekgyilkosság együtt tárgyalható a házasság termékenysége csökkentésének fő módszereivel, bár ezek tulajdonképpen a halandóság növelésének módszerei voltak” /44/. Egy másik szerző megállapítása szerint az *abortuszra* és a *spirálra* mint népesedéskorlátozó eszközökre való támaszkodás *tipikus a volt szocialista országokban*, amelyek a szocialista időszakban rendszerint kevésbé preferálták a fogamzásgátlás “piacon kapható módját”, részben talán azért, mert nem nagyon érdekelte őket, hogy többféle módszerre is lenne igény, részben pedig

valószínűleg azért, mert máskülönben a lakosság magatartását kevésbé tudták volna a kontrolljuk alatt tartani /45/. Magyarországon az 1970–80-as években az abortuszt részben helyettesíteni kezdték más módszerek, de az még így is igen elterjedt maradt. Ráadásul az *abortusz* mellett a két legelterjedtebb módszerre a *spirál* és a *fogamzásgátló tablettá* váltak /46/. Ezek egészségügyi szempontból ugyan jobbak az abortusznál, de ezek is sok nőgyógyászati és más súlyos egészségügyi problémát okozhatnak, és fogamzásgátló hatásuk mellett ún. korai vetélést okozó, abortív hatásuk is van. A sem a születendő gyermek, sem az anya egészségét, életét nem veszélyeztető “szelíd” módszerek, az *óvszer*, a *pesszárium* és a *természetes családtervezés* egyelőre csak kis- vagy közepes mértékben terjedtek el Magyarországon.

A *házasságkötések számának tartós csökkenése az 1970-es évek második felében kezdődött el* Magyarországon /47/. Először az *újraházasodások* száma kezdett visszaesni, ezt követte az *első házasságkötéseké* /48/. Az első házasságkötések száma az 1970-es 71 944-ről 1996-ra felére, 35 857-re esett vissza /49/. A házasságkötések visszaesésével *megnőtt a házasságon kívüli születések aránya* az összes születés között. Ez 1970-ben még csak 5,4% volt, 1980-ban már 7,1%, 1990-ben pedig 13,1% /50/. A gyorsuló növekedés eredményeként az 1990-es évek második felére az arány megközelítette a 25%-ot. Mivel a tendencia növekvő, az első születések között még nagyobb lehet ez az arány. A jelenség Budapesten a leggyakoribb (1997-ben már 30%). Egy közelmúltbeli vizsgálatból /51/ tudjuk, hogy a házasságon kívül szült nők mintegy 1/3-ának nincs sem férje, sem élettársa, tehát *a jelenleg születő gyermekek 8–10%-a eleve csonka családba születik* Magyarországon, az első gyermekeknek és a budapesti gyermekeknek még nagyobb része.

A *válások* száma 1945–1990-ig lényegében *folyamatosan nőtt* Magyarországon, az 1990-es évek elején némileg *visszaesett* /52/. A *gyermektelen válások aránya folyamatosan csökkent* az 1960-as 44,8%-ról az 1996-os 28,5%-ra /53/. A gyermek tehát egyre kevésbé akadály a válásnak. Talán összefüggésben állhat ezzel az, hogy bár mind a házasságkötések, mind a válások, mind a házasságon kívüli születések aránya közepesnek mondható Magyarországon európai összehasonlításban /54/, a *csonka családok aránya* az 1990-es években *magasabb volt, mint az Európai Unió bármely más országában*²⁴ /55/. A *csonka családban felnövő gyermekek és a válást átélő gyermekek* pedig, az eddigi kutatási eredmények szerint, *több pszichés problémával, tanulási és szociális beilleszkedési nehézséggel küszködnek, mint a*

²⁴ Kevéssel megelőzte Svédországot és az Egyesült Királyságot, melyek ezen a téren vezetnek az EU államok között.

többi gyermek /56/. Tehát Magyarország helyzete ebből a szempontból nemzetközi összehasonlításban kifejezetten rossznak mondható. Egyes feltételezések szerint a *válások gyakoriságának növekedése talán felelős lehet az alkoholizmus hátterében álló gyermekkori szocializációs zavarok növekedéséért, és így az alkoholizmus terjedéséért /57/ (az alkoholizmus terjedése pedig valószínűleg növeli a válások gyakoriságát).*

Sajnos nem készült annyi és olyan mélységű szociológiai vizsgálat Magyarországon az elmúlt évtizedekben, hogy ezek alapján bővebben ki lehetne fejteni a *legsúlyosabb társadalmi problémák részletes okstruktúráját*, legyen szó akár az alkoholizmusról, akár a mentális zavarok terjedéséről, az abortuszról, a válásról vagy a házasságon kívüli születésekről. A főbb mutatókat illetően annyit mondhatunk, hogy az *1990-es években némileg visszaesett a válások és az abortuszok aránya, az alkoholizmusé (és valószínűleg a mentális betegségeké is) dinamikusán tovább nőtt*, ezek mellett pedig a családokat sújtó *új* (vagy csak az 1990-es évekre nagymértékűvé váló) *problémák* is jelentkeztek: a *mind szélesebb rétegeket érintő elszegényedés, az ifjúsági és a tartós munkanélküliség, a hajléktalanság és a (főleg a fiatalok között jellemző) kábítószerelés.*

A *magyar családpolitika népesedéspolitikai szempontból viszonylag sikeres* volt. Mind a GYES bevezetése, mind az 1973-as népesedéspolitikai csomag növelte a termékenységet. Lehet ugyan figyelmeztetni rá, hogy ez a hatás csak kisebb részben volt tartós, és nagy részében csak a szülések előbbre hozásából állt, de mint arra egyszer már fentebb utaltam, kérdés, hogy az ilyen intézkedések hiányában ezek a későbbre tervezett gyermekek tényleg (mind) megszülettek volna-e később. Tehát *lehet, hogy ezen intézkedéseknek a tartós hatása korántsem volt olyan csekély*, csak ezt a jelentősebb hatást nem tudjuk bizonyítani²⁵. A *GYED-nek a termékenységet növelő hatása* viszont tartós volt. Ezt a tartós hatást elősegíthette az is, hogy a *családi pótlékot 1988–89-ben igen jelentősen fölemelték*, ezzel átmenetileg nemcsak kompenzálva a széles körű ártámogatások leépítésének hatását (áremelkedések), hanem ezen felül még “pluszban” is javítva a családok helyzetét. A családi pótlék fölemelése hozzájárulhatott az 1990–91-es kisebb termékenység-növekedéshez is, a *családi pótlék reálértékének meredek csökkenése pedig a termékenységnek 1992 óta tartó folyamatos, meredek és igen mély szintre történő zuhanásához*. Ehhez persze ugyanígy hozzájárulhatott a *megnőtt munkanélküliség, a reálbércsökkenés és az első házasságkötések (talán ezek miatt is történő) elhalasztása*. Az *1990-es évek második felére az egy gyermekekre jutó családi*

²⁵ Bár a nettó reprodukciós együttható és a befejezett termékenység változásai egyfajta indirekt bizonyítékot jelenthetnek, amint arról lentebb szólok.

pótléknak az átlagos reálbérhez viszonyított aránya az 1980-as évek szintjére esett vissza, de közben az átlagos reálbér is jelentősen visszaesett, az 1980 körüli csúcshozzáértékének a 70%-ára. Így az átlagos reálbér is, az egy gyermekre jutó családi pótlék reálértéke is az 1970 körüli szintre esett vissza²⁶, és erre a szintre esett vissza a családi juttatásokra jutó állami kiadásoknak a GDP-hez viszonyított aránya is.

A hosszú távú hatást tekintve figyelemre méltó, hogy az 1941–45-ös születési kohorsszal kezdődően tartós növekedésnek indult a nettó reprodukciós együttható /58/, a befejezett termékenység pedig az 1990-es évekre enyhe növekedésnek indult /59/. Mindez azt mutatja, hogy az 1965-tel kezdődő időszakban (tehát lényegében a GYES-sel kezdődően) a népesedéspolitikai intézkedések tartós és komoly pozitív hatást gyakoroltak a gyermekvállalási hajlandóságra. A teljes termékenységi arányszám pedig az 1990-es évek első felében Magyarországon relatíve jóval kevésbé esett vissza, mint a többi volt szocialista országban, ami arra utalhat, hogy a családpolitikai juttatások jól kiépített és bőkezű rendszere a magyar családokat jobban megvédte a gazdasági válság negatív hatásaitól, mint a környező országok hasonló rendszerei.

Ugyanakkor már korábban is problematikusnak látszott, hogy a családpolitika egyoldalúan a termékenység befolyásolására koncentrált (a gyermekes családok anyagi helyzetének, életkörülményeinek javításával) és nem törődik például a családok stabilitásának a növelésével /60/. Tény az, hogy nem alakult ki olyan stratégia, amely a családokat sújtó főbb társadalmi problémák kellőképpen elmélyült és komplex empirikus kutatását hatékonyan támogatja és koordinálja, majd az eredmények alapján

²⁶ Tegyük hozzá, hogy a megnövekedett munkanélküliség és a széthúzódtott jövedelmi skála mellett a családi pótlék jelentősége a szegényebb rétegek számára még nagyobb, mint 1970-ben volt. Ha az OECD statisztikáiban használt módszert vesszük alapul – ahol az egy fogyasztási egységre jutó jövedelem számításánál a férj 1,0 egységet, a feleség 0,7 egységet, a gyermekek egyenként 0,5 egységet jelentenek –, akkor egy olyan családban, ahol két gyermek van, és a két szülő együttes nettó jövedelme a nettó átlagbér kétszeresének felel meg, ott a két gyermekre jutó költség a család összköltségeinek 37%-át jelenti. Ha ezt a 37%-ot vesszük alapul, akkor azt mondhatjuk, hogy Magyarországon a két gyermek után járó családi pótlék 1952–65-ig egy kétgyermekes család gyermeknevelési költségeinek átlagosan 15–20%-át fedezte, 1966–79-ig 20–30%-át, 1980–87-ig 25–35%-át, 1988–93-ig 40–60%-át (1989-ben kb. 60%-át), 1995-ben már csak 32%-át, majd 1997-re 24,6%-ra esett az arány. Mindez persze csak a fenti feltételek fennállása estén van így. Az OECD statisztikáiban használt arányok valószínűleg nem minden család valós viszonyainak felelnek meg. Az átlagosnál alacsonyabb jövedelmű családokban pedig a családi pótlék szerepe aránytalanul megnő, mivel ugyanígy megnőnek a gyermeknevelési költségek is, amelyeket kompenzálni hivatott. Az átlagbértől lefelé ugyanis a gyermeknevelés költségeinek nagysága nem csökkenhet arányosan, mert pl. ruhára, élelemre mindenképpen szükség van.

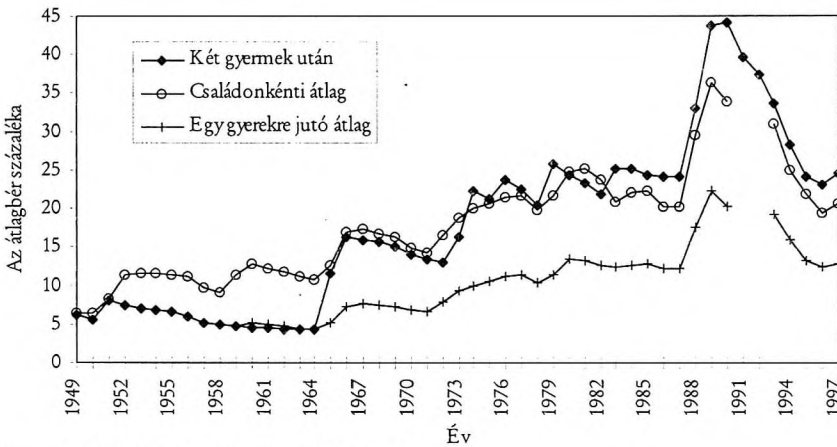
összehangolt *cselekvési tervet* dolgoz ki és hajt végre. A *munkaerő-politika* és a *népesedéspolitiká* volt az a két szempont, amelyek felől a családok problémáit elsősorban szemlélték. Pozitívumnak tekinthető, hogy az 1960–70-es években a *nevelési tanácsadók*, majd az 1980–90-es években a *családsegítő központok* és más szociális szolgáltató intézmények (köztük legújabbban a *gyermekjóléti szolgálatok*) hálózata kiépült. De ezek a hálózatok nem képeznek eléggé sűrű és hatékonyan működő hálót, és inkább csak a *válságkezelés*, a “tűzoltás” tartozik a kompetenciájukba, semmint a *megelőzés*. A *családi életre, párkapcsolatra való felkészítéssel* vagy *párkapcsolati tanácsadással foglalkozó szociális szolgáltatások* Magyarországon egyelőre nem terjedtek el (igaz, az ilyenek még az Európai Unióban sem jellemzőek minden országra). Ugyanígy *alig kiépített az alkoholisták gondozásának* vagy a *mentálhigiéniének az intézményrendszere*. *Az államnak nincs semmilyen, az alkoholizmus vagy az abortusz²⁷ arányának csökkentését célzó politikája*.

Az 1960–1985-ig tartó időszakban, a *család- és népesedéspolitiká* “fénykorában” ez a terület a *hosszú távú központi tervezés része lett*. Az 1960-as évek elején az MTA Demográfiai Tervezési Bizottsága és az Országos Tervehivatal (OT) Távlati Tervezési Főosztály Munkaerő Tervezési Osztálya, majd 1967-től a Magyar Tudományos Akadémia Demográfiai Bizottsága és a *Munkaerő és Életszínvonal Távlati Tervezési Bizottság* (MÉB) Népesedés és Foglalkoztatás Tervezési Munkacsoportja foglalkozott ezzel a területtel. A MÉB Titkárságát az OT Távlati Tervezési Főosztályának Munkaerő és Életszínvonal Osztálya adta. A MÉB Munkacsoportja felhasználta a KSH és a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet kutatási eredményeit. 1972–82-ig az OT Népesedéspolitikai Munkacsoportja lett a fő felelős, munkáját az OT Távlati Tervezési Főosztálya támogatta. (A Munkacsoport kétszer újjáalakult.) Az utóbbi munkacsoport *fő feladata a demográfiai tudományos kutatás irányítása és eredményeinek a népesedéspolitikai döntések előkészítésénél való felhasználása* volt. *A népesedéspolitiká* kapcsán foglalkozott a foglalkoztatás-, a lakás-, az egészség-, a szociál-, és a jövedelem- és életszínvonal politikával is. Végül 1983–84-ben két egymást követő ad hoc Népesedéspolitikai Bizottság készítette elő az 1984-es (a GYED bevezetéséről és több más, kisebb jelentőségű intézkedésről rendelkező) népesedéspolitikai határozatot /61/. Ezt követően csak az addigi bázisintézmények, a KSH, a KSH Népeségtudományi Kutató Intézete és az MTA Demográfiai Bizottsága álltak a politikai döntéshozók rendelkezésére. A hosszú távú központi tervezés intézményi keretei az OT megszűnésével végképp megszűntek, a

²⁷ A Családvédelmi Tanácsadók 1992-től kiépített hálózata az egyetlen említésre méltó intézkedés e téren, de a hálózat működésének hatása csekélynek tűnik.

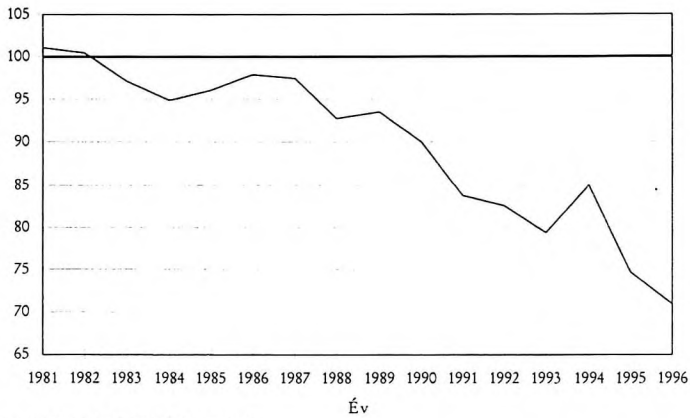
hosszú távú központi tervezés jelentősége bizonytalanabbá vált, elhalványult. Ugyanakkor az 1990-es évek végére kialakult a társadalom és benne a családok mély válsága, ami szükségessé teszi egy stratégiai jellegű társadalom- és családpolitikai szemlélet kialakítását, egy olyan szemléletét, amely az 1990-es évekre nem vagy nem eléggé volt jellemző.

GRAFIKONOK

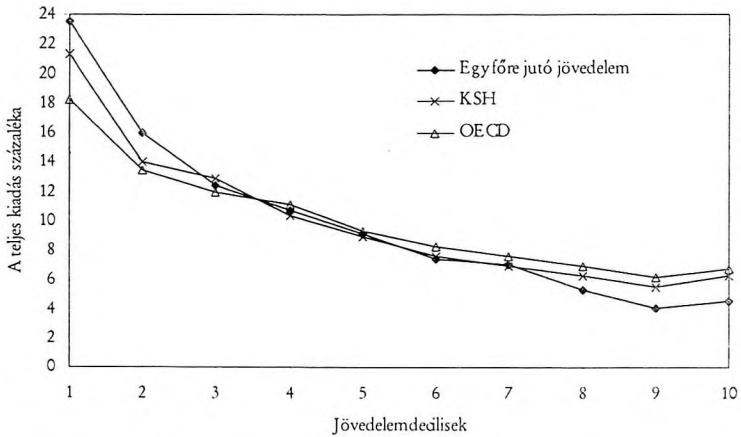
Forrás: Sarah J. Jarvis - John Micklewright in: Esély 1994/2;
Magyar Statisztikai Évkönyv 1994;
Magyar Statisztikai Évkönyv 1996;
Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1997.

A családi pótlék kifizetésének színvonala az átlagkeresetek százalékában, 1949–1997
The average family allowance for two children, the average family allowance per family and per child as per cent of average net earnings, 1949–1997

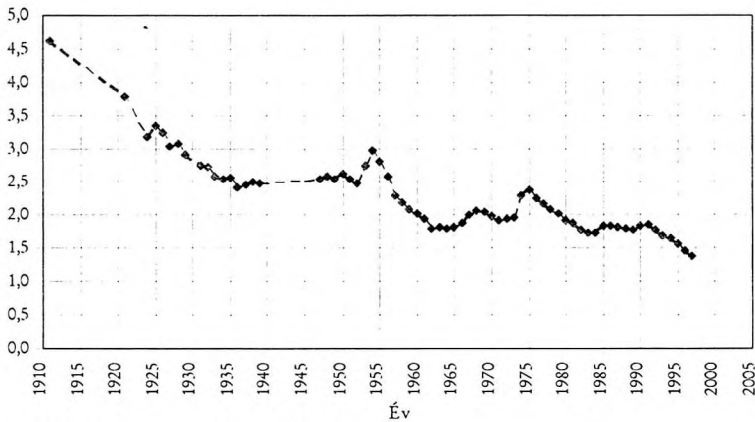
Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv 1996.

Egy főre jutó reálkereset, 1980=100,0
Average real earnings per person, 1980=100

Forrás: Sarah J. Jarvis - John Micklewright in: Esély 1994/2.

A családi pótlék előtti nettó jövedelemeloszlás egyes jövedelem-deciliseinek
részesedése a teljes családpótlék-kiadásból, 1987
The share of each decile of net income distribution before family allowance
in total family allowance expenditure, 1987

Forrás: Történeti Statisztikai Idősorok KSH Budapest, 1992;
Demográfiai Évkönyv KSH Budapest 1996.

Teljes termékenységi arányszám (egy nőre), 1911–1997
Total fertility rate, 1911–1997

HIVATKOZÁSOK

- /1/ Barta Barnabás – Klinger András – Miltényi Károly – Vukovich György 1984. Fertility, female employment and policy measures in Hungary. 3. o. Genf: International Labour Office.
- /2/ Kamarás Ferenc 1997. A születési mozgalom és a termékenység jellegzetességei az elmúlt 125 évben. 320. o., 334. o. in: Dr. Kovacsics József (szerk.) 1997. Magyarország történeti demográfiája (896–1995.). Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- /3/ Katus László 1987. A népesség és a társadalmi szerkezet változásai. 1121-1122. o. in: Kovács Endre – Katus László (szerk.) 1987. Magyarország története 1848–1890. (Magyarország története sorozat). Budapest: Akadémiai.
- /4/ Csernák Józsefné 1997. Házasság és válás Magyarországon. 358. o. in: Dr. Kovacsics József (szerk.) 1997. Magyarország történeti demográfiája (896–1995.). Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- /5/ Demográfiai Évkönyv 1993., 414. o.
Szabó A. Ferenc: Pusztulás, egyke, földbirtokviszonyok. (Illyés Gyula Pusztulása és a Gömbös-kormány válaszkísérlete 1933–34-ben.) in: Magyar Szemle 1994. október.
- /6/ Ferge Zsuzsa 1986. Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből. Budapest: Magvető.
- /7/ Nagy Tőhötöm 1990. Jezsuiták és szabadkőművesek. Szeged: Universum.
- /8/ Ferge, 1986.

- /9/ *Dányi Dezső – Monigl István* 1987. Népesedéspolitikánk történeti előzményei és alapkérdései. in: *Káposztás Ferenc – Monigl István* (szerk.) 1987. Népesedéspolitika: tudományos kutatás és társadalmi cselekvés. 21. o. (KSH NKI Kutatási Jelentései 31.) 1987. Budapest: KSH NKI.
- /10/ *Dr. Haller Károly* 1915. A családi pótlékról szóló 1912. évi XXXV. törvénycikk, és a reá vonatkozó rendeletek és határozatok gyűjteménye. Budapest: Dr. Haller Károly.
- /11/ *Gauthier, Anne Hélele* 1996. The State and the Family. A Comparative Analysis of Family Policies in Industrialized Countries. 46. o., 52. o. Oxford: Clarendon Press.
- /12/ *Ditch, John – Barnes, Helen – Bradshaw, Jonathan* (European Observatory on National Family Policies) 1998. Developments in National Family Policies in 1996. York: European Commission.
- Bradshaw, Jonathan et al.* 1993. Support for Children. A comparison of arrangements in fifteen countries. 112. o. London: HMSO.
- /13/ *Tárkányi Ákos*: Európai családpolitikák: a francia családpolitika története. in: *Demográfia* 1997/1.
- /14/ *Fluck András* 1939. A munkások gyermeknevelési pótléka. A családi munkabér magyar intézménye. in: *Mártonffy Károly* (szerk.) 1939. A mai magyar szociálpolitika. Budapest: Dr. vitéz Keresztes-Fischer Ferenc.
- /15/ *Ferge*, 1986.
- /16/ A családi pótlék rendszer fejlődése. 1979. Budapest: SZOT Társadalombiztosítási Főigazgatósága.
- /17/ *Jarvis, Sarah, J. – Micklewright, John*: A családi pótlék célzottsága és célzása Magyarországon. in: *Esély* 1994/2.
- /18/ *Jarvis – Micklewright*.
- /19/ A generációk közti és a társadalmi szolidaritásról. Civil szervezetek állásfoglalása. in: *Háló* 1996/3–4.
- /20/ *Háló*, 1996.
- /21/ *Andorka Rudolf – Anna Kondratas – Tóth István György*: A jóléti rendszer jellemzői és reformjának lehetőségei. in: *Közgazdasági Szemle* 1995/1.
- /22/ *Háló*, 1996.
- /23/ *Gyáni Gábor* 1994. A szociálpolitika múltja Magyarországon. 8–9. o. Budapest: História – MTA Történettudományi Intézete.
- /24/ *Ferge*, 1986.
- /25/ *Monigl István* 1992. Az 1952–53. évi népesedéspolitikai program Magyarországon. (Dokumentumgyűjtemény). *Demográfiai Tájékoztató Füzetek* 11. 25. o. (KSH NKI Kutatási Jelentései). Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet.
- /26/ *Dányi – Monigl*, 1987., 21. o., 25. o.
- /27/ *Kamarás Ferenc* 1996. Termékenységi adattár 1970–1994. 16. o., 1. ábra. Budapest: KSH.
- Evolution récente de la fécondité en Europe occidentale. Figure 1. Saint-Germain-en-Laye: Observatoire Démographique Européen.
- /28/ *Barta et al.*, 1984.
- /29/ Előterjesztés a Minisztertanács részére a népesedési helyzetről, a hosszú távú népesedéspolitikai koncepcióról és a megvalósítás eszközrendszeréről (1984. február 16.). In: *Monigl István* (szerk.) 1990. Az 1984-es népesedéspolitikai kormányprogram alapidokumentumai 1981–1986. *Demográfiai Tájékoztató Füzetek* 8. (KSH

- NKI Kutatási Jelentései). 51. o. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet. (Továbbiakban: DTF8)
- /30/ *Kamarás*, 1996.
- /31/ *Kamarás Ferenc*: Új gyermekvállalási stratégiák. in: *Demográfia* 1994/3–4. *Kamarás*, 1996.
- /32/ *Employment Outlook*. 177–178. o. 1995 OECD.
- /33/ *Belényi Gyula*: A hatalom centralizációja és a részpolitikák a szocialista rendszerben. 52–53. o. in: *Valóság* 1998/7.
- /34/ *Csernákné*, 1997., 358. o.
- /35/ *Kamarás Ferenc* – *Monigl István* (szerk.) 1987. Népesedéspolitika és termékenység. 76–77. o. in: *Káposztás Ferenc – Monigl István* (szerk.) 1987. Népesedéspolitika: tudományos kutatás és társadalmi cselekvés (KSH NKI Kutatási Jelentései 31.). Budapest: KSH NKI. (Továbbiakban: *Káposztás-Monigl*, 1987.)
- /36/ DTF8, Előterjesztés a Minisztertanács részére..., 53. o.
- /37/ *C. Molnár Emma*: Anyaság és társadalmi adaptáció: a hagyományos női szerepkörben neurotikusnak bizonyuló anyák pszichológiai vizsgálata. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1982. idézi: *Sándorné Dr. Horváth Erika* 1986. A gyestől a gyedig. 62–63. o. Budapest: MNOT - Kossuth.
- /38/ Társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon. 55. o. 1986. Budapest: Kossuth.
- /39/ *Hanák Katalin*: Alkoholista szülők – veszélyeztetett gyermekek, fiatalok. 116. o. in: *Fekete János* (szerk.) 1982. Alkoholizmus. Budapest: Kossuth.
- /40/ Társadalmi..., 1986., 45. o.
- /41/ Magyar Statisztikai Évkönyv 1996. 1998. Budapest: KSH.
- /42/ *Dr. Andorka Rudolf – Dr. Buda Béla*: Elméletek – vizsgálatok – következtetések. A jelenség szociálpszichológiai megközelítése. 145. o. in: *Fekete János* (szerk.) 1982. Alkoholizmus. Budapest: Kossuth.
- /43/ *Kamarás Ferenc*: Születésszabályozás Magyarországon. Kézirat. (Készült az International Planned Parenthood Federation számára.)
- /44/ *Wrigley, E. A.* 1973. Népesedés és történelem. 119. o., 211. o. Budapest: Kossuth.
- /45/ *David, H.*: Abortion in Europe: 1920–1991: A Public Health Perspective. in: *Studies in Family Planning*, 23. 1992. idézi: *Goodkind, D. – Anh, Ph. Th.*: Reasons for Rising Condom Use in Vietnam. in: *International Family Planning Perspectives* 1997/4.
- /46/ Születésszabályozás...
- /47/ *Csernákné*, 1997. 358. o.
- /48/ *Csernák Józsefné*: Népesedéspolitika és család. 98. o. in: *Káposztás - Monigl*, 1987.
- /49/ Magyar Statisztikai Évkönyv 1996. 43. o., 3.21. 1997. Budapest: KSH. (Továbbiakban: MSÉ 1996).
- /50/ *Evolution démographique récente en Europe* 1994. 42. o. 1994. Strasbourg: Council of Europe. (Továbbiakban: *Evolution ...* 1994.)
- /51/ *S. Molnár Edit – Pongrácz Tiborné*: Házasságon kívül születő nők életforma-választásai. in: *Demográfia* 1997/1.
- /52/ *Csernákné*, 1997., 349–350. o.
- /53/ MSÉ 1996., 45. o.
- /54/ *Evolution...1994.*, 34. o., 38–39. o., 44. o.
- /55/ *Szukicsné Serfőző Klára* 1996. Az egyszülős családok az állandó és a lakónépesség alapján. 12. o., 1. tábla. (KSH NKI Kutatási Jelentései 59.) Budapest: KSH NKI.

- Ditch, John et al.* (European Observatory on National Family Policies) 1998 A Synthesis of National Family Policies 1996. 22. o., Table 1. 17. b York: European Commission.
- /56/ *Gringlas, M. – Weinraub, M.*: The More Things Change...Single Parenting Revisited. in: Journal of Family Issues, Jan, 1995.
Cherlin, A. J. et al.: Effects of Parental Divorce on Mental Health throughout the Life Course. in: American Sociological Review 1998/2.
- /57/ *Andorka – Buda*, 1982., 174. o.
- /58/ *Hablicsek László – Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit – Szűcs Zoltán* 1997. A távlati szociálpolitikai koncepció demográfiai megalapozása: népességi változások és tendenciák, a családok és a háztartások helyzete, vélemények népesedési kérdésekről. (Zárótanulmány. Készült a Népjóléti Minisztérium számára.) 153. o. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány.
- /59/ *Kamarás*, 1996., 31. o.
- /60/ A Magyar Tudományos Akadémia Elnökségének állásfoglalása a hosszú távú népesedéspolitikai koncepció kidolgozásának helyzetéről szóló jelentés tárgyában. (1984. április 24.) 97. o. in: DTF8.
- /61/ *Monigl István* (szerk.) 1988. A távlati tervezés keretében született népesedéspolitikai koncepciók, 1968–1982. Demográfiai Tájékoztató Füzetek 3. (KSH NKI Kutatási Jelentései) 8-12. o. Budapest: KSH NKI.

Tárgyszavak:

Család
 Népesedéspolitika

EUROPEAN FAMILY POLICIES:
 THE HISTORY OF THE HUNGARIAN FAMILY POLICY

KÖZLEMÉNYEK

A KETTŐS STANDARDIZÁLÁS ALKALMAZÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI A BELFÖLDI VÁNDORLÁSOK ELEMZÉSÉBEN¹

VALKOVICS EMIL-ILLÉS SÁNDOR

A térbeli mobilitás mennyiségének alakulása

Jól ismert trend, hogy az állandó és ideiglenes vándorlások mennyisége – kisebb ingadozásoktól eltekintve – folyamatosan csökken az 1950-es évek vége óta. Ezzel ellentétes irányú változás, vagyis növekedés figyelhető meg az 1980-as évtized végéig a településeken belüli költözések és a napi ingázások számának alakulását tanulmányozva. A települések közötti vándorlásokat, a településeken belüli költözéseket és a napi ingázásokat együttesen célszerű vizsgálni, hiszen valójában ez a három féle térbeli mobilitási forma nem független egymástól. Sőt, feltételezhető, hogy “versenyeznek is egymással” azokban a szituációkban, amikor a potenciális vándorlókban felmerülnek az alábbi kérdések:

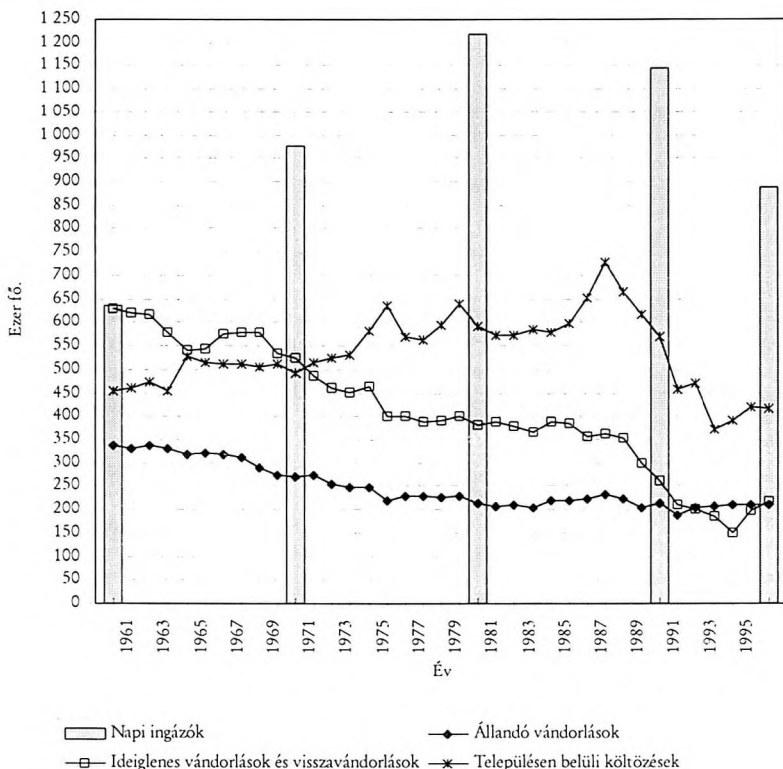
- Költöznek, vagy ne költöznek?
- Hová költöznek?

A településeken belüli költözések volumene az 1960-as évek közepéig körülbelül fele volt a vándorlások együttes számának, az 1980-as évtized első felében ugyanannyi lett, majd később meg is haladta azt. A településen belül költözők növekedésével párhuzamosan emelkedett a napi ingázók száma is. Tehát kijelenthető, hogy amíg az 1950–1960-as éveket a vándorlások dominanciája jellemezte inkább, addig a következő két évtizedben a településeken belüli költözések és a napi ingázások együttes mennyisége nagyobb lett és ezáltal az utóbbi két mozgásforma vált jellemzőbbé. A vázolt folyamatokat tükröző adatokat regisztrálták, ugyanakkor a térbeli mobilitási folyamatok tanulmányozása súlypontjaiban nem következett be fordulat. Továbbra is az egyre kisebb jelentőségű települések közötti vándorlások megfigyelése és elemzése maradt a statisztika és a kutatások centrumában. A fentiek ismeretében megállapíthatjuk, hogy a településen belüli költözéseket – mint kutatási témát – nem a jelentőségének megfelelő mértékben kezelték Magyarországon az utóbbi két évtizedben. (Az ingázásokról ugyanez nem mondható el.)

Jelentős társadalmi, gazdasági és főleg politikai átalakulás indult meg Magyarországon az 1980-as évek végén, de a térbeli mobilitás összességében továbbra is folyamatosan csökkent, sőt igen rövid időtartam alatt zuhanásba csapott át. Fogas kérdés, hogy miért nem emelkedett a volumen, hiszen az addigi tapasztalatok szerint nagy társadalmi-gazdasági-politikai változásokat általában növekvő vándormozgalmak követtek. Az 1990-es évek elején az addigi tapasztalatokkal ellentétes mozgások (pontosabban szólva, a mozgások hiánya) indultak meg, amelyek véleményünk szerint a lakosság kivárási taktikájából eredtek. (Mellékesen megjegyezzük, hogy a politikások által sugallt jövőképek sem voltak annyira egyértelműek és félreértelmezhetetlenek, mint például az 1950-es és az 1960-as években, így orientáló szerepük is mérsékeltebb lehetett.) Úgy tűnik, hogy 1994-től emelkedő tendencia indult meg

¹A tanulmány az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA) támogatásával készült.

az addig igen alacsony szinten stagnáló térbeli mobilitásban, bár az eltelt idő rövideége és a mérsékelt emelkedés miatt messzemenő következtetéseket nem szabad levonni.

I. A belföldi vándorlások, településen belüli költözések és a napi ingázók számának alakulása, 1960–1996

Number of internal migrations, residential mobility and daily commuters between 1960 and 1996

A módszer leírása

A tanulmány további részében kizárólag az állandó és ideiglenes vándorlásokkal (újabb fogalom-használat szerint a településhatárt átszelő lakóhely, illetve tartózkodási hely változtatásokkal) foglalkozunk. Vizsgálódásunkat azért szűkítjük le erre a két területre, mert a népszámlálásokon kívül csak a folyamatos vándorlási statisztika szolgál olyan részleteseztű adatokkal, amelyek megfelelnek az általunk alkalmazandó módszer, nevezetesen a kettős standardizálás kívánalmainak. Dolgozatunkban az 1960. évi, 1970. évi, 1980. évi, 1990. évi és 1994. évi adatok felhasználásával annak a bemutatására teszünk

kísérletet, hogy miként befolyásolta hazánk mindkét nembeli népessége számának, korösszetételének és az életkor szerinti vándorlási gyakoriságainak változása a férfi népesség és a női népesség állandó vándorlásainak, ideiglenes vándorlásainak és visszavándorlásainak, valamint összes belföldi vándorlásainak a jelzett évek alatti számát (volumenét) és nyers arányszámát. Az állandó vándorlások, az ideiglenes vándorlások és visszavándorlások, valamint az összes belföldi vándorlások számának és nyers arányszámainak esetében nemenként külön-külön az 1960. és az 1970. évi; az 1970. és az 1980. évi; az 1980. és az 1990. évi; valamint az 1990. és 1994. évi adatok összehasonlítását végeztük el.

Fontos kiemelni, hogy a továbbiakban nem a belső vándorlások mennyiségének változásait tárgyaljuk, hanem az abszolút számok és az arányszámok különbségeinek összetevőkre bontása a vizsgálódásunk tárgya. Nem oksági magyarázattal szolgálunk, hiszen a különbségek változását egy zárt rendszeren belül mindössze két tényezőre vezetjük vissza.

A felhasznált adatokat és számítási eredményeket huszonegy azonos szerkezetű táblában foglaltuk össze, melyek a szerzőknél találhatóak meg. A terjedelmi korlátok miatt, a szerkezet illusztrálására és az érthetőség végett e helyen csak egy táblát mutatunk be (1. tábla).

Az azonos felépítésű táblák első oszlopa a korcsoportokat tünteti fel. Ezek 60 éves korig öt éves korcsoportok, majd utolsóként a 60 éves és idősebbeket egy 40 évet felölelő korcsoportként értelmeztük.

A második és a harmadik oszlop a vándorlásoknak az összehasonlított két naptári év alatti korcsoportonkénti számát és összegeit, a negyedik oszlop pedig a harmadik és második páronkénti különbségeit tartalmazza. A vándorlások számának negyedik oszlopokban szereplő összegezett különbségei az 1980. évi és az 1990. évi állandó vándorlások összegezett különbségének kivételével negatív előjelűek, ami összhangban áll a belső vándorlások mennyiségének időbeli alakulásával foglalkozó vizsgálat e volumen csökkenő tendenciáját bemutató eredményével [1].

Következtetéseink érvényessége függ a kiválasztott időpontoktól. Rendkívül fontos a vizsgált jelenség trendjeinek ismerete a kezdőpontok és a végpontok meghatározásában. Módszerünk előnyös tulajdonsága az, hogy a kiválasztott időszak hosszúságának egyáltalán nincs befolyása az eredményekre, hátrányként említhető viszont az, hogy a vizsgált időszak alatti történéseket nem veszi figyelembe. A fentiek fényében célszerű a kezdő és végpontokat gondosan kijelölni, mert ezáltal ellentétes mozgásoktól nem zavart, azonos irányban változó, könnyen értelmezhető mutatókat kapunk eredményül.

Az ötödik oszlop az összehasonlított két naptári év közül az időben korábbi évközepe népességnek korcsoportonkénti és összesített számát, a hatodik pedig az arányát adja meg. A hetedik oszlop, hasonlóképpen az összehasonlított két naptári év közül, az időben későbbi évközepe népességnek korcsoportonkénti és összesített számát, a nyolcadik pedig az arányát tartalmazza.

A kilencedik oszlop az összehasonlított két naptári év közül a korábbi, a tizedik pedig a későbbi év korszpecifikus vándorlási arányszámait tartalmazza. A korszpecifikus vándorlási arányszámok az egyes korcsoportok vándorlóinak és a népesség korcsoportok szerinti számainak a hányadosai. E két oszlop adatai alapján kiszámítható a belső vándorlás egy átlagos élettartam alatti bruttó száma is, amennyiben azt feltételezzük, hogy az adott év viszonyai hosszú távon állandósulnak. Ezeket az értékeket a táblák összecsopora tünteti fel.

1. A férfi népesség számának, korösszetételének és állandó vándorlásaik korszpecifikus arányszámai változásának szerepe az állandó vándorlások 1960. és 1970. évi száma és nyers arányszáma közötti különbség kialakulásában

The role of changes of the number, age-structure and age-specific rates of permanent migration of the male population in the development of changes occurred in the numbers and crude rates of the permanent migrations 1960 and 1970 years

Kor-csoport (év) $x, x+n$	Az állandó vándorlások száma $nV_{a,x}$		(3)-(2)	Az évközepi népesség				Az állandó vándorlások korszpecifikus arányszámai $n^V_{a,x}$		[(7)-(5)]* *(9)	[(10)-(9)]* *(7)	[(8)-(6)]* *(7)	[(10)-(9)]* *(8)
	1960	1970		száma	aránya	száma	aránya	1960	1970				
	1960			1970		(9)-(2)/(5)	(10)-(3)/(7)						
(1)	(2)	(3)	(4)-(11)+(12)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)-(2)/(5)	(10)-(3)/(7)	(11)	(12)	(13)	(14)
0-4	19 846	17 381	-2 465	409 844	0,08510	367 227	0,07328	0,048423	0,047330	-2 064	-401	-0,00057	-0,00008
5-9	15 130	9 078	-6 052	471 828	0,09797	330 680	0,06598	0,032067	0,027453	-4 526	-1 526	-0,00103	-0,00030
10-14	9 066	7 431	-1 635	408 806	0,08488	408 615	0,08153	0,022177	0,018186	-4	-1 631	-0,00007	-0,00033
15-19	14 988	9 467	-5 521	377 149	0,07831	474 883	0,09476	0,039740	0,019935	3 884	-9 405	0,00065	-0,00188
20-24	24 927	22 484	-2 443	332 843	0,06911	404 936	0,08080	0,074891	0,055525	5 399	-7 842	0,00088	-0,00156
25-29	24 890	22 150	-2 740	350 217	0,07272	370 691	0,07397	0,071070	0,059753	1 455	-4 195	0,00009	-0,00084
30-34	15 655	11 627	-4 028	366 788	0,07616	328 975	0,06564	0,042681	0,035343	-1 614	-2 414	-0,00045	-0,00048
35-39	10 462	7 437	-3 025	360 933	0,07494	344 743	0,06879	0,028986	0,021573	-469	-2 556	-0,00018	-0,00051
40-44	5 396	5 861	465	223 283	0,04636	357 543	0,07134	0,024167	0,016392	3 245	-2 780	0,00060	-0,00055
45-49	5 626	4 143	-1 483	326 359	0,06776	348 390	0,06952	0,017239	0,011892	380	-1 863	0,00003	-0,00037
50-54	4 554	2 136	-2 418	313 053	0,06500	211 817	0,04227	0,014547	0,010084	-1 473	-945	-0,00033	-0,00019
55-59	3 447	2 290	-1 157	275 247	0,05715	298 821	0,05963	0,012523	0,007663	295	-1 452	0,00003	-0,00029
60-	8 809	9 098	289	599 753	0,12453	764 240	0,15250	0,014688	0,011905	2 416	-2 127	0,00041	-0,00042
Összesen	162 796	130 583	-32 213	4 816 103	1,00000	5 011 561	1,00000	2,730075 ^{*/}	2,131845 ^{*/}	6 924	-39 137	0,00005	-0,00780

* / A 60 éves korig összegzett arányszámok ötszörösének és a 60 évesek és idősebbek arányszáma negyvenszeresének összege.

Megjegyzés: A (4) oszlop adatainak összege egyenlő a (11) és (12) oszlop adatai összegének összegével. A (13) és (14) oszlop adatai összegének összege egyenlő a vándorlások nyers arányszámainak különbségével: $(0,00006) + (-0,00780) = (130583/5011561) - (162796/4816103) = -0,00775$.

A számok a 60 éves korig összegzett, egy főre redukált arányszámok ötszörösének és a 60 évesek és idősebbek arányszáma negyvenszeresének az összegei.² Ezek az összegek, vagyis az átlagosan egy főre jutó vándorlások bruttó száma, az állandó vándorlások esetében 1980-ig csökkennek, majd 1980 és 1990, valamint 1990 és 1994 között kismértékben növekszenek. Az ideiglenes vándorlások és visszavándorlások, valamint az összes vándorlások egy átlagos élettartam alatti bruttó számai mindvégig monoton jelleggel csökkennek.

2. A vándorlások átlagos^{*} bruttó^{**} száma nemek szerint
Average gross number of migrations by sex

Típusok	Férfi					Nő				
	1960	1970	1980	1990	1994	1960	1970	1980	1990	1994
Állandó vándorlások	2,73	2,13	1,56	1,77	1,75	2,87	2,25	1,72	1,85	1,88
Ideiglenes vándorlások és visszavándorlások	6,91	4,53	3,23	2,05	1,10	3,54	2,89	2,45	1,97	1,26
Összes vándorlás	9,64	6,66	4,79	3,82	2,85	6,41	5,14	4,17	3,82	3,14

*Egy adott év vándormozgalmának adatai alapján a fiktív kohorszok módszerével számított értékek.

**A halandóság hatását nem vettük figyelembe.

A szinte egyöntetű tendencia-módosulások mellett érdemes kitérni a nagyságrendbeli változásokra és a két nem közötti viszonylatok módosulásaira is. Az 1960. évi állapotok szerint 100 férfi élete folyamán átlagosan majdnem 964-szer vándorolt volna, míg 100 nő csak 641-szer. Nyugodtan kijelenthetjük, hogy ez idő tájt a férfiak voltak mobilabbak.

A férfiak mozgékonyága csökkenésének intenzitása azonban jelentősebb volt és harminc év után a két nem között már nem találunk különbséget, sőt az 1994. évben megfigyelt adatokból számított értékek szerint már a nők vándorolnak többet életük folyamán (100 nő 314-szer, 100 férfi csak 285 alkalommal). Úgy tűnik, hogy a Magyarországon is tapasztalható masszív feminizálódási folyamatok (középfoktól kezdve az oktatás mennyiségi mutatóiban szereplő részesedésükre, vagy a születéskor és egyes életkorokban várható átlagos élettartamok hosszára, vagy a munkaerőpiac egyes szegmenseiben tapasztalható előrenyomulásukra, estleg a kedvezőbb női munkanélküliségi rátára is gondolhatunk) érvényesüléséhez más mechanizmusok mellett a vándorlásoknak is szerepe volt.

A 2. táblában az állandó vándorlók között kiegyensúlyozott képet találtunk a két nem vonatkozásában. Ugyanez a viszonylagos stabilitás nincs meg az ideiglenes vándorlások mértékében. 1960-ban az ideiglenes vándorlás még közel kétszer jellemzőbb a férfiakra, mint a nőkre. Igaz csökkenő különbséggel az 1970. és az 1980. évekre is érvényes a fenti állítás,

²A teljes termékenységi arányszám kiszámítása hasonló módon történik.

azonban az 1980-as évtized végén, az 1990-es évtized elején gyökeresen megváltozott a helyzet. A lakcímbjelentési rendszerre épülő belföldi vándorlási statisztikák szerint már az ideiglenes vándorlások típusában is mozgékonyabbnak számíthatnak a nők, és a vándormozgalmakon belüli dominanciájukhoz ma már nem férhet kétség.

Az 1. tábla bemutatására visszatérve, a tizenegyedik oszlop az évközepi népesség korcsoportonkénti száma változásának a vándorlások korcsoportonkénti száma különbségeire gyakorolt hatását, a tizenkettedik pedig a vándorlások korszpecifikus arányszámái változásának szintén a vándorlások korcsoportonkénti száma különbségeire gyakorolt hatását mutatja. A két hatás korcsoportonkénti összege egyenlő a vándorlások korcsoportonkénti számának az összehasonlított két év közötti különbségével. Teljes összege pedig egyenlő a vándorlások két év alatti összegezt számának különbségével. Ez utóbbi különbségnek a szóban forgó két összetevőre történő ilyen felbontását *kettős standardizálás módszerével végzett dekomponálásnak* nevezzük.

Ha a vándorlások korcsoportonkénti számát ${}_nV_x$ -szel jelöljük és azt az évközepi népesség korcsoportonkénti száma $({}_nP_x)$ és a korszpecifikus vándorlási arányszámok $({}_nv_x)$ szorzataként értelmezzük, az összehasonlításba bevont (1) és (2) naptári év korcsoportonkénti vándorlási volumenének különbsége:

$$\begin{aligned} {}_nV_x^{(2)} - {}_nV_x^{(1)} &= {}_nP_x^{(2)} {}_nv_x^{(2)} - {}_nP_x^{(1)} {}_nv_x^{(1)} = \\ &= \left[{}_nP_x^{(2)} - {}_nP_x^{(1)} \right] {}_nv_x^{(1)} + \left[{}_nv_x^{(2)} - {}_nv_x^{(1)} \right] {}_nP_x^{(2)}, \end{aligned}$$

s ennek alapján

$$\begin{aligned} \sum_{x=0}^{\omega} {}_nV_x^{(2)} - \sum_{x=0}^{\omega} {}_nV_x^{(1)} &= \sum_{x=0}^{\omega} {}_nP_x^{(2)} {}_nv_x^{(1)} - \sum_{x=0}^{\omega} {}_nP_x^{(1)} {}_nv_x^{(1)} = \\ &= \sum_{x=0}^{\omega} \left[{}_nP_x^{(2)} - {}_nP_x^{(1)} \right] {}_nv_x^{(1)} + \sum_{x=0}^{\omega} \left[{}_nv_x^{(2)} - {}_nv_x^{(1)} \right] {}_nP_x^{(2)}. \end{aligned}$$

Ennek az *Evelyn Kitagawától* származó módszernek számos más változata és felírási módja is létezik [2;3]. Részletesebben bemutatja ezt a módszert *Wunsch* és *Termote* ismert módszertani kézikönyve is [4]. Hazai alkalmazásai elsősorban *Valkovics Emil* halandósági elemzéseiben (többek között 1996-ban megjelent módszertani kiadványában) lelhetők fel [5]. A belső vándorlás korcsoportonkénti számai és teljes számai különbségeinek dekomponálására, tudomásunk szerint, más szerzők eddig még nem használták a kettős standardizálást.

Eredmények, következtetések

Vizsgáljuk meg milyen következtetések vonhatók le a tizenegyedik és tizenkettedik oszlop, valamint a tizenharmadik és a tizennegyedik oszlop összegsorának adataiból, hiszen ezek végső soron a számítások végeredményei.

A tizenegyedik oszlop adatainak összege a népesség száma és korösszetétele, a tizenkettedik oszlop adatainak összege pedig a korszpecifikus vándorlási arányszámok változásának hozzájárulása a vándorlások számai közti különbség alakulásához.

Az állandó vándorlások esetében kitűnik, hogy a népesség számának és korösszetételének együttes hozzájárulása ezekhez a különbségekhez 1980-ig pozitív előjelű. A korszpecifikus vándorlási gyakoriságok hozzájárulása viszont ennél jóval jelentősebb és negatív előjelű volt. 1980 és 1990 között a népesség számának és korösszetétel változásának együttes hozzájárulása negatív előjelű lett, de a korszpecifikus vándorlási gyakoriságok hozzájárulása pozitívvá vált. 1990 és 1994 között a férfi népesség esetében mindkét hozzájárulás negatív előjelű, a női népesség esetében pedig csak a korszpecifikus gyakoriságok hozzájárulása negatív előjelű, de egy kicsivel több a másik tényező pozitívumánál (II. ábra).

Az ideiglenes vándorlások és visszavándorlások esetében az első évtized és az utolsó négy év kivételével mindkét tényező hozzájárulása negatív előjelű. A két utóbbi esetben a népesség száma és korösszetétele változásának hozzájárulása a szóban forgó különbségek alakulásakor pozitív előjelű, de nem jelentős (III. ábra).

Az összes vándorlások esetében a korszpecifikus arányszámok változásának hozzájárulása mindvégig negatív előjelű, az első évtized és az utolsó négy év, valamint a férfiak esetében az 1970 és 1980 közötti periódus kivételével a népesség számának és korösszetételének együttes hozzájárulása negatív előjelű, de nem akkora mértékű, mint a korszpecifikus gyakoriságok változásának szintén negatív előjelű hozzájárulása (IV. ábra).

Eredményeink könnyebb értelmezhetőségének elősegítése érdekében hozzá kell tennünk, hogy amennyiben a népességváltozás iránya (növekszik, csökken) és a népességváltozásból következő komponens előjele nincs összhangban, akkor a kiváltó okot a korszerkezet módosulásában kell keresnünk, mivel esetükben egy zárt, egymással összefüggő (gyakran egymásból eredő) adat- és mutatótömegeg van dolgunk.

A módszer alkalmazható a vándorlások nyers arányszámai közötti különbségek hasonló jellegű tényezőkre bontására is. Ebben az esetben nem a népesség száma és korstruktúrája változásának együttes hatását, hanem kizárólag csak korstruktúrája változásának hatását határoljuk el a vándorlások korszpecifikus arányszámai változásának hatásától. Az évközepi népesség korcsoportonkénti számának alakulását tartalmazó ötödik és hetedik oszlop adatai helyett tehát az évközepi népesség korstruktúráját bemutató hatodik és nyolcadik oszlop adatait alkalmazzuk számításaink során. A tizenharmadik oszlop az évközepi népesség korstruktúrája változásának, a tizenegyedik oszlop pedig a vándorlások korszpecifikus arányszámai változásának a vándorlások nyers arányszámai közötti különbözetre gyakorolt hatását mutatja. Ugyanis

$$\frac{\sum_{x=0}^{(0)} nV_x^{(2)}}{\sum_{x=0}^{(0)} nP_x^{(2)}} - \frac{\sum_{x=0}^{(0)} nV_x^{(1)}}{\sum_{x=0}^{(0)} nP_x^{(1)}} = \frac{\sum_{x=0}^{(0)} nP_x^{(2)} n v_x^{(2)}}{\sum_{x=0}^{(0)} nP_x^{(2)}} - \frac{\sum_{x=0}^{(0)} nP_x^{(1)} n v_x^{(1)}}{\sum_{x=0}^{(0)} nP_x^{(1)}} =$$

$$= \sum_{x=0}^{\omega} \left[\frac{n P_x^{(2)}}{\sum_{x=0}^{\omega} n P_x^{(2)}} - \frac{n P_x^{(1)}}{\sum_{x=0}^{\omega} n P_x^{(1)}} \right] n v_x^{(1)} + \sum_{x=0}^{\omega} \left[n v_x^{(2)} - n v_x^{(1)} \right] \frac{n P_x^{(2)}}{\sum_{x=0}^{\omega} n P_x^{(2)}}$$

aminek szintén van számos más változata és leírási módja is.

A tizenharmadik oszlop adatainak összege kizárólag a népesség korstruktúrája, a tizennegyedik oszlop adatainak összege pedig a korszpecifikus vándorlási arányszámok változásának hozzájárulása a vándorlások nyers arányszámjai közti különbség alakulásához³.

Az állandó vándorlások nyers arányszámainak különbségei esetében a korösszetétel különbségek hozzájárulása az időszakok többségében pozitív előjelű, de nem jelentős. A korszpecifikus vándorlási gyakoriságok különbségeinek hozzájárulása pedig legalábbis 1980-ig jóval jelentősebb és negatív előjelű. 1980 és 1990 között a korösszetétel hozzájárulása a különbséghez negatív előjelű. Az életkor szerinti vándorlási gyakoriságok különbségeinek hatása pedig pozitív és jelentősebb (V. ábra).

Az ideiglenes vándorlások és visszavándorlások nyers arányszámainak különbségei esetében a korösszetétel hozzájárulása 1960 és 1970 között pozitív előjelű, 1970 és 1980 között negatív előjelű, 1980 után mindvégig pozitív. Az életkor szerinti vándorlási gyakoriságok hozzájárulása e különbségekhez minden összehasonlítás esetében negatív (VI. ábra).

Az összes vándorlások nyers arányszámainak különbségei esetében a korösszetétel módosulások hozzájárulása 1960 és 1970 között pozitív előjelű, 1970 és 1990 között negatív előjelű, majd 1990 és 1994 között ismét pozitív. Az életkor szerinti vándorlási gyakoriságok hozzájárulása e különbségek alakulásához minden összehasonlítás esetében ismét negatív (VII. ábra).

Hasonló módszerek alkalmazásával egymással egybevetethetők lennének minden tanulmányozott naptári év esetében a férfi és a női népesség vándorlási számának és nyers arányszámának különbségei is. (A demográfiai események vizsgálata során a népességszám változásból eredő hatás kiküszöbölhető a nyers arányszámok (intenzitások) kiszámításával. Az intenzitások standardizálásával pedig a korösszetétel zavaró hatását eliminálhatjuk, így realisabban tudjuk megítélni magát a jelenség alakulását.)

Összefoglalás

1. A kettős standardizálás módszere alkalmazható a belső vándorlások kutatása során is.
2. A tanulmányban nem a belső vándorlások mennyiségének változásait tárgyaltuk, hanem az abszolút számok és az arányszámok különbségeinek tényezőkre bontása volt a

³Esetünkben a vándorlások egy lakosra jutó egy év alatti számáról van szó. Ezt 1000-rel szorozva kapjuk meg az 1000 lakosra jutó vándorlások évi számát.

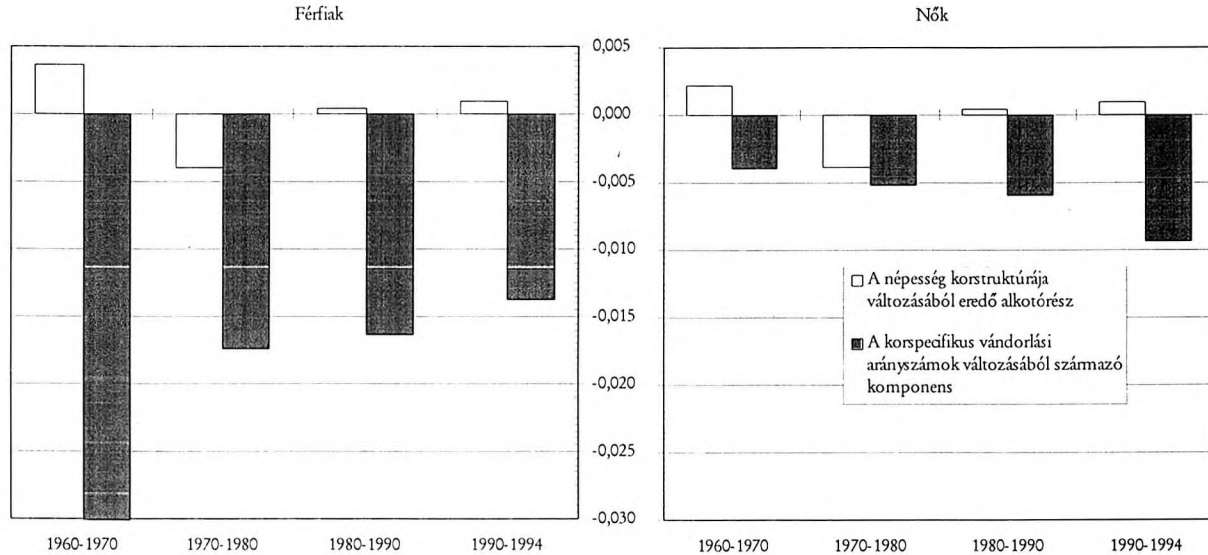
vizsgálódásunk tárgya. Ezek a tényezők egyrészt a népesség száma és korösszetétele, valamint a korszpecifikus vándorlási gyakoriságok, másrészt pedig a korstruktúra és a gyakoriságok voltak. Fontosnak tartjuk újra hangsúlyozni, hogy nem oksági magyarázatot adtunk. Mindössze a különbségek változását egy zárt rendszeren belül – a kettős standardizálás módszerével – két tényezőre vezettük vissza.

3. A gyakoriságok változásából eredő komponens (12. oszlopok és 14. oszlopok) szerepe a vizsgált időszak során szinte kivétel nélkül nagyobb volt a különbség magyarázatában, mint a népességszám- és a korösszetétel együttesének változásból eredő összetevőé (11. oszlopok), vagy csak a korösszetétel változásából származó tényezőé (13. oszlopok).

4. A feminizálódás folyamata nem került el a vándorlókat sem. Az 1990-es években már a nők tekinthetők a területileg mozgékonyabb nemnek.

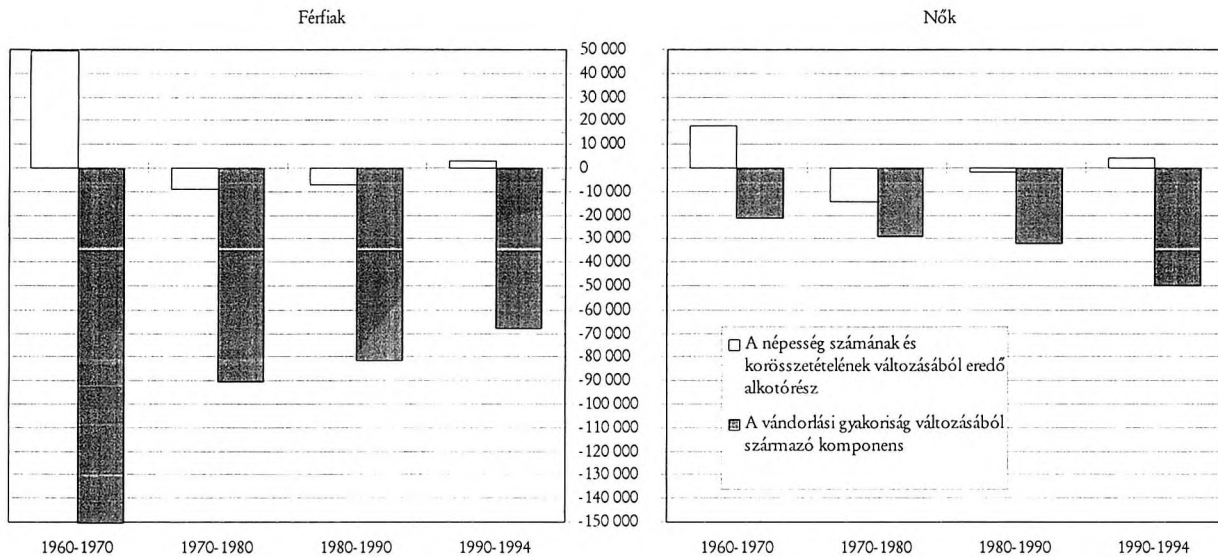
IRODALOM

1. Illés Sándor: A területi mobilitás volumenének változásai. Statisztikai Szemle, 1995. július, 543–645. p.
2. Kitagawa, E.M.: Components of differences between two rates. *Journal of the American Statistical Association*, 1955.
3. Kitagawa, E.M.: Standardized Comparisons in Population Research. *Demography*, 1964, 1(1), 196–315. p.
4. Wunsch, G.J. – Termote, M.G.: Introduction to demographic analysis. Principles and Methods. *Plenum Press*, New York and London, 1978.
5. Valkovics, E.: Hogyan mérhető a különböző halálokok szerepe a halandósági szintkülönbségek kialakulásában? *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Demográfiai Módszertani Füzetek*, 7, 1996/1, 86 p.

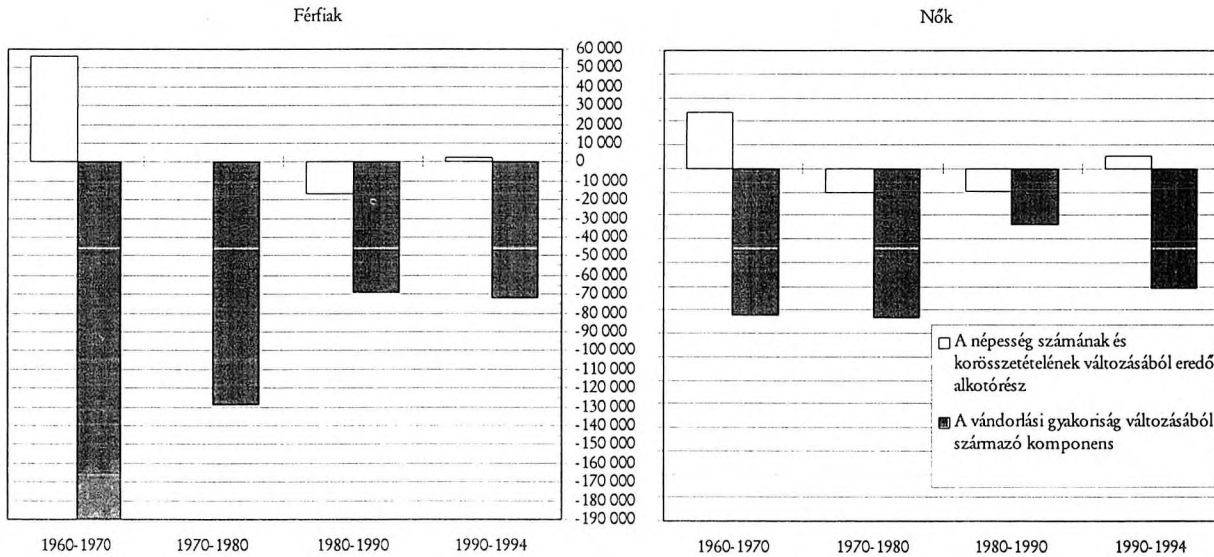

II. A népesség számának, korösszetételének és állandó vándorlásainak korszpecifikus arányszámjai változásának szerepe az állandó vándorlások számai közötti különbség kialakulásában, 1960-1994

The role of changes in the number, age-structure and permanent migrations age-specific rates of the population in the development of the differences in the numbers of permanent migrations, 1960-1994

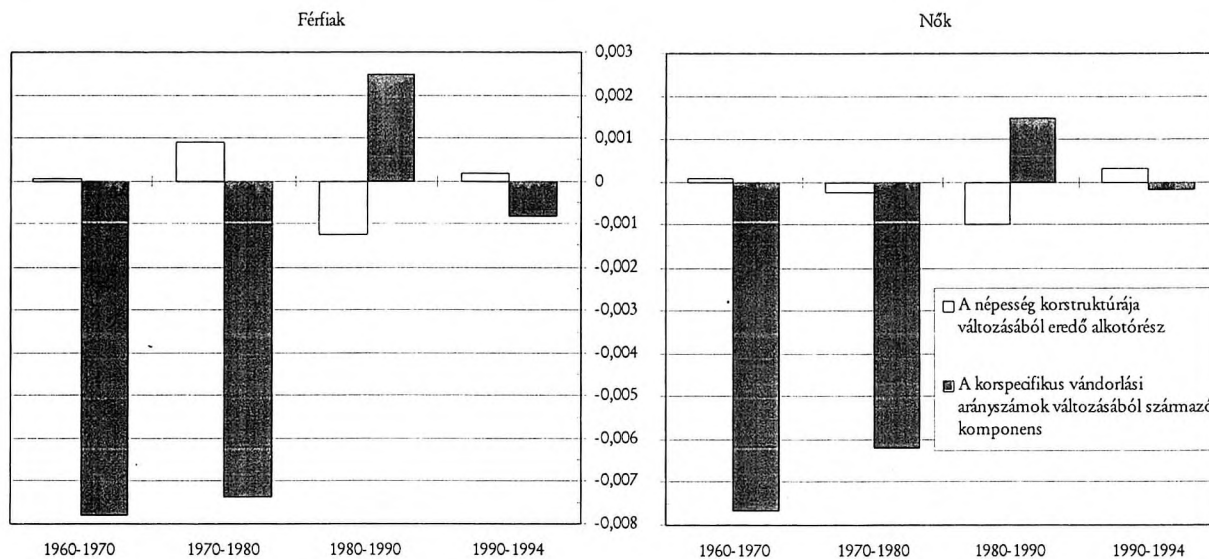

III. A népesség számának, korösszetételének és ideiglenes vándorlásainak arányszámái változásának szerepe az ideiglenes vándorlások számai közötti különbség kialakulásában, 1960-1994
 The role of changes in the number, age-structure and rates of temporary migrations of the population in the development of the differences in the numbers of temporary migrations, 1960-1994

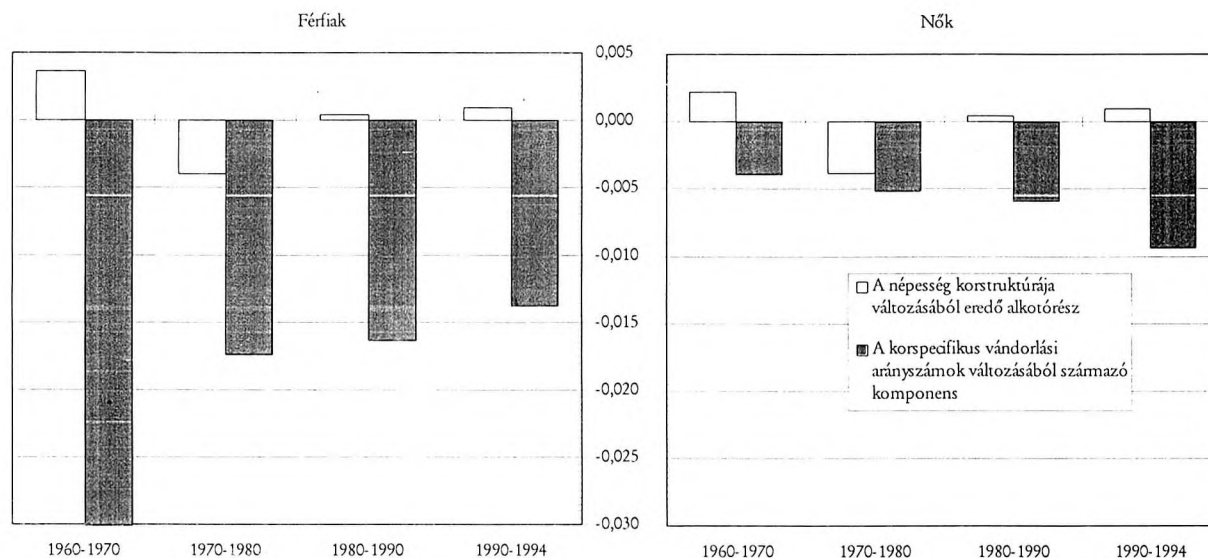

IV. A népesség számának, korösszetételének és összes vándorlásainak arányszámai változásának szerepe az összes vándorlások számai közötti különbség kialakulásában, 1960-1994

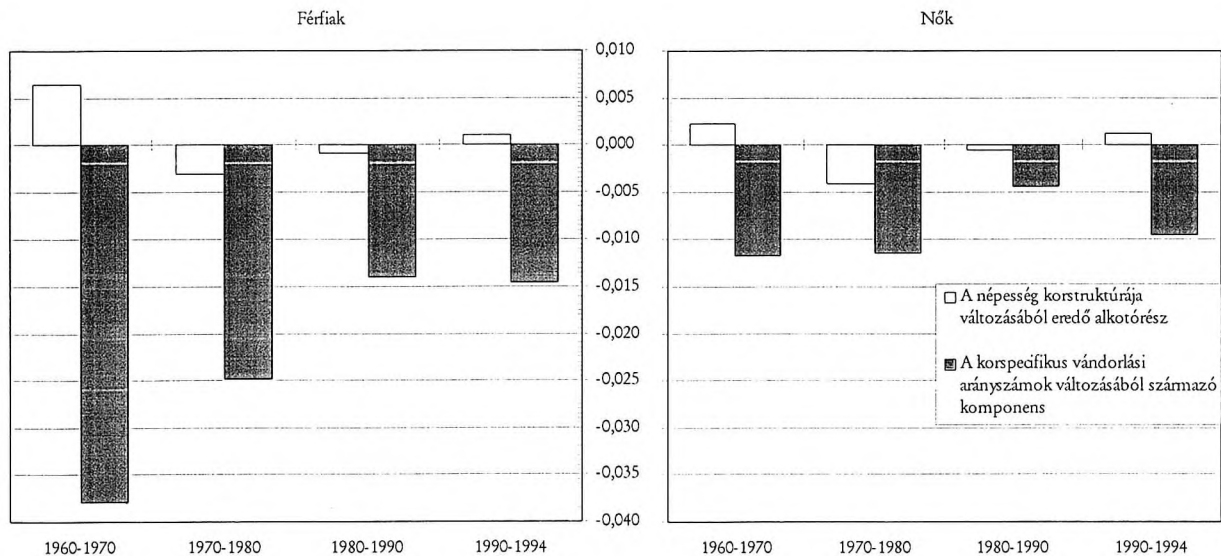
The role of changes in the number, age-structure and rates of all migrations of the population in the development of the differences in the numbers of all migrations, 1960-1994

V. A népesség korösszetételének és állandó vándorlásaik korszpecifikus arányszámai változásának szerepe az állandó vándorlások nyers arányszámai közötti különbség kialakulásában, 1960-1994
The role of changes in the age-structure of the population and age-specific rates of their permanent migrations in the development of the differences in the crude rates of permanent migrations, 1960-1994

VI. A népesség korösszetételének és ideiglenes vándorlásaik korszpecifikus arányszámjai változásának szerepe az ideiglenes vándorlások nyers arányszámjai közötti különbség kialakulásában, 1960-1994
The role of changes in the age-structure of the population and in age-specific rates of their migrations in the development of the differences in the crude rates of temporary migrations, 1960-1994

VII. A népesség korösszetételének és összes vándorlási arányszámok változásának szerepe az összes vándorlások nyers arányszámok közötti különbség kialakulásában, 1960-1994
The role of changes in the age-structure of the population and the age-specific rates of all their temporary migrations in the development of the differences in the crude rates of all migrations, 1960-1994

Tárgyszavak:

Belföldi vándorlás
Standardizálás

POSSIBILITIES OF APPLYING DOUBLE STANDARDIZATION IN ANALYSING INTERNAL MIGRATION

Summary

The method of double standardization may be applied also in the course of studying internal migration.

In the study not the quantitative changes of inner migration had been discussed, but (rather) the investigations aimed at distributing the differences of the absolute figures and rates according to the factors influencing their development. These factors covered, on the one side, the number and age-structure of the population and the age-specific migration frequencies, and on the other hand, the age-structure and the frequencies themselves. We deem it important to emphasize repeatedly that no causality explanation wanted to be given. Only the changes of the differences were traced back for two factors within a closed system – by the method of double standardization.

The role of the components stemming from the changes of frequencies (Columns 12 and 14) in the course of the period investigated was greater – nearly without any exception – in explaining the differences than the components coming from the joint change of population number and age-composition (Columns 11), or even from those of factors originated from the changes of age-structures only (Columns 13).

The process of feminization had not avoided even the migrants. In the years of 1990s already females may be regarded as the more motile gender for spatial mobility.

AZ EXOGÁMIA HATÁSA
HÁROM ROMÁN EREDETŰ CSÍK-MEGYEI HAVASI TELEP
ANYANYELVI ÁLLAPOTÁRA ÉS ETNIKUS IDENTITÁSÁRA (1841-1930)

ILYÉS ZOLTÁN

1. Bevezető

Az anyakönyvek a történeti demográfia fontos forrásaiként adalékokkal szolgálnak a társadalomtörténet, a polgárosodás, a népesség foglalkozási átrétegződésének kutatásában. A teljesség igénye nélkül csak utalunk *Örsi Julianna* e folyóiratban megjelent tanulmányára, melyben kárpát-medencei kitekintést nyújt a 18-20. századi magyarországi endo- és exogámiáról, annak kulturális, területi különbségeiről, időbeli változásairól (*Örsi* 1983). *Csoknyay Judit* egy kis Szamos menti település párválasztási rendszeréről, a környezeti és társadalmi tényezők miatt időben erősödő endogámiájának populációbiológiai következményeiről írt (*Csoknyay* 1986). A házassági anyakönyvek alapján *Faragó Tamás* a szentendrei kézműves társadalom mobilitását vizsgálta, következtetéseket vonva le a település és környezete 19. század közepi kapcsolatára, a helyiek és bevándorlók intergenerációs mobilitására, a polgárosodási tendenciákra (*Faragó* 1995). A svájci hegyi falvak gazdasági, kulturális és természeti adottságok által befolyásolt "paraszti" és "kézműves" házassági köréről, a ki- és beházasodások területi rendszeréről olvashatunk *Gerhard Furrer* és *Hans Pfenninger* tanulmányában (*Furrer-Pfenninger* 1986).

A vegyes etnikumú területek, nyelvszigetek exogám házasságainak vizsgálata tovább finomíthatja a kulturális átvételekről és az identitás változásairól kialakított képünket. Egy közösség anyanyelvi állapotának, hétköznapi nyelvi normáinak, etnikus affinitásának, és egy politikai nemzettel való azonosulásának változásai általában nem hirtelen, ugrásszerűen zajlanak le, hanem egy hosszú, evolutív folyamat eredményei, amit az *akkulturáció* fogalmával írhatunk le¹. Jelen munkánkban a csikszépvízi görög katolikus egyházközösséghez tartozó, az erdélyi székelység és a moldvai románság közötti ritkán lakott kontaktóvázatban – a Csíki-havasokban – levő, román eredetű filiák házassági anyakönyveinek feldolgozásával próbálunk képet kapni az etnokulturális változásokról. Az exogám házasságok kiértékelése nyomán körvonalazódó képet ütköztetjük a népszámlálások anyanyelvi, nemzetiségi, vallási és a nyelvtudásra vonatkozó adataival és a római és görög katolikus egyházi sematizmusokkal.

¹ Az akkulturáció egy adott kultúrának más kultúrával való érintkezése nyomán bekövetkező változása, ahol társadalmi csoportok (népek, közösségek, egyének) a másik kultúrával való érintkezés révén átveszik annak kulturális elemeit és megváltoznak. Ez a *diffúzió*nak, a kultúrelemek elterjedésének egy sajátos megjelenési formája. Az akkulturáció lehet *kölcsönös*, amikor az érintkező kultúrák egyszerre mintaadók és befogadók, s lehet *egyirányú*, amikor a befogadó kultúrára valamely domináns kultúra gyakorol hatást. Ha ez a hatás nagymértékű, *kultúraváltást* eredményez, amelyet tágabb értelemben az *asszimiláció* fogalomkörével írhatunk le (*Magyar Nagylexikon* I. 1993. 347; *Magyar Néprajzi Lexikon* I., 1977. 55; *Panoff-Perrin* 1982. 24).

2. A románok megtelepedése és akkulturációja

A szépvízi görög katolikus anyaegyházköztségben viszonylag kevés számú hívő élt, filiái közül a legkompaktabb görög katolikus vallású Kostelek (Coşnea), Bükklok (Făgătel), Lóvész (Livezi) volt jelentősebb, az első kettő Szépvíz, illetve a Negyedfélmege² havasán, az utóbbi Csíkszentmihály havasi birtokain terült el. Kostelekhez sorolhatjuk még a házasságai révén lényegében hozzákapcsolódott Pricsketőt is, melynek területe Csíkpálfalva és Szépvíz közbirtokosságához tartozott. Ma Kostelek a romániai Bacau-megyéhez, Bükklok és Lóvész Hargita megyéhez tartozik.

Kosteleket a mellette fekvő – közigazgatásilag szintén Szépvízhez, egyházigazgatásilag azonban Gyimesbükkhöz tartozó – Csüggessel együtt először 1770-ben, a II. József-féle katonai térképen említik (Wagner 1977). A megtelepedést elősegítette, hogy a 18–19. században ezek a havasrészek jobbára Moldvai fennhatóság alatt álltak, s csak az 1769-es revindikáció során kerültek vissza Csík-megyéhez. Itt a gyakori Vrancean (Vrancean) név a “korlátozott transzhumáló pásztorkodást” folytató, ún. “részes” faluközösségekben élő vranceaiak megtelepedéséről tanúskodik. A patriarchális életformát felbomlasztó túlnépesedés, a moldvai állam XVIII. századi megszerződése (adószedők, bírák), a falusi szokásjog lerombolása, az 1829-i drinápolyi egyezmény utáni gabonakonjunktúra (visszaszorult az állattenyésztés, egyre több földet törtek fel az extenzív gabonatermesztés érdekében) a Keleti-Kárpátok alig lakott vonulataira, völgyeibe úzte a pásztornépeség egy részét (Stabl 1992). A Tatros felső folyásánál található, közigazgatásilag Szépvízhez tartozó Bükklokra (Tatárbükknek is nevezik) részben a Felső-Fehér vármegyei Pálosról (Palos) költöztek be a románok. A szépvízi görög katolikus parókia anyakönyve szerint 1887-ben halt meg *Joane Paloşan* 106 éves korában, aki Pálos községből származott. Lóvész első említése 1824-ben volt (Bucur–Costin 1972), a Csíkszentmihály-Ajnád községhez kifutó Karakó-patak felső szakaszánál, már a Csíki-medence peremén fekvő, Csíkszentmihály községi igazgatása alá tartozó település lakói döntően juhtenyésztésből éltek.

A csíki falvak külső havasi birtokain a 18. századtól megtelepedő románok döntően más akkulturációs utat jártak be, mint a székely falvakban kisebbségként élő társaik. Az a tény, hogy önálló birtokokkal nem rendelkeztek, a havasi területeket taxa ellenében használták, a *rendies* gondolkodású székelyek szemében nemcsak az etnikai eredetük, hanem birtokjogi helyzetük alapján is idegennek, *oláhnak* vagy *csángónak* számítottak. Izolált földrajzi elhelyezkedésük, endogámiájuk, a székelység fenntartásai miatt csak a 19. század végén felerősödő magyarosodási és magyarosítási tendenciák nyomán vált – területileg különböző mértékben – normává a magyar nyelv. Az egyre inkább a földművelésre áttérő székely falvakban (Vámszer 1940) megtelepedő, egyfajta *niche-t*, foglalkozási úrt elfoglaló, pásztorkodó románok közvetlenebbül találkoztak a székely életmódmintákkal, integrálták azokat, hamar akkulturálódtak, nyelvi, kulturális értelemben székelyekké lettek s csupán a közösség emlékezete, a nevük és nem utolsósorban a vallásuk emlékeztetett román eredetükre.

² Negyedfélmege havasát Pálfalva, Delne, Csomortán, Csobotfalva, Szentlélek, Mindszent, Menaság falvak birtokolták (Benkő 1853. 74.; U. Kerékgyártó 1992. 5–46.).

3. A népszámlálások és az egyházi sematizmusok forrásértéke

A népszámlálások adatsorait vizsgálva kiderül, hogy a havasi telepek lakosságát – Kostelek 1850. évi külön feltüntetését és az 1910-es népszámlálás telepek szerinti adatsorait nem számítva – az anyaközségbe beolvasztva adják meg (1. táblázat). A papi névtárak adataiból (2. táblázat) következtethetünk e telepek görög katolikus lakosságának számára, az esetleges római katolikus betelepültek – a házassági anyakönyvek tanúsága szerint inkább a 20. században emelkedő – számáról azonban csekély információt nyerhetünk.

A gyulafehérvári római katolikus sematizmusok nem filiákként, hanem a politikai községekhez sorolva *coloniáknak* és *praediumoknak* jelölik ezeket a havasi telepeket, a római katolikus hívek számának feltüntetése nélkül (Schematismus 1893, Schematismus 1913).

4. Az etnokulturális változások nyomon követése a házassági anyakönyvek alapján

A csíkszépvízi görög katolikus egyházközség házassági anyakönyveinek áttanulmányozásával lehetőségünk nyílt ezen havasi telepek lakosainak párválasztási stratégiáit nyomon követni, ami részben magyarázatot nyújt eltérő akkulturációs útjukra. Az endo/exogámia vizsgálatánál célszerű elkülöníteni a települési, ill. a vallási-kulturális exogámiát³. Mint az alábbi példák mutatják a települési exogámia nem jár együtt feltétlenül vallási-kulturális exogámiával. A vallási-kulturális exogámia terminust esetünkben pontosabbnak (és egyben megragadhatóbbnak) tartjuk, mint az etnikai-anyanyelvi meghatározást, hiszen a vizsgált településekre települési exogámia, egyben vallási-kulturális endogámia révén bekerülő görög katolikusok nyelvállapota és etnikus identitása a román anyanyelvű-román identitásútól (pl. Vasláb, Rakottyás) a magyar anyanyelvű-román identitásún (pl. Gyimesbükk) át a magyar anyanyelvű-magyar identitásúig (pl. Csíkszentdomokos, Csíksomortán) húzódó széles skálán helyezkedhet el.

Mindhárom település 1841–1870 között erősen endogám, csak Lóvészen érzékelhető valamivel nagyobb nyitottság, ami a legkisebb mértékű földrajzi izoláltsággal indokolható (l. I. és III. ábra).

Kostelegen 1871–1890 között hirtelen megnő a települési exogámia (60%<). A vizsgált 20 évben 24 házasságból 15 települési szempontból exogám volt, melyek közül 3 vallásilag is exogám. 1891-től a települési exogámia – az utolsó évtized kivételével – 40–50% között maradt (3. táblázat, I. ábra). A vallási-kulturális exogámia a századfordulótól erősödik: az összes házasság 1/5-e, 1/4-e (II. ábra). Főleg a túlnépesedéstől sújtott gyimesi községekből kerültek ide házasság útján római katolikus vallású férfiak (összesen 14 fő), relatíve jelentős még a római katolikus, székely Csíkmenaságról beházasodó férfiak száma (5 fő) (6. táblázat). A menyasszony lakóhelyén meghonosodó férfiakra a helyi emlékezet is tud, amire azt a magyarázatot adják, hogy ezen az eldugott településen még bőven álltak rendelkezésre legelő és kaszálóterületek. Hozzátesszük, hogy a környező gyimesi

³ Örsi Julianna megkülönböztet lokális (vagy lakóhely szerinti) és szülőhely szerinti exogámiát (Örsi 1983. 581–582.), mi ez utóbbit adathiány és a gazdasági okokból történő lakóhelyváltoztatások csekély aránya miatt külön nem vizsgáljuk.

községekből a mobilisabb, a távolabbi nyári szállások körzetében legeltető fiatal pásztorok nagy eséllyel ismerkedtek meg kosteleki, gyepecei leányokkal.

A beházasodó római katolikus férfiak mellett az azonos ritusú exogám házasságok révén is túlnyomóan magyar anyanyelvűek (Gyimesbükk, Gyimesfelsőlök, Gyepece) vagy legalábbis kétnyelvűek (Bükklok, Csügés, Lóvész) kerültek be a településre (6. táblázat). Ez a körülmény és a századfordulón szervezett magyar tannyelvű állami iskola hozzájárult ahhoz, hogy Kosteke 1910-re – a hivatalos népszámlálás szerint – teljesen magyar anyanyelvűvé vált. A nyelvi ellennorma hiánya, illetve a gazdasági kiszolgáltatottság, a határtérség szigorodó csendőri ellenőrzése⁴, a sajátos szórványnemzetiségi helyzet szintén a fokozatos nyelvi asszimiláció irányában hatottak. Ez nem jelenti azt, hogy a családokban, főleg az öregek alkalmanként ne használták volna a román nyelvet, vagy annak magyar szintaktikai, lexikai elemekkel kevert sajátos változatát.

Az utolsó vizsgált évtizedben csökkenő települési exogámia nem magyarázható a román hatalomváltással és a román nemzeti érzés felébresztésére tett hatósági-adminisztrációs-egyházi intézkedésekkel, hiszen a vallási-kulturális exogámia ekkor sem csökkent, sőt az előző évtizedhez képest abszolút értékben is nőtt (3. táblázat, I. ábra). Figyelemre méltó továbbá 1921–1930 között a települési endogámia és a vallási-kulturális exogámia összekapcsolódása (4 házasság), ami az előző évtizedekben megkötött vegyes ritusú házasságok (görög katolikus nő-római katolikus férfi) az egyházjog szerint római katolikusként keresztelt utódainak házasuló korba kerülését jelzi⁵ és összefüggésben van a csíksomlyói ferences barátok erősödő szórványgondozásával is (*Ilyés-Pusztai* 1994).

A gyakori lelkészhiány miatt a település pasztorációs ellátottsága tovább csökkent, a ferences barátok mellett megjelentek liturgikus szolgáltatásokat is nyújtó moldvai román kalugyerek. Megindult egy vallási preferenciák alapján történő szegregáció, mely végletesen csak később, a görög katolikus egyház 1948-as betiltása után osztja ketté a közösséget (*Ilyés* 1996; *Ilyés* 1997). Míg az 1910-es népszámláláskor a közigazgatásilag Szépvízhez tartozó telepek⁶ görög katolikus és csekély létszámú orthodox lakosságának csak mintegy 14,2%-a vallotta magát román anyanyelvűnek, addig az 1930-as román népszámláláskor 82,4%-a román anyanyelvűnek és 93,8%-a román nemzetiségűnek. Ezek a jelentős különbségek a népszámlálások nemzetileg részrehajló végrehajtásából is eredhetnek, de véleményünk szerint itt inkább a kevert műveltségből következő sajátos *mimikri*ről van szó, mellyel az elit által ilyenkor felkínált (és ajánlott) nemzeti-anyanyelvi kategóriákat kiválasztják. Számításaink szerint 1930-ban kb. 100 főre tehető a szépvízi havasi telepek olyan magyar nemzetiségűnek iratkozó, görög katolikus lakosainak száma, akik származásuk, bizánci rítusuk és a román nemzetiség kínálta előnyök ellenére ragaszkodtak magyarságukhoz. Ezek feltehetően a vallási-kulturális exogámia révén a telepekre beszármazott római katolikusok utódai/rokonai.

⁴ 1893-ban új csendőrorsöket létesítettek Pricsketőn, Csügésen, Rakottyáson.

⁵ A magyarországi egyházjog szerint a vegyes ritusú katolikus házasságokat mindig a menyasszony rítusa szerint kötötték meg és a gyermekeket az apa rítusára keresztelték (*Sipos I.*, 1923. 129.).

⁶ Kostekeken és Lóvészen kívül ide tartozik, a gyimesbükki görög katolikus egyházközség pasztorációs gondozása alatti Csügés és Gyepece is.

Lóvészen a települési és a vallási-kulturális exogámia az 1891–1900 közötti csúcstól⁷ csökkenő tendenciát mutat (4. táblázat, I. és II. ábra). Az 1871–1931 közötti azonos ritusú exogám házasságok 26,5%-a vaslábiakkal, 18%-a gyimesbükkiekkel, 12,0%-a háromkútiakkal, 10-10%-a bükklokiakkal, rakottyásiakkal és kostelekiekkel kötött (7. táblázat). A vaslábiak, a háromkútiak és – az izoláció miatt még 1910-ben is román anyanyelvűnek számító – rakottyásiak majdnem 50%-os aránya egyfajta kulturális vératömlesztésként hatott, erősítette a helyi román nyelvi ellennormát a környező székely településekkel való kapcsolattartás megkívánta magyarral szemben, mérsékelve Lóvészen az akkulturációt. Így 1910-re a lakosság román anyanyelvű marad, bár körükben a kétnyelvűség 80,9%-os. A lóvésziek minimális magyarosodása nagyban köszönhető a székelyek erőteljes határkonstruáló, izolatív magatartásának. Ezzel szemben Kosteletet a túlnyomórészt magyar anyanyelvű, de román identitás-szimbólumokkal is bíró (viselet, vallási szokások, tájnyelv) gyimesi lakosság nem diszkriminálta, hanem erős házassági-rokoni és gazdasági kapcsolatokat létesített vele, mintegy saját etnikai csoportjába integrálta.

Bükklokon 1871–1930 között a 31 házasságból csupán 2 vegyes ritusú exogám, 18 azonos ritusú exogám volt, az utóbbiakból 3 gyimesbükkiekkel, 7 lóvésziekkel, 4 rakottyásiakkal, 2 kostelekiekkel, 1 gyimesfelsőlökival kötött (5. táblázat, I. és II. ábra, 8. táblázat). 1910-re a település fele magyar anyanyelvű volt, és a település fele római katolikus vallású, ami a gyimesfelsőlöki vagy csíkszentmiklósi⁸ plébánián, görög katolikus férfiak és a római katolikus nők között megkötött házasságokra utal. 1910-ben a román anyanyelvűek mind tudtak magyarul. A magyarosodás tekintetében Bükklokot a rendelkezésre álló források alapján a két előbbi település között helyezhetjük el.

5. Az exogám házasságok települési preferenciái

Kostelet és Lóvész exogám házasságait vizsgálva megállapítható, hogy Lóvészen hamarabb oldódott az endogámia (I. és III. ábra). Az is megfigyelhető, hogy a lóvésziek az exogám házastárs választásánál fokozottabban érvényesítettek vallási-etnikai preferenciákat. A vizsgált időszakban 10-et elérő (7. táblázat) házassággal a távol fekvő Vasláb és Gyimesbükk jelenti a település legfontosabb házassági partnertelepüléseit (V. ábra). Nem a közel fekvő székely községek lakosaival lépnek házassági kapcsolatra, hanem a kompakt románságú, sziget-helyzetű Vaslábbal és a felerészben görög katolikus, bár a századfordulóra rohamosan magyarosodó Gyimesbükkkel. Lóvész másodfokú házassági településköre (3–9 házasság) is zömmel görög katolikus (Rakottyás, Háromkút, Kostelet, Bükklok), bár a századfordulón már eltérő mértékben román jellegű, csupán Gyimesfelsőlök magyar és római katolikus. Kostelet elsőfokú házassági köréhez tartozó Lóvész és Csügés görög katolikus román, Gyimesfelsőlök római katolikus magyar jellegű, míg a gyimesbükkiekkel kötött exogám házasságok csaknem felé vegyes ritusú, tehát a kostelekiek Gyimesbükk magyar római katolikus részével is házassági kapcsolatot

⁷ Ez összefüggésben van a Madéfalva-gyimesi vasútvonal építésével. Ebben az évtizedben 4 gyimesfelsőlöki római katolikus férfival történt házasságkötés.

⁸ Közigazgatásilag Bükklok Szépvízhez tartozott, Szépvíz azonban 1902-ig Csíkszentmiklós filiája volt és csak örmény ritusú katolikus plébániával rendelkezett (Schematismus 1903).

létesítettek (6. táblázat). A másodfokú házassági körben Gyepece és Bükklok görög katolikus, román jellegű, de magyarosodó, Csíkmenaság és Gyimesközéplak egyértelműen magyar és római katolikus. A szórványesetek (1-2 házasság) fele részben görög-fererészben római katolikus vallású partnert jelentenek. Kostelek esetében nagyfokú a nyitottság a környező római katolikus többségű csángó és székely települések felé (6. táblázat, IV. ábra). A bükklokiak Lóvészen és Kosteleden kívül kizárólag a gyimesi településekkel kerültek házassági kapcsolatba, s főleg a távolabbi Rakottyás és Gyimesbükk görög katolikusaival (8. táblázat).

6. Összefoglaló megjegyzések

Ezen telepek lakóinak identitásával kapcsolatban fel kell vetni a *kevert* vagy *kettős identitás* kérdését. Ide kapcsolható a nem feltétlenül etnikumhoz kötődő *lokális identitások* szerepe, a közjogi, birtokjogi helyzet identitásképző és -alakító ereje is. Kostelek és Bükklok lakosságának önmeghatározásában helyet kap a *csángó* etnonim. A beházasodások és a környező települések magyar nyelvű lakosságával való kapcsolattartás révén, a magyar adminisztráció és az állami iskolák hatására, a századfordulóra magyar nyelvűvé (Kostelek) vagy kétnyelvűvé (Lóvész, Bükklok) váló népesség nem adja, ill. – részben a székely többség elhatárolódási technikái miatt – nem adhatja föl román identitásszimbólumait – viselet, legelőbérelő-pásztorokodó életmód, görög ritus –, számontartja eredetét (gyakori nevek a Vaşloban, Paloşan, Vrancean, Almaşan, Kászoni), házassági preferenciáival – településenként változó erősséggel – próbál a hasonló kulturális hátterűekhez kapcsolódni. A vizsgált időszakban összességében inkább passzív elviselői, mint tudatosan identitást választó vagy cserélő résztvevői a hozzájuk is begyűrűző politikai-társadalmi-kulturális folyamatoknak, ami nyilván összefügg minimális gazdasági-társadalmi mobilitásukkal.

A szépvízi görög katolikus egyházközség házassági anyakönyvei feldolgozása nyomán kialakult képet a továbbiakban a szomszédos görög és római katolikus egyházközségek anyakönyveinek átanulmányozásával kívánjuk árnyalni. Eddigi kontrollvizsgálataink (Csíkrákos és Csíkdelne római katolikus anyakönyvei) nem jeleznek a csíki községek felé történő házassodást, a helyi tapasztalatok alapján azonban jelentős a Gyimesbükkbe kiházasodók száma. A kutatást napjainkig tervezzük kiterjeszteni az egyházközségeknél lévő római katolikus és orthodox anyakönyvek kiértékelésével⁹.

IRODALOM

- Benkő Károly* (1853): Csík Gyergyó és Kászon múltja, jelene, általános és részletes osztályokban. Kolozsvár.
- Bucur, Nicolae-Costin, C.* (1972): Pagini din creatia folclorica a unui sat. Livezi-Harghita. Miercurea-Ciuc. 9 p.

⁹ Készült az OTKA F 018251. sz. kutatási program keretében. Köszönetünket fejezzük ki a Csíkszeredai Állami Levéltár munkatársainak, akik a kutatást segítették.

- Csoknyay Judit* (1986): Egy kelet-magyarországi kis népesség (Szamosangyalos) párválasztási rendszerének jellemzői a XVIII–XX. században. in: *Demográfia* XXIX. 4. 436–445 p..
- Faragó Tamás* (1995): A szentendrei kézművesek társadalmi mobilitása a 19. század közepén a házasságkötések tükrében. in: Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. (szerk. *A. Varga László*) Hajnal István Kör-Társadalomtörténeti Egyesület 125–158. p.
- Furrer, G.–Pfenninger, H.* (1986): Heiratskreise von Schweizer Bergdörfern. in: *Der Mensch in der Landschaft. Festschrift für Georges Grosjean zum 65. Geburtstag*, 17. januar 1986. (Hrsg. von Aerni, K., Budmiger, G., Egli, H.-R., Roques-Bäschlin, E.) *Jahrbuch der Geographischen Gesellschaft von Bern*, Band 55/ 1983–85 Bern 397–412. p.
- U. Kerékgyártó Adrienn* (1992): A csíkiak Negyedfélmegye havasáról. in: *Néprajzi Értesítő* LXXXIV. 5–46. p.
- Ilyés Zoltán* (1996): Politikai, kulturális-etnikai és természeti határok a Székelyföldön. in: "Határon innen – határon túl" Szerk. *Pál Ágnes–Szónokiné Ancsin Gabriella*. JATE-JGyTF Szeged. 63–71. p.
- Ilyés Zoltán* (1997): Szempontok a gyimesi csángók etnikus identitásának értelmezéséhez in: *Keményfi Róbert–Szabó László* (szerk.): *Varia. Ethnographica et Folcloristica Ujváry Zoltán 65. születésnapjára*. KLTE Néprajz Tanszék, Debrecen. 72–80. p.
- Ilyés Zoltán–Pusztai Bertalan* (1994): Crucifixus etiam. (Görög katolikus papi sors a XX. századi Erdélyben.) in: *Jel. Spirituális és kulturális folyóirat*. VI. 1994. 7. 214–216., 217. p.
- Magyar Nagylexikon I. (1993); Akadémia Kiadó, Budapest..
- Ortutay Gyula* (szerk.) (1977): *Magyar Néprajzi Lexikon I.* Akadémiai Kiadó, Budapest
- Örsi Julianna* (1983): Exogámia és endogámia Magyarországon a XVIII–XX. században. in: *Demográfia* XXVI. 4. 572–597. p.
- Panoff, M.–Perrin, M.*, 1982: *Taschenwörterbuch der Ethnologie*. Dietrich Reimer Verlag, Berlin.
- Sipos I.* (1923): A katolikus házasságjog rendszere a Codex Juris canonici szerint. Pécs.
- Stabl, H., Henry* (1992): *A régi román falu és öröksége*. Budapest. 101 p.
- Vámszer Géza* (1940): A gyimesi csángók eredete, települési és gazdasági viszonyai. in: *Láthatár* VIII. 1940. 2. 77 p.
- Wagner, Ernst* (1977): *Historisch-statistisches Ortsnamenbuch Siebenbürgen*. Köln-Wien. 324–325. p.

Görög katolikus egyházi sematizmusok:

- Schematismus venerabilis Cleri graeci ritus catholicorum dioceseos Fogarasiensis in Transilvania pro anno A Christo nato M.DCCC XXXV (1835) ab unione cum ecclesia romana C. XXX.VIII.
- Siematismulu veneratului cleru catholicu de ritulu orientale alu Archi-diecesei metropolitane a Albei-Julie. 1865 Blasiu.
- Siematismulu veneratului cleru alu Archidiecesei Metropolitane greco-catolice a Alba Julie și Fagarasului pre anulu 1871.

Şematismulu veneratului cleru alu Archidiecesei Metropolitane greco-Catolice a Alba-Julie şi Fagarasului pre anulu 1896 Blasiu.

Şematismul veneratului cler al archidiecesei mitropolitane greco-catolice române de Alba-Julia şi Făgăraş 1911.

Şematismul clerului Archidiecesei Mitropolitane Greco-Catolice române de Alba Julia şi Făgăraş pre anul 1929. Blaj, 1929.

Római katolikus egyházi sematizmusok:

Schematismus venerabilis cleri dioecesi Transylvaniensis editus pro anno a Christo nato 1893 Albae-Carolinae.

Schematismus venerabilis cleri dioecesi Transylvaniensis editus pro anno a Christo nato 1903 Budapest.

Schematismus venerabilis cleri dioecesi Transylvaniensis editus pro anno a Christo nato 1913 Gyulafehérvár.

Népszámlálási statisztikák:

Erdély 1850: Az 1850 évi erdélyi népszámlálás. Második javított kiadás. KSH Levéltára Budapest 1994.

A Magyar Korona Országai... 1910: A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi Népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest 1912.

Recensământul 1938: Recensământul general al populației Românei din 29 decembrie 1930 publicat de dr. Sabin M. Volumul II: Neam, Limbă maternă, Religie. București 1938.

Anyakönyvek:

Protocolu matriculare, alu Botezaților, Cununaților și Mortiloru dein Parochia Greco-Catolica a Szépvízului in Transilvania in A. Diecesa gr. c. a A. Julie 1841-1931 in: Colectia registrelor de stare civilă, parte structurală: register parohiale, cultul grecocatolic, inventariat sub 251,252, 253. Archiva Statului, judetul Harghita.

Csíkdelne római katolikus egyházközség (Csíkdelne, Csíkpálfalva) keresztelési, házassági, halálozási anyakönyve 1768–1883 in: Colectia registrelor de stare civilă, parte structurală: register parohiale, cultul rom. cat., inventariat sub 209, 210, 211 Archiva Statului, judetul Harghita.

Csíkrákos római katolikus egyházközség (Csíkrákos, Madéfalva, Göröcsfalva, Vacsárcsi) keresztelési, házassági, halálozási anyakönyve 1696–1892 in: Colectia registrelor de stare civilă, parte structurală: register parohiale, cultul rom. cat., inventariat sub 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529 Archiva Statului, judetul Harghita.

1. A szépvízi görög katolikus egyházközség havasi filiáinak és azok adminisztratív községeinek román nemzetiségű, illetve román anyanyelvű, valamint görög katolikus lakossága az 1850., 1910. és 1930. évi népszámlálások szerint

Romanian national, Romanian speaking and of Unitate religion population of alpine filial churches and their administrative community according to the census in 1850, 1910 and 1930

Filiák, községek	Népszámlálás éve									
	1850			1910 ^a			1930			
	R.n	G.k	Össz.	R.a	G.k.	Össz.	R.a.	R.n.	G.k.	Össz.
Szépvíz	22	22	1899	5	23(1)	2303	887	779	929(58)	3197
Kostekek	157	157	157	0	348	399	-	-	-	-
Bükklok	-	-	-	58	60	118	-	-	-	-
Lóvész	-	-	-	305	310(1)	351	-	-	-	-
Csíkszentmihály	185	185	1769	29	43(1)	2192	481	472	452(41)	2734

^a 1910-ben az anyaközségek adataiból levontuk a hozzájuk tartozó telepek számadatait. Zárójelben az orthodoxok számát tüntettük fel.

Megjegyzés: R.n.: a román nemzetiségűek száma; R.a.: a román anyanyelvűek száma; G.k.: a görög katolikusok száma; Össz.: az összes lakosság száma.

2. A csíkszépvízi görög katolikus egyházközség havasi filiáiban és azok anyaközségeiben élő görög katolikusok száma az 1835., 1865., 1871., 1896., 1911., 1929. évi egyházmegyei sematizmusok szerint
Number of Unitats belonging to the alpine filial churches and the administrative community of the Unitate Church in Csíkszépvíz according to the parish records in 1835, 1865, 1871, 1896, 1911, 1929

Filiák, községek	1835	1865	1871	1896	1911	1929
Szépvíz	17	28	40	-	38	42
Kostekek	-	108	150	303	448	420
Bükklok	-	16	25	40	56	75
Lóvész	62	186	225	-	333	396
Csíkszentmihály	-	117	65	48	38	62

3. A Kostelegen 1841–1930 között kötött endogám, illetve exogám típusú házasságok megoszlása

Ratio of endogamous and exogamous marriages in Kostelek between 1841 and 1930

Időszak	Házasságkötések száma	Házasságkötésekből			Exogámia index Ei ⁱ % (Ei ^v %) ^d
		mindkét fél	csak az egyik fél		
		helybeli születésű			
		WH=EN ^a	wH ^b	Wh ^c	
1841–1850	4	4(0)	-	-	0(0)
1851–1860	4	4(0)	-	-	0(0)
1861–1870	14	13(0)	1(0)	-	7,1(0)
1871–1880	9	3(0)	6(1)	-	66,6(11,1)
1881–1890	15	6(1)	4(0)	5(2)	60,0(20,0)
1891–1900	22	13(0)	2(0)	7(1)	40,9(4,5)
1901–1910	34	19(2)	5(0)	10(5)	44,1(20,5)
1911–1920	38	21(0)	6(0)	11(8)	50,0(21,0)
1921–1930	42	26(4)	6(0)	10(7)	38,0(26,1)
Összesen	182	109(7)	30(1)	43(23)	40,1(17,0)

^a Mind a férj, mind a feleség helybeli születésű (az endogám házasságok száma). Zárójelben a vallási-kulturális szempontból exogám (vegyes rítusú) házasságok számát tüntettük fel.

^b A feleség (w=wife) idegen, a férj (H=Husband) helybeli születésű. Zárójelben a vallási-kulturális szempontból exogám (vegyes rítusú) házasságok számát tüntettük fel.

^c A feleség helybeli, a férj idegen születésű. Zárójelben a vallási-kulturális szempontból exogám (vegyes rítusú) házasságok számát tüntettük fel.

^d EI (Exogámia index) = wH+Wh. Eiⁱ% = települési exogámia index, az összes házasság százalékában megadva. (Ei^v%) = vallási-kulturális exogámia index, az összes házasság százalékában megadva.

4. A Lóvészén 1841–1930 között kötött endogám, illetve exogám típusú házasságok megoszlása

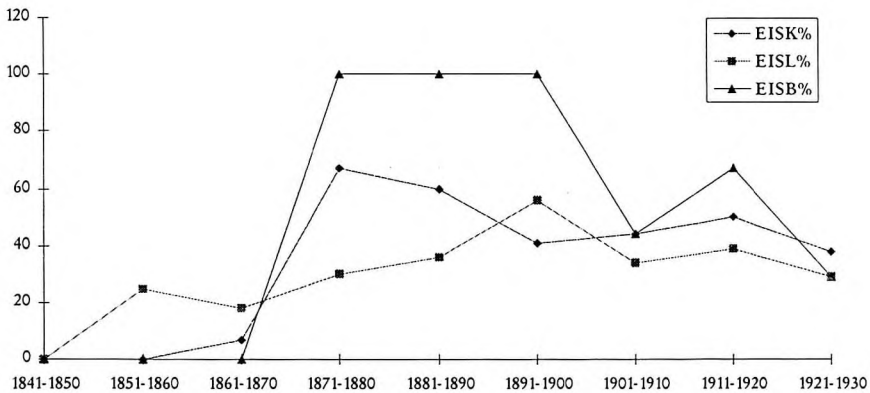
Ratio of endogamous and exogamous marriages in Lóvész between 1841 and 1930

Időszak	Házasságkötések száma	Házasságkötésekből			Exogámia index Ei ⁱ % (Ei ^v %)
		mindkét fél	csak az egyik fél		
		helybeli születésű			
		WH=EN	wH	Wh	
1841–1850	12	12(0)	-	-	0(0)
1851–1860	8	6(0)	2(0)	-	25,0(0)
1861–1870	17	14(0)	-	3(1)	17,6(5,8)
1871–1880	10	7(1)	3(0)	-	30,0(10,0)
1881–1890	23	15(0)	1(0)	7(0)	34,7(0)
1891–1900	25	11(0)	3(0)	11(4)	56,0(16,0)
1901–1910	32	21(1)	4(0)	7(2)	34,3(9,3)
1911–1920	26	16(2)	2(0)	8(1)	38,4(11,5)
1921–1930	35	25(2)	3(0)	7(0)	28,5(5,7)
Összesen	188	127(6)	18(0)	43(8)	32,4(7,4)

5. A Bükklokon 1841–1930 között kötött endogám. illetve exogám típusú házasságok megoszlása

Ratio of endogamous and exogamous marriages in Bükklok between 1841 and 1930

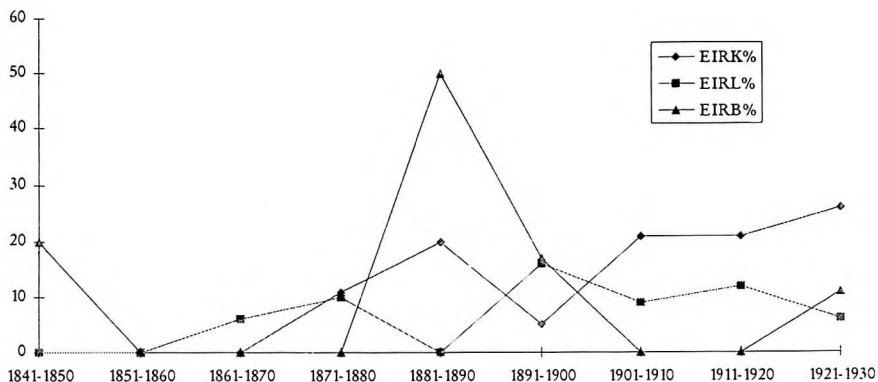
Időszak	Házasságkötések száma	Házasságkötésekből			Exogámia index
		helybeli születésű		Ei % (Ei %)	
		mindkét fél	csak az egyik fél		WH=EN
1841–1850	5	5(1)	-	-	0(20,0)
1851–1860	1	1(0)	-	-	0(0)
1861–1870	1	1(0)	-	-	0(0)
1871–1880	4	-	4(0)	-	100,0(0)
1881–1890	2	-	1(0)	1(1)	100,0(50,0)
1891–1900	6	-	2(0)	4(1)	100,0(16,6)
1901–1910	9	5(0)	1(0)	3(0)	44,4(0)
1911–1920	3	1(0)	1(0)	1(0)	66,6(0)
1921–1930	7	5(1)	1(0)	1(0)	28,5(14,2)
Összesen	38	18(2)	11(0)	9(2)	52,6(10,5)

I. A települési exogámia százalékos aránya Kostelek, Lóvész és Bükklok településeken, 1841–1930*

Ratio of settlement exogamy in Kostelek, Lóvész and Bükklok between 1841 and 1930

* EISK% : Kostelek települési exogám házasságainak százalékos aránya; EISL%: Lóvész települési exogám házasságainak százalékos aránya; EISB%: Bükklok települési exogám házasságainak százalékos aránya.

II. A vallási-kulturális exogámia százalékos aránya Kostelek, Lóvész és Bükklok településeken, 1841–1930^{**}

Ratio of religions-cultural exogamy in Kostelek, Lóvész and Bükklok between 1841 and 1930

^{**} EIRK% : Kostelek vallási-kulturális exogám házasságainak százalékos aránya; EIRL%: Lóvész vallási-kulturális exogám házasságainak százalékos aránya; EIRB%: Bükklok vallási-kulturális exogám házasságainak százalékos aránya.

6. A kívülről jövő házastársak lakhelyei Kostelek település szerinti exogám házasságaiban, 1841–1930

Residences of spouses coming from outside Kostelek between 1841 and 1930

Település	Távolság (km)	Feleség más településről való (ebből róm.kat.)	Férj más településről való (ebből róm.kat.)	Összesen (ebből róm.kat.)
Gyepce	5	1(0)	5(0)	6(0)
Bükklok	11	4(0)	-	4(0)
Vasláb	63	1(0)	-	1(0)
Háromkút	45	-	1(0)	1(0)
Gyimesfelsőlök	16	2(1)	10(8)	12(9)
Lóvész	26	13(0)	1(0)	14(0)
Gyimesbükk	22	1(0)	9(4)	10(4)
Gyimesközéplök	20	-	3(3)	3(3)
Csügés	7	7(0)	6(0)	13(0)
Csikszentdomokos	43	-	1(1)	1(1)
Kápolnás-Oláhfalu	60	-	1(1)	1(1)
Csikmenaság	13	-	5(5)	5(5)
Románacsügés	12	1(0)	-	1(0)
Csiksomortán	20	-	1(1)	1(1)
Összesen	-	30(1)	43(23)	73(24)

7. A kívülről jövő házastársak lakhelyei Lóvész település szerinti exogám házasságaiban,
1841–1930

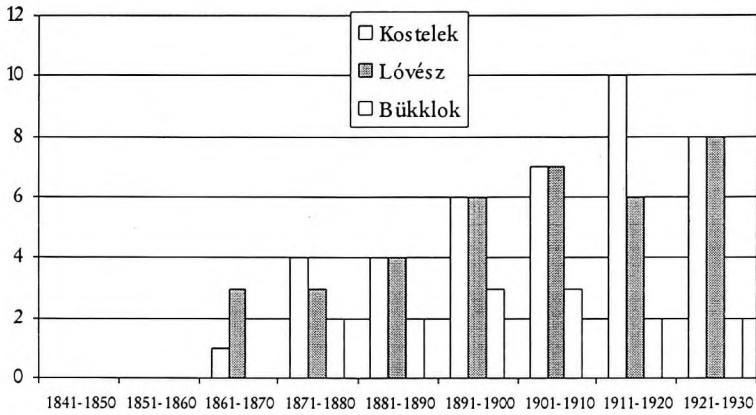
Residences of spouses coming from outside Lóvész between 1841 and 1930

Település	Távolság (km)	Feleség más településről való (ebből róm.kat.)	Férj más településről való (ebből róm.kat.)	Összesen (ebből róm.kat.)
Gyepece	21	1(0)	-	1(0)
Bükklok	14	6(0)	-	6(0)
Vasláb	30	3(0)	11(0)	14(0)
Háromkút	27	-	6(0)	6(0)
Gyimesfelsőlok	8	-	6(5)	6(5)
Kostelek	26	5(0)	-	5(0)
Gyimesbükk	21	1(0)	9(0)	10(0)
Rakottyás	28	-	5(0)	5(0)
Szépvíz	9	1(0)	-	1(0)
Gyimesközéplek	12	-	2(2)	2(2)
Csügés	19	-	1(0)	1(-)
Csíkszentdomokos	10	-	1(0)	1(0)
Csikjenőfalva	8	-	1(1)	1(1)
Csernovic	290	-	1(0)	1(0)
Csíkszentmihály	6	-	1(0)	1(0)
Összesen		18(0)	43(8)	61(8)

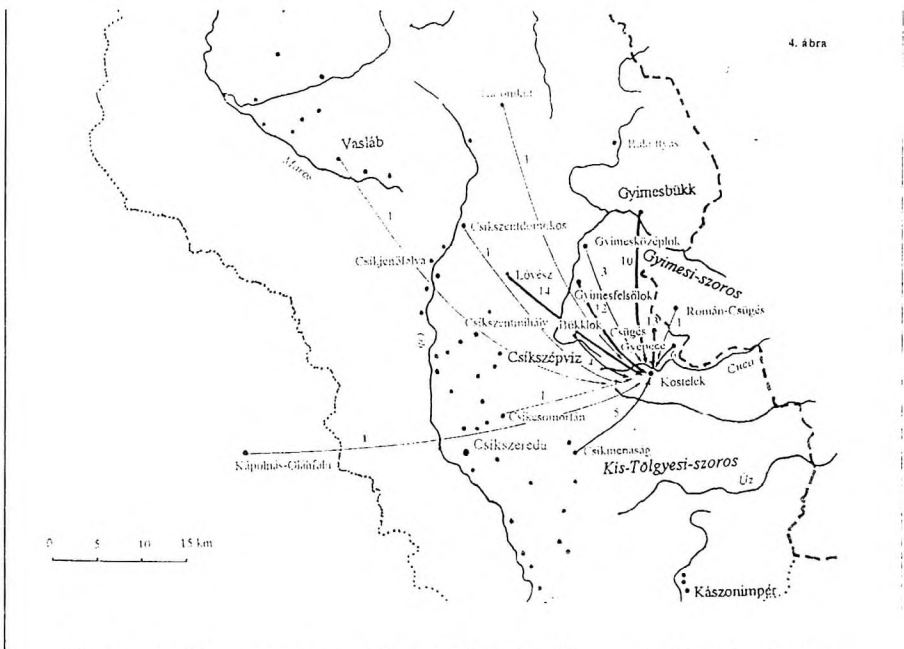
8. A kívülről jövő házastársak lakhelyei Bükklok település szerinti exogám házasságaiban,
1841–1930

Residences of spouses coming from outside Bükklok between 1841 and 1930

Település	Távolság (km)	Feleség más településről való (ebből róm.kat.)	Férj más településről való (ebből róm.kat.)	Összesen (ebből róm.kat.)
Gyepece	14	1(0)	-	1(0)
Lóvész	14	6(0)	1(0)	7(0)
Gyimesfelsőlok	8	-	3(2)	3(2)
Gyimesbükk	21	-	3(0)	3(0)
Rakottyás	28	1(0)	3(0)	4(0)
Kostelek	11	2(0)	-	2(0)
Összesen		10(0)	10(2)	20(2)

III. Kostelek, Lóvész és Bükklok exogám partnertelepüléseinek száma, 1841–1930
 Number of exogamous partner-settlements of Kostelek, Lóvész and Bükklok between 1841 and 1930

IV. Kostelek házassági partnertelepülései és a települési exogám házasságok száma, 1841–1930
 Marriage partner settlements of Kostelek and the number of settlement exogamous marriages between 1841 and 1930

FIGYELŐ

SCHÖDL ERVINNÉ
(1945–1998)

Életének 53. évében, hosszú, súlyos betegség után elhunyt *Schödl Ervinné, Anikó*, a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet ügyintézője, kutatásszervező.

Anikó 1976 óta megszokás nélkül volt az Intézet munkatársa. Neve hosszú időn keresztül egyet jelentett az Intézet hazai és nemzetközi kapcsolatainak szervezőjével, az utazások, fogadások, rendezvények lebonyolítójával, az Intézeten belüli kutatómunka szervezőjével és dokumentálójával. Ő volt az, aki előkészítette a munkaterveket, számon tartotta a szakmai beszámolók határidőit, mindig időben figyelmeztette a kutatókat adminisztratív teendőikre, és maximális segítséget nyújtott ezek teljesítésében. Magas színvonalú munkáját, kedves, barátságos lényét ismerték szerte a Központi Statisztikai Hivatalban és azon kívül is.

Emlékét megőrizzük.

A KSH Népeségtudományi Kutató Intézet dolgozói

KÖZLEMÉNY

Tájékoztatjuk kedves támogatóinkat, hogy az 1996. évi személyi jövedelemadójukból felajánlott, 1997. évben jóváírt 71.963, – Ft-ot a *Demográfia folyóirat 1997. évi 4. száma megjelenetésére* fordítottuk.

Népesedési Kutatások Alapítvány Kuratóriuma

KÖZLEMÉNY

Köszönetünket fejezzük ki azon kedves barátainknak, akik 1996. évi személyi jövedelemadójuk 1%-át alapítványunknak ajánlották fel. Az 1997. évben ilyen módon kapott 10.669, – Ft támogatást a *“Távlati szociálpolitikai koncepció demográfiai alapjai” című összefoglaló tanulmány szerkesztési munkáira* használtuk fel.

Aktív Társadalom Alapítvány Kuratóriuma

IRODALOM

FOLYÓIRATCIKKEK

POL, L.G.: *Demographic methods in applied demography: an American perspective.*
(Demográfiai módszerek az alkalmazott demográfiában: egy amerikai perspektíva.)
Genus, 1997/1-2. 159-176. p.

A demográfiának viszonylag új ága az alkalmazott demográfia. Az alkalmazott demográfiai kutatások az 1980-as évek óta ismertek, mégis már az 1950-es évek második felében találkozhatunk az ideillő kistérségi demográfia, illetve a mikro-demográfia koncepcióival. Ezek eredményeit általában a tervezés, különösen a közlekedés és ellátások tervezése, a városfejlesztés és a piackutatás terén használták fel.

A szerző tanulmányában azokat a legelterjedtebb módszereket veszi vizsgálat alá, amelyeket a demográfia tudománya a népesedési jelenségek elemzésére alakított ki, ugyanakkor jelentős szerepük van az alkalmazott demográfiában is.

Elsőként a becslések és előreszámítások kérdéskörét tekinti át, ahol világosan kifejti, hogy az alkalmazott demográfiában megnőtt a jelentősége a kistérségi adatok becslésének és előrejelzésének, főleg ahol a kistérség akár népszámlálási számlálókörzeti szintet is jelenthet. E mellett megnőtt azon területek köre is, amelyeket a becslések és előreszámítások szempontjából a döntéshozók igényelnek. Korábban az előreszámítások általában a népesség számára, kor és nem szerinti összetételére terjedtek ki. Az igények miatt általánossá váltak olyan előreszámítások is, mint például a népesség jövedelem szerinti, foglalkoztatási előreszámítása, háztartások, vagy lakóegységek előreszámítása stb.

A másodiknak említett módszer a halandósági táblamódszerek széles körű alkalmazása. Ez főként az életbiztosítás, az egészségügy, ezen belül is a gondozás terén terjedt el, de az iparban is megtalálhatjuk, mint például a termékek tartósságának, a meghibásodások bekövetkeztenek modellezésében és a megbízhatóság elemzésében.

A kohorsz elemzésnek a stratégiai tervezés terén lehet széles körű alkalmazási területe. E módszer elsősorban a fogyasztási szokások változásának és az életkor összefüggéseinek elemzésével adhat új ismerteket a piaci tervezéshez.

Végül megemlíti a standardizáció alkalmazásának lehetséges szerepét a piaci, kereskedelmi ismeretek bővítésében, megemlítve, hogy a nyilvánvaló előnyök ellenére kevés helyen alkalmazzák ezt a módszert.

Összefoglalva, felhívja a demográfusok figyelmét arra, hogy nagyobb részvételre van lehetőségük a piaci döntések előkészítésében, a meglévő módszerek továbbfejlesztésére és új módszerek kialakítására. Ehhez azonban a demográfusoknak is törekedni kell a piaci problémák megismerésére, így is elősegítve bevonásukat a piaci döntéshozatali folyamatokba, ami ösztönözni fogja a módszertani fejlesztéseket is.

M. Á.

GUIBERT-LANTOINE, C.– MONNIER, A.: *La conjoncture démographique: L'Europe et les pays développés d'outre-mer.* (Népesedési folyamatok: Európa és a fejlett tengerentúli országok.) Population, 1997/5. 1187–1216. p.

1996-ban, korunkban a világháborús időszakoktól eltekintve első ízben nem nőtt Európa egészének népessége. Ez a szám – Oroszországot és a volt Szovjetunió európai részén alakult független államokat is figyelembe véve – 728 millió volt 1997 elején, gyakorlatilag azonos az egy évvel korábbival. E stabilitás két egymást kiegyenlítő, ellentétes irányú változás eredője: "Nyugaton", azaz az Európai Unió országaiban, Norvégiában, Svájcban és Izlandon a népesség valamivel több mint 1 millióval (3%-kal) nőtt, míg Kelet- és Közép-Európában és Oroszországban ugyanennyivel csökkent. Ezen belül nőtt a nemzetközi vándorlás szerepe a növekedésben, főként az EU-t illetően. Bár a legfrissebb adatok szerint a 90-es évtized elejének migrációs rohama, amely a kelet-európai határok megnyílását követte, nagyrészt elcsendesedett, ám a vándorlás továbbra is a népesség növekedésének meghatározó tényezője. Ez egyben azt is jelenti, hogy az említett fejlődés a nyugati országokban sem elsősorban a természetes szaporodás eredménye.

A tanulmányban bemutatott adatok 1996-ra vonatkoznak, és egy részük még ideiglenes, sőt nem is teljesen megbízható becslésen alapul. Így pl. valószínűsíthető, hogy a kelet- és közép-európai régióból, valamint az Oroszországból történő elvándorlás adatai alulbecsültek. Ez utóbbiak közül a népesség csak Lengyelországban és Szlovákiában növekedett, míg pl. Magyarországon 3,7%-kal fogyott. Az EU 1 milliós népesség növekedése megközelítőleg azonos az előző két évvel, de arányát tekintve jóval alacsonyabb, mint az 1990-es évek elején tapasztalt gyors évenkénti gyarapodás üteme. A 80-as évek végéig a jelenlegi EU-t alkotó 15 állam egészét nézve a népesség növekedését elsősorban a természetes szaporodás tette ki, a bevándorlás pedig csupán másodlagos tényező volt. Ennek a helyzetnek a megváltozását két jelenség együttes hatása idézte elő. Egyfelől a termékenység csökkenésével csökkent a születések számának a halálozásokéhoz viszonyított többlete, annál is inkább, mivel a népesség öregedése mérsékelte a javuló halandóság kedvező hatását. Másfelől a keleti tömbben bekövetkezett változások után rekordnagyságokat (évi több, mint 1 millió fő) ért el a vándorlási hullám. Bár a természetes népmozgalmat folyamatai hosszabb távon érvényesülnek, a migráció pedig erősen konjunkturális jelenség, ez utóbbi még jelenleg is 70%-ban részesedik a nyugat-európai népesség növekedéséből, második helyre szorítva a természetes szaporodás szerepét. Ezt az általános képet azonban árnyalni kell, amennyiben Franciaországban, Hollandiában és Finnországban a növekedést továbbra is a születési többlet biztosítja, az Egyesült Királyságban pedig a kétféle növekedési tényező nagyjából azonos súlyt képvisel.

Az 1996-ra vonatkozó európai, amerikai és japán adatokat összehasonlítva megállapítható, hogy az EU 2,8%-os népesség növekedéséből 2%-ot a bevándorlás, a fennmaradó kisebb hányadot a természetes szaporodás teszi ki, az USA-ban viszont a több mint háromszor ekkora arányú növekedés (8,8%) nagy része (5,7%) az utóbbi tényező eredménye, míg Japánban a 2,4%-os természetes növekedés hatását a vándorlási egyenleg hiánya (-0,4%) csökkentette.

A termékenység alakulását illetően némi javulás tapasztalható több európai országban (NSZK, Franciaország, Írország, Luxemburg, Norvégia, Olaszország, Portugália), míg további visszaesés volt a többi északi országban, valamint a teljes közép- és kelet-európai régióban. Természetesen ezek a megállapítások 1995 és 1996 összehasonlításában érvényesek, a cikk a hosszabb távú adatsorok bemutatásával részletesebb képet fest a

kiválasztott országokban, országcsoportokban érvényesülő trendekről. Az első házasságkötések arányszáma az országok nagy részében ugyancsak csökkent, míg folytatódott a válási arányszámok utóbbi években regisztrált növekedése. Közép-Európában a válások számának alakulását valószínűleg nem annyira az ezzel kapcsolatos szándékok, mint a jogi eszközökben bekövetkezett változások határozzák meg. Az eddigiekkel összefüggésben szinte mindenütt nőtt a házasságon kívüli születések aránya. Az abortuszok számára vonatkozó statisztikák megbízhatósága meglehetősen változó – egyes országokban, pl. Luxemburgban, Portugáliában, Görögországban, Ausztriában, Belgiumban szisztematikusan nyilvántartásba vételük nem is létezik –, ezért a nemzetközi összehasonlítás lehetősége is korlátozott. Azt azonban a meglévő adatok mindenképpen valószínűsítik, hogy a művi vetélések száma az országok jelentős részében folyamatosan csökken, csupán Hollandiában és Svédországban mutatnak ki némi növekedést. Ezzel összefüggésben a korábbiakhoz hasonlóan a jogalkotás szerepét is ki kell emelni.

A nyers halálzási arányszámok 1996. évi alakulása a halandóság csökkenésének folytatódását jelzi, bár a népesség öregedése elfedi az elért eredményeket. A közép-európai országok közül kiemelendő a Cseh Köztársaság, ahol 1990 óta a halandóság 1,6 százalékponttal csökkent; a volt szovjet köztársaságokban tapasztalható ugyancsak kedvező trendeknél meg kell említeni, hogy ott az évtized elején a helyzet rohamosan leromlott. A csecsemőhalandóság Nyugat- és Észak-Európában érvényesülő kedvező tendenciáival ellentétben Közép- és Kelet-Európa országaiban az 1000 élveszületésre jutó csecsemőhalálozások száma, a Cseh Köztársaság és Szlovákia kivételével, mindenütt 10 fölött van, sőt Romániában és Moldáviában meghaladja a 20‰-et, és előreláthatólag még hosszú évek kellenek, hogy ez az országcsoport eljusson az EU-ban jelenleg tapasztalható alacsony mutatókhoz.

R.G.

TAYMAN, J.–SCHAFFER, E.–CARTER, L.: *The role of population size in the determination and prediction of population forecast errors: an evaluation using confidence intervals for subcounty areas.* (A népességnagyság szerepe és előrejelző ereje a népesség-előreszámítások hibáinak nagyságára: a konfidencia intervallumok alkalmazásának értékelése megyeszint alatti előrejelzéseknél.) *Population Research and Policy Review*, 1998/1. 1–20. p.

A gyakorlatban nagy szükség van az országos és a megyei népesség-előreszámítások mellett a kisebb területi egységek népességeinek előreszámítására is. Ehhez a szükséges technikai feltételeket az idők folyamán a számítástechnika, a térinformatika és az előreszámítások módszertanának fejlődése biztosította, ugyanakkor a technikai fejlődés automatikusan nem biztosítja az eredmények megbízhatóságának értékelését is. E dolgozat e területhez kíván hozzájárulni a kistérségi előjelzések pontosságára kialakított becslési módszer bemutatásával.

A szerzők az 1980. és 1990. évi amerikai népszámlások adataival végeznek számításokat egy 1982-ben végzett kistérségi népesség-előreszámítás eredményeinek megbízhatóságára. Az említett előreszámítás San Diego megye 16 ezer, egyenként mintegy 0,37 négyzetkilométer területű népszámlálási egységére terjedt ki. E népesség-előreszámítás olyan elemeket is figyelembe vett, mint például az egyes területi egységek

további népesség-elhelyezési kapacitását, vagy például a lakóhely és a munkahely távolságát, mint a vándorlást befolyásoló tényezőt.

Az elvégzett előreszámítás hibáját az 1990. évre szóló előreszámítás és az 1990. évi népszámlálás tényleges adatainak összevetéséből lehetett megállapítani. Erre két mutatót dolgoztak ki: MAPE (mean absolut percent error) és MALPE (mean algebraic percent error) elnevezésű mutatókat. A mutatók közötti eltérés lényege az, hogy míg az első csak az eltérés mértékét mutatja ki, addig a második az eltérés irányáról is szolgáltat információkat.

A dolgozat második felében a szerzők adataik segítségével mutatják be a két mutatószám alkalmasságát a pontosság mérésére, kihangsúlyozva általános alkalmazhatóságukat és olyan gyengéjüket, mint például függőségüket a kiinduló népességszámtól. A szerzők a népesség-előreszámítások várható hibái előrejelzésének nagy jelentőséget tulajdonítanak, mivel az az előreszámítás módszertanának fejlesztésére ösztönöz és a modellalkotás fontosságát hangsúlyozza. Ugyanakkor a felhasználók részére is fontos információkat nyújt, mivel az előreszámítások alapján hozandó "costs and benefits" típusú döntéseknél a bizonytalanság foka is információt jelent.

M. Á.

LADSTÄTTER, J.: Volkszählung 2001 – Stand der Vorbereitung. (A 2001. évi népszámlálás – az előkészítés állása.) Statistische Nachrichten, 1998/2. 100–104. p.

Ausztriában még be sem fejeződtek az előző, 1991. évi census feldolgozási munkálatai, amikor megindultak az előkészületek a 2001. évi összeíráshoz. Miután a különböző szakértői testületek hosszas egyeztetési eljárás keretében kialakították elgondolásaikat, 1998 tavaszán kerülhet sor az első próbaszámlálásra. A próbaszámlálásnak azon a koncepción kell alapulnia, hogy a népszámlálást 2001-ben is összekötik a lakások és épületek, valamint a munkahelyek összeírásával. A census során – a korábbiakhoz hasonlóan – alapvető lesz a kérdőív alkalmazása, de keresik a módját, hogy azt kiegészítésként regisztrerek felhasználásával is összekössék, mérlegelve a jogi, technikai és szervezési feltételek által szabott korlátokat.

A népszámlálás eszmei időpontját az Európai Unió ajánlásaival összhangban úgy kívánják kijelölni, hogy az a 2001. év május hó közepén egy munkanapra essen.

Az összeírás programját az ENSZ európai országokra vonatkozó 1995. év 1997. évi ajánlásainak figyelembevételével dolgozzák ki. A felvétel alapismérvei közé az előző népszámláláshoz képest kiegészítésként felvették a születési hely (ország) kimutatását és a munkaidőt (a teljes vagy részidejű foglalkoztatást). A munkavállalás ismérveként a "labour force" koncepciót tekintik irányadónak. A háztartás- és családstatistika néhány definícióját is felülvizsgálják.

A nemzetközi ajánlásokból és a felhasználók javaslataiból kiindulva négy munkabizottság dolgozta ki az 1998. évi próbafelvétel kérdőívére vonatkozó javaslatot. A személyi kérdőívek javasolt rendszere kiterjed az alapvető demográfiai jellemzőkre, mégpedig a nemre, a születés időpontjára, azon országra, ahol a kérdezett személy született, a családi állapotra, az egy évvel korábbi lakhelyre, a háztartáson belüli rokoni kapcsolatra, az elveszületett gyermekek számára, a befejezett iskolai végzettség szintjére és irányára, iskolába járók esetében a látogatott iskola típusára. A kérdőív további kérdései a

foglalkoztatottsági helyzetre, illetve a megélhetési körülményekre vonatkoznak. Tudakolják a munkavállalást, általában a létfenntartás feltételeit, a foglalkozási viszonyt, a munkakört, a munkáltató cég megnevezését, a nemzetgazdasági ágat, a munkába járásra, ingázásra vonatkozó információkat is, mint például a munkahely címét, a közlekedési eszközt, az utazási időt, a munkakezdés szokásos időpontját, az ingázás gyakoriságát, valamint azt a tartózkodási helyet, ahonnan a kérdezett személy a munkahelyére jár.

Az 1998. április 29. napja szerinti állapotnak megfelelő első próbaszámlálás céljára 21 körzetet jelöltek ki, körzetenként 300 háztartással. A kijelölésnél azt az elvet követték, hogy a fővárosban és mindegyik tartományban sor kerüljön az összeírásra.

A próbafelvétel során a következő főbb kérdéseket kívánják tesztelni:

- a kérdőív érthetősége,
- az egyes kérdések fogadtatása,
- az összeírás elfogadása, általában a lakosság részéről,
- a bejelentéseken alapuló regiszter alkalmazhatósága, az összeírás bázisaként,
- a szoftver hasznosítása,
- az összeírás lebonyolítása a városokban (községekben),
- az átvétel ellenőrzése a Központi Statisztikai Hivatalban,
- a jelek felismerésének rendszere.

A cél az automatikus kódolás minél szélesebb kiterjesztése, tekintetbe véve azonban a beavatkozást mindazon esetekben, amikor az automatizált rendszer nem vezet kellően megbízható eredményre.

A szakképzettség kódolására olyan rendszert alkalmaznak, amely kompatibilis az ISCED rendszerével. A gazdasági ágazatnak, valamint az ingázás céljainak meghatározása érdekében munkahely-regisztert vezettek be, amelyet az újabb információk feldolgozásával igyekeznek lehetőleg naprakész állapotba hozni. A regiszter alapján nem azonosítható egységeket az ÖNACE rendszere (osztrák egységes ágazati osztályozási rendszer) szerint közvetlenül kódolják.

A foglalkozás osztályozásánál az az elgondolás, hogy 2001-ig bevezetik az ISCO-88 (COM) rendszerét. E célból először egy osztrák verziót (Ö-ISCO) szükséges létrehozni, amelynek előkészítési munkálatai folyamatban vannak.

A feladatokat csak több fokozatú feldolgozás útján lehet megvalósítani, de a műszaki újítások jelentős megtakarítást eredményeznek. Feltételezhető, hogy a háztartásoknak csak mintegy 10 százaléka esetében merülhet fel a kézi utófeldolgozás szükségessége.

Az ezt követően még fennmaradó problémák, hiányosságok tisztázását, rendezését különböző intézkedésekkel oldják meg. Külön felülvizsgálják a háztartások összetételét, hogy a logikus struktúra mindenütt kihozható legyen. Itt is döntően az automatikus javításra hagyatkoznak.

Külön feladatként említik az irreálisnak tűnő szélsőséges értékek kiszűrését, majd verifikálását és – a szükséghez képest – korrigálását.

Az ellenőrzött adatrendszerekből 2002 tavaszára adatbázist hoznak létre. A következőkben 30 kötetben, mintegy 7000 oldalon hozzák nyilvánosságra az eredményeket, amelyek – a felhasználók kívánságára – lemezen is hozzáférhetőek lesznek.

HANTRAIS, L.: *Exploring Relationships between Social Policy and Changing Family Forms within the European Union*. (A szociálpolitika és a család változó formái közötti viszony feltérképezése az Európai Unióban.) *European Journal of Population*, 1997/4. 339–378. p.

Az utóbbi években több központi dokumentum is született az Európai Unióban a demográfiai trendek konvergenciájáról, az általuk okozott szociális problémákról és arról, hogy ezekre a kihívásokra az Unió országainak közösen kell szociálpolitikai választ keresniük. Ilyen dokumentum például a jelentés Az Európai Unió demográfiai helyzetéről (Európai Unió Bizottsága, 1995), vagy az 1994-es White Paper Az európai szociálpolitikáról (Európai Unió Bizottsága). Utóbbi nyíltan megfogalmazza, hogy "...a demográfiai jelenségek...hatással vannak a szociál- és gazdaságpolitikára és viszont...". A szerző jelen tanulmánya az ezen kérdésekkel kapcsolatos adatok és kutatási eredmények áttekintésére vállalkozik.

Több kutatás keresett már választ arra a kérdésre, hogy a családoknak adott szociális juttatások növelik-e a termékenységet, ezzel kapcsolatban pozitív és negatív kutatási eredményt is idéz a tanulmány. A kérdés bonyolult, nem lehet egyszerű és minden körülmények között érvényes következtetést levonni. Több kutatási eredmény sugallja azt, hogy van pozitív kapcsolat a családpolitika és a termékenység között (különösen, ami a gyermekgondozási segélyeket illeti), de további kutatásokra van szükség az összefüggések teljesebb megértéséhez. Azt is figyelembe kell venni, hogy az emberek nem csak a gazdasági racionalitást veszik figyelembe, amikor a gyermekvállalásról döntenek.

Az európai demográfiai trendeket az 1960–95-ig terjedő időszakban vizsgálva azt láthatjuk, hogy a teljes termékenységi arányszám tekintetében csökkentek a különbségek a jelenlegi Európai Uniót alkotó országok között, tehát itt nagy vonalakban konvergencia tapasztalható. Ugyanez a trend a házasodás terén is. Nemcsak a különbségek csökkentek, hanem a változások iránya is egységesen lefelé mutató volt, kivéve az utóbbi évtizedben a termékenység terén Luxemburgot és Dániát, a házasodás terén Dániát. A válásnak, a házasságon kívül született gyermekeknek és a csonka családoknak az arányában viszont nőtték a különbségek, mert a mediterrán országok csak csekély mértékben követték a többségre jellemző erősen növekvő tendenciát, aminek az lehet az egyik magyarázata, hogy a mediterrán országokban a vallás szerepe erős maradt. A születéskor várható átlagos élettartam terén konvergenciát és erős növekedést lehet megfigyelni a vizsgált országokban.

A demográfiai trendekkel kapcsolatos fő szociális problémákat a családok stabilitásának a válások magas száma által jelzett csökkenése, továbbá az alacsony termékenység miatt a generációk arányának a megváltozása, vagyis a társadalom elöregedése és végül a munkavállalás és a gyermekvállalás összeegyeztetésének nehézségei jelentik az Európai Unió Bizottsága szerint. Ténylegesen Olaszországban és Spanyolországban jelenti a legfenyegetőbb problémát a generációk arányának várható megváltozása, míg a válások magas száma a skandináv országokban és az Egyesült Királyságban a legnagyobb gond. Ugyanakkor érdekes módon a lakosság véleményét tudakoló vizsgálatok szerint a csonka családokkal szemben éppen Dániában élt a legpozitívabb attitűd (1993-ban, az Európai Közösség akkori tagállamai közül), a társadalom elöregedése pedig nem Olasz- és Spanyolországban váltotta ki a legnagyobb

aggodalmat (1992-es Eurobarometer felmérés), hanem Franciaországban. Mindez azt mutatja, hogy a problémának a tényleges és az érzékelt nagysága között nincs szükségszerűen szoros kapcsolat, a társadalom hozzáállása pedig jelentősen befolyásolhatja a családok problémáinak enyhítésére irányuló kormányzati törekvések mozgásterét.

Az Európai Unió számos államának alkotmányában szerepel a család fogalma, amit a német, a luxemburgi és az ír alkotmány a házaspárhoz köt, a görög ezen kívül még a házasságban született gyermekekre is utal. A portugál alkotmány még azt is előírja, hogy az állam hogyan támogassa a családokat, míg az ír és az olasz alkotmány szövegéből inkább az államnak a családokkal kapcsolatban kívánatos semlegessége olvasható ki. Ahogy az alaptörvények, úgy a családokkal kapcsolatos konkrét jogszabályok is meglehetősen különböző felfogásúak lehetnek. Így például az Egyesült Királyságban az első gyermek után magasabb összegű családi pótlék jár, mint a többi után, azon megfontolásból, hogy a többi gyermek költsége relatíve kisebb a szülők számára, mint az elsőé, míg Franciaországban a harmadik gyermek után jár kiemelt támogatás, mivel a harmadik gyermek születésekor sok nő kénytelen felhagyni a munkavállalással és a családnak esetleg nagyobb lakásba kell költöznie. Eltérő az egyes EU országok hozzáállása abban a kérdésben is, hogy a családi juttatások jövedelemtesztettek, illetve a szegényekre célzottak legyenek, vagy pedig univerzálisak, és abban is, hogy a horizontális vagy a vertikális redistribúciót részesítik-e inkább előnyben. Végül más-más az egyes tagállamok felfogása az élettársi kapcsolat és a csonka családokhoz való viszony kérdésében is.

A szerző az EU országok többféle kategorizálásával igyekszik rendet tenni a zűrzavarban. Az egyik szerint a demográfiai trendek tekintetében megkülönböztethetőek az északi országok, ahol a család intézménye destabilizálódott vagy "deinstitutionalizálódott", külön kategória az ugyanilyen állapot felé sodródó Franciaország és Egyesült Királyság, a konzervatív kategóriát alkotják Ausztria, Belgium, Németország, Hollandia és Luxemburg, melyekben a demográfiai mutatók szinte minden esetben közel állnak egymáshoz és az átlaghoz. Egészen külön kategória Írország ("a kelta perem"), az utolsó kategóriát pedig "a mediterrán átmenet" országai alkotják, ahol a család intézménye a legkevésbé bomlott föl és a nők munkamegosztásban betöltött szerepe is a legkevésbé változott meg, ahol viszont ugyanakkor a legalacsonyabb a termékenység is.

A további kategorizálásoknál az országokat egy koordináta-rendszerben helyezi el, háromféle szempont szerint. Az egyik szerint a családok destabilizálódásának mértéke és a nők munkaerőpiaci részvétele kerül a két tengelyre (e két tényező között pozitív összefüggés tapasztalható), a másik szerint az egy családra jutó összes családi juttatás átlagos mértéke kerül az egyikre és a női munkavállalásnak az állami szociálpolitika és a közvélemény által való támogatása a másikra (e két tényező között is pozitív összefüggés vehető észre). A teljes termékenységi arányszámnak és a nők születéskor várható átlagos élettartamának együttes alkalmazása kevésbé tisztítja a képet, mint a másik két fogalomparé.

A szerző végső megállapítása szerint nem mondható, hogy a családbarát politikai megoldásoknak a terjedése az Európai Unióban akár európai szintű központi jogszabályok alkotása, akár bizonyos megoldásoknak az egyik államról a másikra való átterjedése révén az 1990-es évek közepéig terjedő időszakban a közös demográfiai problémák kezelésére alkalmas eszköznek bizonyult volna, vagy hogy a konvergencia kétségbevonhatatlan jeleit mutatná. Az ilyen közös megoldások továbbra is csak az egyik

tényezőit jelentik majd ezen a téren és továbbra is, a tagállamokon belül elért kompromisszumoknak lesz meghatározó jelentőségük.

T. Á.

HOEM, J. M.: Educational Gradients in Divorce Risks in Sweden in Recent Decades. (A válás kockázatának változásai Svédországban az elmúlt évtizedekben, a különböző iskolai végzettségűek körében.) Population Studies, 1997/1. 19-27. p.

Korábbi kutatási eredmények szerint a válás kockázata csökken azok között, akik egy, a korábbinál több kulturális vagy szociális tőkével rendelkező rétegbe kerülnek. Egy másik vizsgálatban azt tapasztalták, hogy egy olyan tradicionális társadalomban, mint az olasz, a válás kockázata a társadalom egészét tekintve jóval kisebb, mint az erősen modernizálódott svéd társadalomban. Ezen utóbbi vizsgálat eredményei szerint viszont a magasabb iskolai végzettségűek válási kockázata minden társadalomban nagyobb, mint az alacsony iskolai végzettségűeké, de a tradicionális olasz társadalomban még igen nagy a különbség, Svédországban ellenben már kicsi. Ezt magyarázhatja, hogy a tradicionális társadalomban, mely erősen elítéli a válást, a válás egy nehéz probléma, amelyre könnyebben tudnak vállalkozni a magasabb iskolai végzettségűek, míg egy modernizálódott társadalomban a válással szemben már csekély a társadalmi ellenállás, így itt egyre inkább az az összefüggés is érvényesül, hogy a több kulturális tőkével rendelkező magasabb iskolai végzettségűek jobban ki tudják választani a házastársukat, és gyakrabban el tudják érni azt is, hogy a házasságuk jól működjön, tehát ritkábban jutnak el odaig, hogy el kívánják válni.

Ezen kutatások sorába tartozik az ismertett kutatás is. A kutatás adatbázisát a svéd Termékenységi Regiszter jelentette. Ez az adatbázis minden olyan demográfiai eseményről tartalmaz információt, amely olyan Svédországban született, svéd állampolgárságú nőkkel történt, akik 1925-ben vagy később születtek és az 1960-as népszámlálás idején Svédország lakosai voltak, minden olyan eseményről, amely ezen nőknek az 1960-as népszámlálás idején velük élő lányaival történt, és minden olyan demográfiai eseményről, amely az 1960 után született svéd nőkkel történt. A válásokról 1968-tól állnak rendelkezésre teljes körű adatok. A szerző és munkatársai az 1944-64-ig tartó időszakból öt éves időközönként választottak ki egy-egy születési kohorszt, és ezek életútját vizsgálták. Három iskolai végzettségi kategóriát különítettek el: a nem érettségizettek (Pre-gymnasium), az érettségizettek (Gymnasium) és azok, akik az érettségi után továbbtanultak (Post-gymnasium).

A kapott eredmények szerint a válás kockázata kohorszról kohorszra haladva folyamatosan nő, de a legmagasabb iskolai végzettségűeknél csak enyhén, míg a legalacsonyabb iskolai végzettségűeknél meredeken és gyorsuló ütemben. Ennek következtében míg az 1944-es kohorsznál még minden iskolai végzettségnél alacsony az elválás valószínűsége, csekély a különbség a különböző iskolai végzettségűek elválásának valószínűsége között, és a magas iskolai végzettségűek kockázata kissé magasabb, mint az alacsony iskolai végzettségűeké, addig a legfiatalabb, 1964-es kohorsznál minden tekintetben teljesen megfordul a helyzet: az átlagos válási valószínűség jóval nagyobb, mint korábban, a különböző iskolai végzettségűek elválási valószínűségei között nagy

különbségek jönnek létre, a legalacsonyabb iskolai végzettségűek elválási esélyének nagysága pedig már messze meghaladja a legmagasabb iskolai végzettségűekét.

A tapasztalt trendek kialakulásával kapcsolatban a szerző szerint a következő magyarázatok képzelhetők el:

- A svéd nők munkaerőpiaci részvétele nagymértékben megnőtt 1970 és 1990 között. Ez sok nő számára életvitelének, életkörülményeinek jelentős megváltozását jelentette, ami egyeseknek zavaró, feszültségekeltő vagy legalábbis az élet megszokott menetét felforgató tényező lehetett. Mindez a magasabb iskolai végzettségű nőket kevésbé érintette, mint az alacsony iskolai végzettségűeket, mivel a magasabb iskolai végzettségű nők munkaerőpiaci részvétele már a periódus elején is elég magas volt, jóval magasabb, mint az alacsony iskolai végzettségű nőké. Tehát ez a nagy társadalmi változás utóbbiak közül többnek forgatta fel az életét.

- A gyermekgondozási intézmények iránt a periódus folyamán nagyobb igény mutatkozott, mint amit azok – a férőhelyek számának gyors növelésével együtt is – ki tudtak elégíteni. A magasabb iskolai végzettségű nők valószínűleg hatékonyabban tudtak élni ezzel a lehetőséggel, mint az alacsony iskolai végzettségűek. Tehát utóbbiakra nagyobb teherként nehezedhetett és számukra több feszültséget okozhatott a gyermekvállalás és a munkavállalás összeegyeztetésének a gondja.

- Az utóbbi időben Svédország gazdasága átalakult és megnőtt a munkanélküliség. Ez jóval súlyosabban érinthette az alacsony, mint a magas iskolai végzettségű nőket, és jóval gyakrabban okozhatott feszültségeket az életükben.

- Az utóbbi évtizedekben a középiskolai végzettség jóval gyakoribbá vált. Ezzel párhuzamosan egyre súlyosabb helyzet jelévé vált, ha valaki még ezt sem tudta megszerezni. Az alacsony iskolai végzettségűek csoportjának a tartalma tehát fokozatosan a leghátrányosabb helyzetűekre redukálódott. Az oktatási rendszer sereghajtói között valószínűleg a házasság terén is több a nehézségekkel küzdő.

T. Á.

CHERLIN, A. J. – CHASE-LANSDALE, P. L. – MCRAE, CH.: *Effects of Parental Divorce on Mental Health throughout the Life Course*. (A szülők válásának hosszú távú hatásai gyermekük mentális egészségére, annak életútja folyamán.) *American Sociological Review*, 1998/2. 239–249. p.

Több korábbi kutatás kimutatta, hogy összefüggés van a szülők válása és gyermekeik gyengébb iskolai teljesítménye között. Az elvált szülők gyermekei között gyakoribb az élettársi kapcsolat és a korai gyermekvállalás, mint a többieknél. Több longitudinális vizsgálatnál már a válás előtt különbségeket tapasztaltak azok között a gyermekek között, akiknek a szülei aztán később elváltak és azok között, akiknek a szülei később sem váltak el. Ezeket a későbbiekben elváló szülők gyermekeire jellemző megkülönböztető pszichés jellegzetességeket "felbomlás előtti hatótényezőknek" nevezték el (okuk az lehet, hogy a később elváló szülők személyisége – vagy a köztük levő kapcsolat – már a kapcsolat kezdetekor is problematikus, és ez mutatkozhat meg a gyermek pszichés karakterében; akár genetikusan is, például a depresszióra való hajlamnál). Ezek az eltérő vonások az ismertetett cikk szerzőinek egy korábbi kutatása szerint önmagukban nem magyarázták azt a rosszabb mentális egészséget, amit elvált szülők 23 éves gyermekeinél tapasztaltak a

többi megvizsgált 23 éves fiatal mentális egészségéhez képest. Tehát magához a váláshoz kapcsolható a tapasztalt negatív eltérés egy része.

A korábbi kutatások azonban nem tárták fel, hogy ezek a hatások a korai felnőttkorban is érvényesülnek-e, bár egy kutatás már talált összefüggést a gyermekkorban átélt válás és a felnőttkori depresszió gyakorisága között. Jelen kutatás ezt a kérdést vizsgálja tovább. A vizsgálat mintáját egy panelvizsgálat résztvevői jelentették. A panelvizsgálat (National Child Development Study, NCDS) gyakorlatilag mindenkire kiterjedt, aki 1958. márciusának első hetében született az Egyesült Királyságban (17 414 ember). A panelvizsgálat során több hullámban gyűjtöttek adatokat a benne részt vevőkről, 0, 7, 11, 16, 23 és 33 éves korukban. Az utolsó két hullámban őket magukat kérdezték meg, a korábbiakban a szüleiket és tanáraikat. Az NCDS mintájából az ismertetett kutatás keretében csak azok adatait vizsgálták meg, akiknek a szülei 7 éves korukban még házasok voltak. Az elemzéshez bonyolult matematikai módszereket használtak, a növekedési-görbe-modellt és a rögzített-hatás-modellt (közülük az elsőt korábban csak a pszichológiai kutatásoknál alkalmazták, a szociológiába csak most került át).

A kapott eredmények szerint a gyermekkorban átélt válás a korai felnőttkorban, a 33 éveseknél is a mentális problémák nagyobb gyakoriságával járt együtt, tehát a váláshoz kapcsolható negatív hatások a felnőttkorban is érvényesülnek. Az nem biztos, hogy ezek közvetlenül és közvetlenül kapcsolódnak a váláshoz. Annyi mindenesetre bebizonyosodott, hogy a gyermekek 7 éves korában tapasztalt mentális problémáit, a 33 éves korban tapasztalhatókkal összevetve, a "felbomlás előtti hatótényezők" matematikailag önmagukban nem magyarázzák meg azt a növekedést, amelyet a mentális problémák szintjének tekintetében tapasztalhatunk 33 éves korukra az elvált szülők gyermekeinél. Tehát nem lehet azt mondani, hogy 33 éves korukban pusztán azért van több mentális problémájuk, mint másoknak, mert már 7 éves korukban is lelkileg problémás gyermekek voltak (szerzők egy korábbi kutatásának ez volt a – jelen kutatás eredményei szerint tévesnek bizonyuló – következtetése). Így valószínűsíthető, hogy a válásnak vagy hozzá kapcsolódó tényezőknek a hatása volt az, ami a mentális problémák meg nem magyarázható többletét okozta.

Kimutatható továbbá az is, hogy a "felbomlás előtti hatótényezők" 7 éves korban nem tekinthetők a közvetlenül a válást megelőző helyzet által okozott mentális problémáknak. Az eredmények alapján úgy tűnik, hogy a gyermekkorban átélt válás negatív hosszú távú hatása a mentális egészségre még nem kezd érvényesülni gyermekkorban, csak serdülőkorban és korai felnőttkorban. Feltételezhető, hogy az átélt váláshoz kapcsolható olyan tényezők, mint a gyengébb iskolai teljesítmény vagy a korai gyermekszülés csak serdülőkorban kezdenek hatni, és aztán az ezekhez kapcsolható élethelyzetek okozhatnak mentális problémákat a korai felnőttkorban.

T. Á.

BAUER, A.: *Alleinerzieherinnen – Zur Situation in den neunziger Jahren.* (A gyermeküket egyedül nevelő nők. – A kilencvenes évek tapasztalatai.) Statistische Nachrichten, 1998/3. 180–191. p.

A tanulmány az 1991. évi osztrák népszámlálás eredményeiből kiindulva kíván képet adni a gyermeküket egyedül nevelő anyák helyzetéről. E kérdés újabban mindinkább előtérbe kerül, mert azoknak a köre, akik gyermekük egyedüli nevelésére kényszerültek, az elmúlt időszakban erőteljesen növekedett. Az előrejelzések szerint az eddig észlelt tendencia a jövőben is folytatódik. A legújabb rendelkezésre álló információk – az 1996. évi mikrocenzus adatai – az 1990-es évek első felére vonatkozóan alátámasztják a prognosztizált folyamatok előrehaladását.

A probléma helyes megítélése szempontjából hangsúlyozni kell, hogy a gyermeküket egyedül nevelő anyák a valóságban igen heterogén csoportot alkotnak. Ide tartoznak ugyanis a kisgyermeküket gondozó hajadonok, az elvált nők iskolaköteles gyermekekkel, valamint az özvegyek, akik sokszor már felnőtt gyermekükkel élnek egy háztartásban. Nyilvánvaló, hogy az eltérő helyzetből adódó gondok is eltérő jellegűek.

Mindenesetre egy alapvető vonatkozásban a gyermeküket egyedül nevelők hasonló nehézséggel kerülnek szembe: ez az a fokozott nyomás, amely a kereső tevékenység és a családi feladatok összeegyeztetésében rájuk hárul. A munkaképes korban lévő (15–59 éves) egyedülálló anyák háromnegyed része folytat ugyanilyen kereső foglalkozást. Jövedelmük azonban rendszerint szerény, többnyire szembesülnek az anyagi gondokkal.

Az a szülő, aki arra kényszerül, hogy gyermekét egyedül nevelje fel, rendszerint a nők közül kerül ki. Az "egy szülő-gyermek" családi kapcsolat tehát az esetek nagy többségében a gyermeküket egyedül nevelő anyák élethelyzetét jelenti. Az 1971. évi népszámlálás óta rendelkezésre álló adatok azt bizonyítják, hogy az ilyen helyzetbe kerülő anyák száma fokozatosan növekedett. Különösen jelentős a növekedés a hajadonok és az elváltak körében. Figyelmet érdemel, hogy újabban egyre több hivatalosan házasságban élő nő is egyedül neveli gyermekét, minthogy a házastársi kapcsolat ténylegesen megszűnt. (A különköltöző házaspárok esetében is az a jellemző, hogy a gyermek az anyánál marad.) Csupán az özvegyen maradt anyák számában következett be némi csökkenés, ami azonban a többi csoportnál észlelt számszerű emelkedést nem ellensúlyozhatta.

A legsúlyosabb helyzetben lévő hajadonokra általában csak egy gyermek nevelésének a gondja hárul. (Az egy hajadonra jutó átlagos gyermekszám az utolsó népszámlálás, illetve mikrocenzus időpontjában 1,18, illetve 1,19 volt). Az elváltak, az özvegyek és főleg a hivatalosan házasságban, de ténylegesen különváltan élők már viszonylag gyakrabban kénytelenek két gyermekről gondoskodni, míg a három vagy annál több gyermeket nevelők hányada – az általános demográfiai helyzetnek megfelelően – közöttük sem jelentős.

A gyermekét egyedül nevelő anyák korösszetételét a 20–44 év közötti korcsoportokba tartozók többsége határozza meg. Természetesen nagy különbségek vannak ezen belül a hajadonok, az elváltak, a különváltan élők és az özvegyek között. A hajadonoknak fele a 20–29 évesek korosztályába sorolható. Amennyiben ehhez a 30–34 éveseket is hozzávesszük, már kétharmados részarányt kapunk. Az elváltak zöme a 30–44 éves korcsoportba tömörül, míg az özvegyekre az 50 éven felüli életkor a jellemző.

A nevelt gyermek (gyermek) életkora ugyancsak erősen függ a családi állástól. Külön is ki kell emelni, hogy a hajadonok zömmel iskolaköteles koron aluli (6 évesnél

fiatalabb) gyermekeket gondoznak, míg az elváltak, a különváltan élők és főként az özvegyek túlnyomórészt a tanköteles korú, sőt idősebb gyermekek nevelésével kapcsolatos feladatokat látják el.

Az utolsó osztrák népszámlálás és mikrocenzus alkalmával azt is tudakolták, hogy azok az anyák, akik nem támaszkodhatnak az apa segítségére, számíthatnak-e más velük egy háztartásban élő személyre (például szülő, testvér), aki az apa hiányát a gyermek gondozásában, nevelésében esetleg némiképpen pótolhatja. Az eredmények egyértelműen azt mutatják, hogy a nagy többség (a népszámlálás szerint az érintett anyáknak több mint háromnegyede, a mikrocenzus szerint több mint négyötöde) eleve nem számíthat más közös háztartásban élő felnőtt személyre.

A gyermeküket egyedül nevelő anyák rossz anyagi helyzete, a szociális segítség elégtelensége gyakran az egészen kis gyermek ellátásának gondját viselő nőket is arra kényszeríti, hogy valamilyen kereső munkát vállaljanak. Nyilvánvaló kontrasztot jelentett, hogy – mint az 1991. évi népszámlálás adatai bizonyítják – a házasságban (élettársi kapcsolatban) élő 15–59 éves gyermekes anyáknak csak valamivel több mint a fele, viszont a gyermeküket egyedül nevelőknek több mint háromnegyede volt foglalkoztatott. Különösen sok gyermekét nevelő hajadonnak kellett munkát vállalnia. Említést érdemel, hogy még a házasságban (élettársi kapcsolatban) élő, munkaképes korú gyermektelen nők munkavállalási aránya sem érte el a gyermeküket egyedül nevelő anyákét.

A tanulmányban körvonalazott probléma területi vetületben vizsgálva is érdemleges megállapításokat tesz lehetővé. A gyermeküket egyedül nevelő anyák hányada ugyanis az ország különböző régióiban meglehetősen jelentős eltéréseket mutat. Általánosságban megállapítható, hogy ez az arány Bécsben, néhány nagyobb városban (tartományi székhelyen) és egyes nyugati területeken ér el kiemelkedően magas értékeket. Nyugat-Ausztriában ez összefügg a hajadonként gyermeket szülő nők viszonylag nagy számával. A városokban a gyermeküket egyedül nevelő anyák arányát a válások gyakorisága is növeli.

Az Európai Háztartási Panel-vizsgálat keretében Ausztriában 1995-ben végrehajtott felmérés egyértelműen bebizonyította, hogy a gyermeküket egyedül nevelők háztartásai között a felvétel kritériumai értelmében szegénynek minősülő aránya az átlagos szintet messze meghaladja. Minden nyolcadik ilyen háztartást kellett a szegénységben élők közé sorolni. Ez 12 százalékos részarányt jelentett, ami az országos átlag több mint kétszeresét tette ki.

A szegénységgel kapcsolatos vizsgálat eredménye látszólag ellentmondásban van az egyedülálló anyák nagyarányú munkavállalásáról említett tényekkel. Mind a háztartási panel, mindpedig a népszámlálás eredményeinek behatóbb vizsgálata azonban magyarázatot ad erre a látszólagos ellentmondásra. A bevallás szerint foglalkoztatottnak minősülő egyedülálló anyák nem elhanyagolható hányada ugyanis a valóságban nem rendelkezik rendszeres keresettel, hanem csak alkalmilag vállal munkát, vagy részidejű tevékenységet folytat. További eligazítást ad a keresők foglalkozás szerinti megoszlása is. Az egyedülálló anyák viszonylag nagy hányada fizikai munkásként (túlnyomórészt betanított munkásként) dolgozik.

Az előbbiekkal szemben némileg meglepő eredmény, hogy a nők vizsgált csoportja iskolázottsági struktúrája szempontjából csak kevésbé különbözik a többi megfelelő korú (15–59 éves) nő iskolázottságától. A gyermeküket egyedül nevelő anyák körében csupán

az érettségizettek aránya tekinthető viszonylag alacsonynak, míg a felsőfokú végzettségűeké még valamivel magasabb is az átlagosnál.

A jövőben a válások gyakoriságának növekedése, továbbá a hagyományos családi életformától eltérő alternatív életformák terjedése szükségképpen arra vezet, hogy egyre több nő kerül élete folyamán olyan helyzetbe, amikor egyedül kell gondoskodnia gyermekéről, megélhetéséről és háztartásának fenntartásáról. A gyermeküket egyedül nevelők mellett az élettársi kapcsolatban élők és a gyermektelen házaspárok számának és arányának a növekedése is várható.

F. J.

GAUTHIER, A.H.-HATZIUS, J.: *Family benefits and fertility: An econometric analysis.* (Családi pótlék és termékenység: Ökonometriai elemzés.) *Population Studies*, 1997/3. 295–306. p.

A fejlett országok kormányainak többsége valamilyen formában támogatja a családokat. Az ilyen természetű tevékenység demográfiai hatását (házasság, válás, születés) és főleg annak eredményességét azonosban alig vizsgálták. A szerzők erre vállalkoztak amikor 22 fejlett ipari ország családtámogatási rendszerét elemezték az 1970 és 1990 közti időszakban. Elméleti áttekintésükben megállapítják, hogy a termékenység gazdasági elmélete szerint a gyermekvállalás/nevelés közvetlen és alternatív költségeinek csökkentése a termékenység növekedéséhez vezet(het). Ugyanakkor ez a hatás számottevő mértékben függ a nők társadalmi helyzetétől. Amíg a férfiak magas fizetése egyértelműen növeli a család jövedelmét és így erősíti a gyermekvállalási kedvet, addig a nők magas fizetése egyben magasabb alternatív költséget jelent, és így ellentétes hatású lehet.

A vizsgálatba vont országok családtámogatási gyakorlatából 1990-re vonatkozóan az alábbiak érdemelnek említést. A családi pótlék, amit általában a család jövedelmétől függetlenül kapnak, kétgyermekes család esetében a feldolgozóipari férfi átlagkereset 5 százalékát jelenti. A gyermekgondozási szabadság ideje átlagosan 18 hét volt, amikor a nők, megint csak átlagosan, korábbi fizetésük 70 százalékát kapták. Hét országban erre az időre a teljes fizetést folyósították (Ausztriában, Németországban, Luxemburgban, Hollandiában, Norvégiában, Portugáliában és Svájcban).

A családi pótlék termékenységre gyakorolt hatását a szerzők olyan modellel értékelték, amelyben az alábbi független változók szerepeltek: az egyes országok eltérése az átlagtól, az adott év eltérése az átlagtól, teljes termékenység, a férfiak keresete, a nők keresete, munkanélküliségi ráta, a családi pótlék összege, a gyermeknevelési szabadság időtartama, anyasági segély. A modell az első deriváltakat vette figyelembe és általánosított momentum becslést alkalmazott. A becslés konzisztens voltát az autokorreláció hiánya igazolta.

A modellvizsgálat azt jelezte, hogy a független változóknak a termékenység alakulására gyakorolt hatása idővel erősödik, azaz hosszú távon kifejezettebb a hatásuk, mint rövid távon. A férfiak és a nők keresetének hatása bizonytalan, amit a szerzők azzal magyaráznak, hogy a nagyobb keresetű családok ahelyett, hogy több gyereket vállalnának, inkább többet költenek a gyerek "minőségére". A munkanélküliségi ráta emelkedése egyértelműen negatív hatású volt, ami az életkörülményeket illető várható kilátások szerepét húzza alá. A gyermeknevelés családra háruló költségeinek állami támogatással

való csökkentése kimutathatóan kedvező hatással volt a gyermekvállalásra. A munkától való távolmaradás rendszere – gyermekgondozási díj megállapítása, illetve bevezetése – ugyanakkor elhanyagolható hatással bírt.

Az első gyermek megszületésekor adott támogatás hatása kifejezettebb volt, mint a további gyerek(ek) megszületésekor adott támogatásé. A francia gyakorlatot, ahol csak a harmadik gyerek megszületését támogatják, nem tartják hatásosnak a szerzők. Kormányzati oldalról nézve viszont az első gyereknél adott támogatás jelent több kiadást, azon egyszerű oknál fogva, hogy ezek az esetek fordulnak elő nagyobb számban. A családi pótlék és a kereset közti aránynak az előbbi javára történő módosulás hosszú távon is csak mérsékelt hatással volt a termékenységre. A kérdéses arány 25 százalékkal való növelése rövid távon 0,01 értékkel, míg hosszú távon 0,07 értékkel növelte az egy nőre jutó gyerekszámot.

A családi pótlék leginkább a skandináv országokban (Dániában, Finnországban, Norvégiában és Svédországban) volt kedvező hatással a termékenységre. A családok állami támogatása itt a "közösségi felelősség" elvére épül és jelentős összegeket mozgat meg. Az angolszász országokban (Nagy-Britanniában, Írországban, Kanadában, az Egyesült Államokban és Ausztráliában) nem lehetett kimutatni a pénzbeni támogatás hatását. Ezek az országok az "egyéni felelősség" elvét fogadják el és csak a komoly szükséglet látó családokat támogatják. A többi nyugat- és dél-európai ország családtámogatási gyakorlata az előbbi két országcsoport közti helyzetet tükrözi.

A családi pótlék születési sorrend szerinti összege országonként különbözően alakul. A dél-európai országokban (Görögországban, Olaszországban, Portugáliában és Spanyolországban) a családi pótlék azonos az első, második és harmadik gyereknel. A skandináv országokban, valamint a kontinentális Európa néhány országában (Belgiumban, Hollandiában, Franciaországban és Németországban) a családi pótlék a születési sorrenddel nő. Belgiumban és Németországban a harmadik gyerekre már 3-4-szer nagyobb családi pótlék jár, mint egy gyerek után. Ausztriában, Svájcban, Nagy-Britanniában, Írországban és az Egyesült Államokban a családi pótlék összege független a születési sorrendtől, ami ezen országok nem-születéspárti gyakorlatát jelzi.

Sz.K.

MASON, K.O.: *Explaining Fertility Transitions.* (A termékenységi átmenetek magyarázata.)
Demography, 1997/4. 443–454. p.

A szerző a cikk elején áttekinti a termékenységi átmenet modern elméleteit. Ennek során arra a következtetésre jut, hogy bár mindegyik elmélet értékes elemeket tartalmaz, még sincs olyan köztük, amely átfogó, komplex magyarázatát adná a termékenységi átmenetnek. Véleménye szerint a tárgyalt elméletekben az a közös, hogy megközelítésükben ugyanazon hibákat követik el, s amelyek miatt csak féligazságok kialakításáig jutottak. A cikkben kifejti az általa felfedni vélt négy alapvető és általánosan elkövetett logikai hibát.

Elsőként azt említi, hogy az elméletek ott hibáznak, amikor azt feltételezik, hogy a termékenységi átmenetek ugyanazon egy okra vezethetők vissza. Ezzel szemben a termékenységi átmenetet eltérő helyzetekben és időszakokban okok kombinációja idézheti elő. Példaként említi Kína és Thaiföld példáját, ahol az egészségi viszonyok

javulása, mindkét nem oktatási színvonalának emelkedése és a jól szervezett családtervezési programok együttesen vezettek a demográfiai átmenet kezdetéhez, amit az egyes elemek külön-külön nem tudtak volna előidézni.

A modern elméletek figyelmen kívül hagyják, hogy a halandóság csökkenése a termékenység csökkenésének előfeltétele. Ennek oka feltehetően abban gyökerezdik, hogy amint azt az irodalomban számos tanulmány bizonyítja, hogy a halandóság – különösen a csecsemőkori és gyermekhalandóság – javulása az egyén szintjén nehezen érzékelhető, valamit az életbenmaradó gyermekek számának növekedése miatt más technikák is alkalmasak a családra nehezedő terhek enyhítésére, kivédésére, mint a születések számának korlátozása. Így az elméletek alkotói hajlamosak a halandóság kedvező változásának hatásait figyelmen kívül hagyni, noha annak hatása – igaz fáziseltolódással – a termékenység csökkenésére, s így annak előrejelzésére megkérdőjelezhetetlen. Korunkban a fekete-afrikai országok magas csecsemőkori és gyermekhalandósága példáján lehet még tanulmányozni mikor kezd javulni e halandóság, s hogyan fogja befolyásolni a termékenységet.

A következő gondolati hiba annak feltételezése, hogy az átmenet előtti és utáni népeségek termékenységszabályozása alapvetően más volt, azaz az átmenet előtt nem, s csak utána volt jelentősége. A szabályozás ténye már az átmenet előtt is létezett, de arra az időszakra a születés utáni szabályozás volt jellemző, azaz nemcsak gondolkodtak, de tettek is a gyermekek számának befolyásolására. Etnográfiai, történeti és demográfiai kutatások igazolják, hogy a család gyermekszámának csökkentésére különböző időszakokban különböző módszereket alkalmaztak, a csecsemőgyilkosságtól a gyermek áruba bocsátásán keresztül az idősebb gyermekek saját háztartáson kívüli munkavállalásának (pl. mint háztartási alkalmazott) gyakorlatáig. A valós termékenységszűkítést a prenatális születésszabályozás elterjedése okozta, azonban nem érdemtelen annak kutatása, hogy mi kellett ahhoz, hogy a postnatális szabályozásról a prenatális szabályozásra térjen át egy társadalom.

A negyedik gondolati hiba az átmenetet elősegítő tényezők hatásainak rövid távú vizsgálata. A körülmények lassú, folyamatos változása során nehezen határozható meg az eredmény bekövetkeztének pontos időpontja. Ezért a termékenységi átmenet vizsgálata is csak hosszabb időszak eseményeinek együttes elemzése alapján végezhető el.

Összefoglalóan, a szerző rámutat a termékenységi átmenettel kapcsolatos ismeretek gazdagságára, amely ismeretek egységbefoglalása sikeresebben járul hozzá a folyamatok megismeréséhez, ha a felfedett gondolati hibákat az ismeretek rendszerezésénél nem követjük el.

M. Á.

MOEN, PH.-ERICHSON, M.A.-MC CLAIN, D.D.: *Their Mother's Daughters? The Intergenerational Transmission of Gender Attitudes in a World of Changing Roles.* (Anyjuk leányai? A nemi magatartások generációk közötti továbbadása a szerepek változó világában.) *Journal of Marriage and the Family*, 1997/2. 281–293. p.

A cikk azt vizsgálja, hogyan változnak a generációk folyamatában a nemi szereppel kapcsolatos magatartások olyan körülmények között, amikor a társadalomban a lehetőségek szélesedése és a női szereppel kapcsolatos normák gyors változása figyelhető meg. E jelentős társadalmi változások csökkenthetik, vagy megszüntethetik az anyák

direkt befolyását leánygyermekük szocializációjára és viselkedésére, ugyanakkor növekedhet a leánygyermek saját életpaszatalaiknak hatása e kérdésekre.

A szerzők megállapítják, hogy a vizsgálatban a leánygyermek csoportjában a gyermekkori szocializáció hatása kimutatható a nemi szerepekről alkotott ideológiában, de a meghatározó szerepe mégis csak az életpaszatalatnak és a saját státusz teljesítményeknek van, azaz a nemi szerepekről alkotott nézetek generációk közötti továbbadása elsősorban a nemi szerepek ideológiájában él tovább, míg a leánygyermek önképét a saját tapasztalatok alakítják.

Másik jelentős megállapításuk, hogy a szocializáció folyamatában nem a modellállítás, hanem a verbális modellkép kialakítás játszik szerepet. Ezt arra alapozzák, hogy a gyermek későbbi magatartására nincs hatással az anya munkavállalási státusza.

Ugyancsak megállapítják, hogy a várakozással ellentétben nem találtak különbségeket a nemi-szerep magatartások továbbadásában a különböző iskolai végzettségűek csoportjai között sem. A vártnál is jelentősebb viszont az a változás, amin az anyák átmentek, a változó körülmények hatására, az elmúlt harminc esztendő alatt.

Az elmúlt harminc esztendő jelentős változása, hogy a leányok szívesebben és nagyobb arányban válnak dolgozó nővé, mint anyáik, ezért kevesebb gyermeket is terveznek, később kötnek házasságot, általában inkább tekintik magukat dolgozó, kereső nőnek mint háziasszonynak. A tömegeket érintő változások nem kizárólag a generációk közötti változások formájában jelentek meg, az anyák önmaguk is hatalmas változásokon mentek keresztül, s ebben szerepük volt azoknak a tapasztalatoknak, amit leányaik a nők társadalmon belüli helyzetéről kialakítottak, vallottak.

M. Á.

BLAYO, C.: *Le point sur l'avortement en France.* (Az abortusz helyzete Franciaországban.)
Population et sociétés, 1997/325. sz. 1-4. p.

A szándékos terhességmegszakításról szóló 1975. évi törvény rendelkezik arról, hogy névtelen, de különféle információkat tartalmazó statisztikai lap segítségével nyilvántartásba kell venni minden ilyen eseményt és minden abortáló nőt. Ezen túlmenően intézkedik a törvény a megfelelő statisztikák és elemzések összeállításáról, ezek intézményi hátteréről is. Így Franciaország a művi vetélésekről a folyamatos megfigyelés és regisztráció révén olyan statisztikai adatsorokkal rendelkezik, amelyeket semmiféle felvétel nem tudna nyújtani, és amelyek lehetővé teszik a jelenség fejlődésének leírását, 1976-tól kezdve, az érintetti nőkre vonatkozó szükséges adatokkal. Természetesen ezeknek a statisztikáknak is vannak fogyatékségei, mint pl. az események bejelentésének hanyagságból történő vagy szándékos elmulasztása, elsősorban a magánszférában, vagy az abortuszok más sebészeti beavatkozásokkal való "összemosása". Az alulbecslések megállapítására és korrigálására területi és időbeli összehasonlítások segítségével tesznek kísérleteket. 1976-ra vonatkozóan a művi vetélések tényleges (korrekció utáni) számát 250 000-nek lehet venni, a deklarált 134 000-rel szemben, míg 1994-ben ez a két érték 220 000, ill. 163 000 volt. A csökkenő trend nemcsak az abortuszok abszolút számát tekintve, hanem az 1·nőre jutó átlagos számukra vonatkozóan is érvényesült ugyanebben az időszakban (0,67 1976-ban, 0,52 1994-ben). Az élveszületések száma alapján számított

termékenység 1,83-ról 1,65-ra csökkent. 1994-ben a korrekcióval számított művi vetélések 52%-át állami egészségügyi intézményekben hajtották végre.

A 23 éven felüli korcsoportokban gyakoribb az abortusz az egyedülálló nőknél, mint a párkapcsolatban élőkénél. Ez a megkülönböztetés markánsabban érvényesül, mint a családi állapot szerinti differenciálódás (házas, ill. élettársi kapcsolatban élő), bár a házások minden korcsoportjában ritkább az abortusz, mint a nem-házas párkapcsolatban élők esetében. A fiatal francia nők vetelési arányszámai a többi nyugat-európai országéihoz viszonyítva alacsonyok; a 20 éven aluliak részaránya a legalacsonyabbak közé tartozik az abortuszon átesett nők között. Míg Angliában és Wales-ben a fogamzásgátlási céllal végrehajtott sterilizálás igen elterjedt, Franciaországban, ahol az abortusz általában nem a születésszabályozás eszköze, a sterilizálás ritkán merül fel a művi vetelés alternatívájaként. Az első abortuszok száma folyamatosan csökkent, azaz kisebb lett azon nők száma, akik életük során legalább egyszer vetéltek (1976-ban 0,6, 1994-ben 0,39). Az ismételt abortuszok száma ugyanakkor nő, ami feltehetőleg annak is köszönhető, hogy javult a korábban be nem jelentett esetek utólagos regisztrálása, továbbá hogy a nők kormegoszlása kedvez az idősebb korban bekövetkező 2. és további abortuszok által érintett nők magasabb arányának.

A művi abortuszok legalizálására hozott törvényt messzemenően indokolták az egészségügyi szempontok. A hatályba lépést követően megnőtt a szakorvosok ilyen irányú igénybevétele, ami jelentősen csökkentette a komplikációk és főként a halálesetek számát. 1976–85-ben 1 millió abortuszra 5 haláleset jutott, a legutóbbi évtized során viszont már csak 3. Ezzel Franciaország a legkedvezőbb helyzetben lévő országok közé tartozik e téren. A 60-as években az abortusz szövődményeivel összefüggésben átlagban naponta 1 haláleset történt, az 1975. évi törvény meghozatala előtti időszakban havonta átlagosan 2, míg napjainkban már nem egészen 2 jut egy évre. Mindez tehát közvetlen összefüggésben van az abortuszok végrehajtásának egészségügyi körülményeivel. Ugyanakkor megállapítható, hogy a liberalizálás ellenfeleinek az abortuszok rohamos számszerű növekedésétől való félelme nem bizonyult indokoltnak. Ha lassan is, de csökken a beavatkozások száma. A korábbiak szerint az első vetélést megélő nők száma csökken, nagy többségüknél előre nem látott, esetleges az abortusz választása. A fogamzások számának csökkenése gyakran összefüggésben van az abortusz választásával teherbe esés után. A fogamzásgátlás terjedése és az abortuszok száma között tehát nincs mindig ellentmondás.

R.G.

LE CLERE, F.B.-ROGERS, R.G.-PETERS, K.D.: Ethnicity and Mortality in the United States: Individual and Community Correlates. (Etnikai hovatartozás és halandóság az Egyesült Államokban: egyéni és közösségi összefüggések.) Social Forces, 1997/1. 169–198. p.

Az etnikumok közötti halandósági különbségek az Amerikai Egyesült Államokban ismert jelenség, a demográfia azonban adós e jelenség magyarázatával. A szerzők e magyarázathoz kívánnak hozzájárulni úgy, hogy nem csupán az egyén jellemzőit vizsgálják a differenciális halandóság vizsgálatakor, hanem a szociális környezetet is figyelembe veszik. A vizsgálat lefolytatásához különböző adatfelvételek adatait kapcsolják

össze: ennek során az 1986–1990 között végrehajtott egészségi állapot felvételek állományait kapcsolták össze a halálozási nyilvántartások haláloki adataival, illetve az 1990. évi népszámlálás számlálókörzeti adataival. A vizsgált egyéni változók az alábbiak voltak: etnikai hovatartozás, kor, iskolai végzettség, családi állapot, jövedelem és szükségletek aránya. A közösségi változókat a számlálókörzeti jellemzők alapján a következőképpen vették figyelembe: etnikai koncentráció mértéke, a jövedelmi helyzet, az iskolai végzettség színvonala, az egyszülős, nők által vezetett gyermekes háztartások aránya, a szegénységi határ alatt élő háztartások körében a nők vezette háztartások aránya. A halandóság elemzését nemek szerint külön végezték.

A szerzők az elemzés során kimutatták, hogy az afrikai eredetű és a nem-hispániai eredetű fehér férfiak és nők körében tapasztalt halandósági különbségeket teljes mértékben magyarázza a környezet etnikai koncentrációja és jövedelmi viszonya. A mexikói eredetű amerikaiak jelentősen kedvezőbb halandóságát viszont kismértékben erősíti lakóhelyi szegregációjuk.

Az elemzés során kimutatták, hogy a lakóhelyi szegregáció és a halandóság kapcsolatában jelentős közvetítő szerepe van a közösségi környezetben lakó férfiak igen alacsony jövedelmi viszonyainak, illetve a férfiak nélküli háztartások jelentős koncentrációjának is.

A finomabb elemzések során azt is ki lehetett mutatni, hogy mind a fiatal, mind a középkorú afrikai eredetű amerikai férfiak halandósági különbségeiben kimutatható szerepe van a lakóhelyi szegregációjuknak.

M. Á.

DIGGLE, P.–MORRIS, S.–ELLIOTT, P.–SHADDICK, G.: Regression modelling of disease risk in relation to point sources. (A megbetegedési kockázat regressziós modellezése pontszerű forrás esetén.) Journal of the Royal Statistical Society. Ser. A. 1997/3. 491–505. p.

A szerzők áttekintik a viszonylag kis kiterjedésű térségekben előforduló megbetegedési gyakoriság-változás elemzésére használható statisztikai módszereket. Részletesen vizsgálják a környezeti kockázatot jelentő, egy vagy több pontszerű szennyezés-forrás közelében jelentkező, megbetegedési kockázat értékelésénél alkalmazható paraméteres modellezésre épülő módszereket. Kiindulási adataik a népszámlálási számlálókörzetekből származnak. Szerintük ez a legkisebb térbeli egységre vonatkozó aggregálási lehetőség, ahol hosszabb távon is megbízható népességi és társadalmi-gazdasági adatok nyerhetők.

A megbetegedések térbeli eloszlásáról mindenekelőtt azt feltételezik, hogy nem homogén Poisson-folyamatként írható le. Több szennyezés-forrás együttes hatását multiplikatív kockázati tényező figyelembevételével próbálják meg leírni. A modell paraméterei háromfélék: kockázati, kovariáns és skála paraméterek. Azt, hogy az adott térbeli egységre vonatkozóan aggregált adatok álltak rendelkezésre, olyan megközelítő módszerrel kezelték, ami tekintettel van az adatok ilyen természetéből adódó korlátra. Megjegyzik, hogy a megfigyelt betegség jelentkezési gyakoriságától függően a Poisson-eloszlás helyett esetleg binomiális likelihood megközelítést kell alkalmazni.

A kidolgozott modellt települési szilárd hulladék égető közelében megfigyelt gyomorrák esetekre alkalmazták. A Nagy-Britanniában megfigyelt 72 hulladék égető közül három olyat választottak ki, amely 7,5 km-nél távolabb van egymástól. Az ilyen megkötésre nincs feltétlenül szükség, mivel a modellt több forrás kombinálódó hatásának értékelésére is könnyen alkalmassá tehető. Maga a modell kor, nem és naptári év részletezésben képes a kapcsolat vizsgálatára. Tekintettel a rák megbetegedések gyakoriságának társadalmi-gazdasági összetevőire, az egyes régiók hátrányos helyzetét jelző adatokat is figyelembe vették (munkanélküliség, társadalmi osztály, lakásviszonyok).

A szerzők a megbetegedési kockázat és a szennyezés-forrástól való távolság közti kapcsolat megközelítően hiperbolával leírható formáját mutatták ki. Noha a függvényyszerű kapcsolat leírásához nem állt rendelkezésre elegendő adat, úgy tűnik az egészségi kockázat a pontszerű forrástól mért távolság négyzetével arányosan csökken. Mindjárt ezt követően hasonló formájú kapcsolatról számolnak be a kedvezőtlen társadalmi-gazdasági helyzet és a szennyezés-forrástól mért távolság vonatkozásában. Eszerint az utóbbit figyelmen kívül hagyó vizsgálat eleve félrevezető lesz a kiváltó ok megadásánál.

Paraméteres pont folyamatra vonatkozó modelljüket (szorosabb értelemben modell típusról van szó) a szerzők kellőképpen rugalmasnak látják ahhoz, hogy a legtöbb célra alkalmazható legyen. A szennyezés-forrástól bizonyos távolságban gyakorlatilag állandóvá váló kockázatot megfelelő paraméter beépítésével és a szabadságfok 1-gyel való csökkenése árán tudják kezelni. A már ismert kockázati tényező mint kovariáns épül be a modellbe.

A hulladék égetővel összefüggésbe hozható kockázat értékeléséhez természetesen annak létesítése előtti időszakra vonatkozó adatokkal is rendelkezni kell. Az elérhető adatok szórásának becslésére a Monte Carlo-módszer jöhet szóba. Ily módon a paraméterbecslés kapcsolt mintaeloszlásának alaposabb feltárására is lehetőség nyílik.

Az egyik modellváltozat sokféle eset első megközelítésére használható. Ez annak az elterjedt járványtani gyakorlatnak modellezését jelenti, amikor a problémát arra egyszerűsítik le, hogy a feltételezett pontszerű forráshoz "közel" és "nem közel" becsült kockázatot vetik össze egymással. A rendelkezésre álló adatok legtöbbször olyan természetűek, mint például a közúti közlekedés által okozott szennyezés és a légúti megbetegedések, vagy a távvezeték által keltett mágneses mező és a leukémia kapcsolatának megközelítése.

Sz. K.

SALT, J.-STEIN, J.: Migration as a Business: The Case of Trafficking. (A vándorlás mint üzletág: az embercsempészet esete.) *International Migration*, 1997/4. 467-494. p.

A tanulmány azokat a jelenségeket írja le, amelyek alapján a nemzetközi vándorlás a világkereskedelem részben törvényes, részben illegális tényezőjének tekinthető. Az e téren folyó tevékenység létrehozott hálózatok formájában jelenik meg, amelyekben komplex módon számolnak, haszonnal és veszteséggel, és amelyekben a résztvevő intézményeknek, közvetítőknak és személyeknek is esélyük lehet üzleti haszon szerzésére. A cikk ezek közül az illegális vándorlási üzlet legfontosabb elemét, az embercsempészetet vizsgálja részletesen.

A bevándorlással kapcsolatos embercsempészet egyre növekvő aggodalmat vált ki a politikusokból, ugyanis a terület szakértői szerint is jelentősen nehezíti a vándormozgalmat szabályozására tett nemzetközi próbálkozások eredményes megvalósítását. Ugyanakkor ez a tevékenység, amelyet széles körben elítélnek embertelen módszerei és a szervezett bűnözéshez való szoros kapcsolódásai miatt, egyes vélemények szerint mind méreteiben, mind összetettségében egyre nagyobbá válik. A bemutatott modell az embercsempészetet a vándorlási világkereskedelem közbülső láncszemeként ábrázolja, amely megkönnyíti a személyek mozgását a származási és a célszország között. Három szakaszt különböztet meg: az elvándorlók mozgósítását és toborzását, az út megtételével kapcsolatos mozgásokat, végül pedig a munkaerőpiacon, ill. a társadalomban történő integrálódásukat a célszországban. Az egyes szakaszokban vizsgálat alá veszik a szerzők a csempészkereskedelem eljárásait, szervezeti rendszerét, kiadásait és bevételeit, az általában használt földrajzi útvonalakat, az embercsempészet módszereit, tervezési és információszervezési rendszereit, valamint technikai és szervezeti munkamegosztását. A szerepek utóbb említett megosztása nélkülözhetetlen a csempészet fennmaradása szempontjából.

A modell azt is bemutatja, hogy közös útvonalakon és ismeretségi hálózatokon keresztül a csempészek egyre több lehetőséget találnak a vándorlók szállítására és elhelyezésére, ami földrajzilag meghatározza a mozgások irányát. A pontosabb leírás érdekében a szerzők tájékoztatást adnak az Európán belüli és a kontinensen áthaladó csempészütvonalakról, bemutatva e tevékenység működésének elméleti vonatkozásait és kivitelezési gyakorlatát is.

Az a koncepció, amely a csempészetet a kereskedelem egyik formájaként fogja fel, fontos következményekkel jár a migráció tanulmányozása és az illetékes vezetők számára. Az első esetben a csempészet megnehezíti a törvényes és az illegális vándorlás közötti, tényleges elvi különbségtételt. A politikusok számára ugyanakkor a csempészet a határokon átmenő vándorlási áramlatok szabályozásának és ellenőrzésének újabb problémakörét jelent. Felvetődik annak szükségessége is, hogy ez a szabályozás és ellenőrzés új módszerekkel valósuljon meg, nem elsősorban maguknak a ki- és bevándorló személyeknek, hanem inkább az érintett intézményeknek és markáns érdekviszonyoknak alapos vizsgálatával.

R.G.

MANKIEWICZ, A.F.: Successful life and what it means for contemporary Poles: the socio-demographic and psychosocial context. (Mit jelent a "sikeres élet" a lengyelek számára: társadalomdemográfiai és pszicho-szociális megközelítés.) Polish Sociological Review, 1997/4. 369–383. p.

A demokrácia, valamint a piacgazdaságra való áttérés a korábban általánosan, érvényesnek tekintett szabályokat, viselkedési normákat is radikálisan átrendezte. Többségük értelmetlenné vált, vagy éppenséggel érvényét veszítette. Másrészt viszont mind a társadalompolitikai, mind pedig gazdasági területein meglehetősen bizonytalanság uralkodik, melyen nem sokat változtat a társadalomban eluralkodó "légy a saját szerencséd kovácsa", "alkalmazkodj a piac elvárásaihoz" és hasonló új értékfelfogások.

A lengyel társadalomra az értékfelfogások és eszmék zűrzavara, a bevett normák hiánya jellemző. Számosan, a társadalom legkülönbözőbb rétegeiből, eltérő társadalmi, gazdasági és családi háttérrel olyan új normák, társadalmi játékszabályok kialakítására törekcsenek, melyek jobban megfelelnek az idők elvárásainak. A tanulmány a "sikerés élet" koncepciójának, ismérveinek elemzésére törekcszik. Az elemzés alapjául egy 1995-ös, országosan reprezentatív, kiterjedő, 1486 fős minta anyaga szolgál. A cél annak megismerése volt, hogy mit tekintenek a "sikerés élet" ismérveinek a változó társadalom különböző csoportokba tartozó fiataljai, illetőleg hogy ugyanezek miképpen ítélik meg saját helyzetüket, a társadalomban elért helyzetüket.

Magának a "sikerés élet" fogalmának a definiálása is igen nehéz, hiszen hatalmas eltérések jelentkecsnek az erre vonatkozó szubjektív megítélécsben, a válaszadók szükségképpen eltérő értékpreferenciái, életfelfogásaik következtében. Ennek ellenére a társadalmi közfelfogás meglehetősen egyértelműen körvonalazza a "sikeresség" fogalmát.

A sikerességét az egyén életének különböző dimenzióit felölelően elért eredmények határozzák meg. Ezek egyike:

- az anyagi javak birtoklása, így a sikerés élet mindenekelőtt a magas jövedelem, az ezzel kapcsolatosan elért, elérhető életszínvonal (mindenekelőtt a lakáskörülmények), az autó, nyaraló határozzák meg;

- a "siker" másik aspektusa az illető által betöltött társadalmi pozíció, iskolai végzettség, illetőleg foglalkozásának társadalmi presztízse, elismertsége;

- érzelmi élet, privát kapcsolatok: ide a családi élet boldogsága, a társadalmi-baráti kapcsolatok száma és intenzitása tartozik;

- önmegvalósítás: ez az egyén által preferált azon speciális célok, értékek csoportja, melyek megvalósulása az adott személy számára elégedettséget, boldogságot, átfogóbban "sikerélményt" nyújt.

A sikerességgel kapcsolatos értékek három csoportját különböztetjük meg. Első, ún. mikrostrukturális szintjük alapvetően a konkrét személy mikrovilágához kapcsolódik: "jól nézzen ki", vagy egészséges legyen. A sikerre való törekvés második, ún. mezzostrukturális szintje alapvetően a közintézményekhez kapcsolódik, az iskolákban, munkahelyeken vagy akár politikai szervezetekben elért eredmények tartoznak ide, míg a sikerés élet makrostrukturális jellemzői direkt módon ritkán jelentkecsnek. Az önmegvalósítás, a lehetőségekkel való élés olyan jellemzői tartoznak ide, melyeket ezen a szinten például az országból való emigrálni kívánók számával írhatnánk le.

A szakirodalomban a sikerés életre és az azt meghatározó tényezőkre vonatkozó kutatások három, meglehetősen eltérő csoportba oszthatók. Az első, pszichológusok közvetítette értelmezés, amely egyén és környezetének kapcsolatát állítja középpontba, zömmel marginális helyzetekben: a hátrányos helyzetű, valamint a kiemelkedő képességű személyek és életútjuk, önmegvalósításuk vizsgálata. A második, szociológiai megközelítés a társadalmi rétegződés és esélyegyenlőtlenség oldaláról közelítve vizsgálja a felfelé, illetőleg lefelé irányuló mobilitást befolyásoló tényezőket. Ezek a kutatások az egyéni képesség, motiváció, illetőleg a szocio-demográfiai háttér hatására koncentrálnak. A harmadik irányzat a boldogság és az elégedettség döntően pszichológiai-pszichiátriai jellemzőire koncentrálna azon tényezőket keresi, amelyek elsődlegesen befolyásolják azt, hogy az egyes emberek boldognak, sikerésnek, vagy éppen ellenkezőleg, boldogtalanak érzik-e magukat.

Lengyelországban a sikerés életre vonatkozó átfogó kutatások nem rendelkeznek jelentős tradíciókkal. Ezt a hiányt igyekezett pótolni a Lengyel Tudományos Akadémia

Filozófiai és Szociológiai Kutatóintézete által 1995-ben folytatott felvétel, mely országosan reprezentatív, 1487 fős mintán vizsgálta a 18–70 év körüli lengyel népesség változásokhoz való viszonyát.

A mi lehet a "sikeres" élet háttere kérdésre adott válaszokat 28 kategóriába, s 8 főcsoportba osztották:

1. anyagi javak, materiális jólét,
2. oktatás, iskolai végzettség,
3. társadalmi státusz, foglalkozás, munkahelyi előmenetel,
4. társadalmi presztízs, egyéni karrier, "hírnév",
5. boldog, elégedett családi élet,
6. önmegvalósítás, egyéni életcélok elérése, beteljesítése,
7. általános megfogalmazások, mint pl. béke, stabilitás, boldogság, egészség stb.,
8. egyéni jellemzők, mint pl. okosság, ügyesség, bátorság.

Az adatok elemzéséből egyértelmű, hogy a lengyelek a sikeres életet alapvetően az anyagi jóléttel, a megszerzett materiális javak szintjével mérik, amennyiben a válaszadók csaknem fele, 47,7%-a, volt ezen a véleményen, mintegy harmaduk (28,6%) a munka, és annak presztízsét hangsúlyozta, mások, megközelítőleg ugyanilyen arányban (egyszerre több válasz is adható volt) az önmegvalósítással, illetőleg családdal kapcsolatos értékeket fogalmazta meg.

Egy korábban, a hatvanas években folytatott varsói fiatalok életfelfogását vizsgáló 695 fős mintán alapuló felvétel adatait a jelen felvétel 217 18–25 éves válaszadóival összevetve, feltűnik, hogy az életfelfogásban, prioritásokban megfogalmazódó vélemények igen hasonlóak. Az 1995-ös adatokban ugyanakkor fokozottabb hangsúlyt kapnak a fogyasztásra, az anyagi javak megszerzésére irányuló törekvések.

Az 1995-ös felvétel feldolgozásakor arra is kíváncsiak voltak, hogy van-e, s ha igen, milyen jellegű kapcsolat a siker különböző megfogalmazásai között. Az interkorrelációs mátrix adatai szerint a kapcsolatok meglehetősen gyenge, s zömmel negatív összefüggést mutatnak. Például azon válaszadók, akik a sikert alapvetően az önmegvalósításon értik, vagy – bár kisebb mértékben – a társadalmi presztízs, elért státusz fogalmait részesítik előnyben kevésbé érintettek az anyagi javak tekintetében. Szignifikáns pozitív összefüggés egyedül a (fizetett) munka és a családcentrikus értékek között található.

Az anyagi javak fontosságát hangsúlyozók zöme 30–50 év közötti, falvakban vagy kisvárosban élő házaspáros, gyermekes férfi volt, alap- vagy legfeljebb középfokú végzettséggel, s zömük a kereskedelemben vagy szolgáltatásokban dolgozó szakmunkás. Saját anyagi helyzetüket következetesen az átlagnál rosszabbnak ítélték, noha objektív körülményeik (az egy főre eső jövedelem) alapján ezt nem támasztják alá. Társadalmi háttér, foglalkoztatottság állapota – munkanélküliség – vagy vallásgyakorlás szempontjából nincs közöttük számottevő különbség.

Az önmegvalósítás fontosságát hangsúlyozó válaszadók zöme fiatal, a 18–30 éves korosztályba tartozik, többnyire fehérgalléros állásokat töltenek be, mint hivatalnokok, vagy alkalmazottak. Iskolai végzettségük legalább középfokú vagy magasabb, s zömük egyedülálló, illetőleg gyermektelen. Anyagi helyzetük az átlagosnál jobb. Az anyagi javakat mérceként megfogalmazók általános pesszimizmusával szemben optimisták, s megvannak győződve arról, hogy életük irányítása az ő kezükben van.

A család-központú értékeket vallók számottevő eltéréseket nem mutatnak, hacsak annyiban nem, hogy iskolai végzettségük az átlagosnál magasabb, többségük legalább

középfokú végzettséggel rendelkezik. Az e körbe tartozók többnyire hivatalnokok, szolgáltatásban dolgozók vagy (kis)vállalkozók.

Függetlenül attól, hogy *mit* tekintenek sikernek, tanulságos az arra vonatkozó adatok megoszlása, hogy saját helyzetüket hányan, miként ítélik meg. A válaszadók többsége (54%) nyilatkozott úgy, hogy életét nem tekinti sikernek, szemben a mintegy 40%-kal, akik azt sikernek minősítették. A véleményalkotást jelentősen befolyásolta a válaszadók kora – az idősebbek többnyire sikeresebbnek ítélték helyzetüket –, családi állapotuk – a házások véleménye pozitívabb volt –, az iskolai végzettség – itt is pozitív korrelációt tapasztaltunk.

A siker elérésében a társadalmi-demográfiai jellemzők közül az életkor és a családi állapot számít a legfontosabbnak, valamint a szociális háttér, a nem és a lakóhely játszik némi szerepet. A magát sikernek tartó lengyel átlagosan 44 évesnél idősebb, házasságban élő, fehérgalléros foglalkozással bíró személy, aki – meglepő módon – falun vagy kisvárosban él, s nem nagyvárosban. A paradoxon, hogy az anyagi javakkal való elégedettség esetében háttérbe szorul, az azzal magyarázható, hogy számára ezek adottak, így nem szükséges célokként való szerepeltetésük.

R.L.

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

DEMOGRAPHY

az Amerikai Népesedési Társaság folyóirata
1997. No. 4.

MASON, K. O.: A termékenységi átmenet magyarázata.

RUGGLES, S.: A válások és különélések számának emelkedése az Amerikai Egyesült Államokban, 1880–1990.

OPPENHEIMER, V. C.: Megjegyzések "A válások és különélések számának emelkedése az Amerikai Egyesült Államokban, 1880–1990" c. dolgozathoz.

PRESTON, S.H.: Megjegyzések S. Ruggles "A válások és különélések számának emelkedése az Amerikai Egyesült Államokban, 1880–1990" c. dolgozatához.

RUGGLES, S.: Válaszok Oppenheimernek és Prestonnak.

GOLDSTEIN, A.–WHITE, M.–GOLDSTEIN, S.: Vándorlás, termékenység és állami politika Hubei megyében, Kínában.

POWERS, D.A.–HSUEN, J.CH.: A társadalmi-gazdasági hatások "testvér-modell"-jének hatása az első házasságon kívüli gyermek születésének időzítésére.

AKIN, J.S.–ROUS, J.J.: A fogamzásgátlókat gyártók jellemzői és a fogamzásgátlást választók magatartása: egy kétegyenletű, teljes információs maximum-likelihood becslés.

SOUTH, S.J.-CROWDER, K.D.: Lakhelyváltoztatás a városok és környékük között: borszín, szuburbanizáció és "vissza a városba" mozgalom.
MODEL, S.: Két város foglalkoztatási története: kisebbségek Londonban és New Yorkban.
CHU, C.Y.C.: Kormegoszlási dinamikák és öregedési indexek.

1998. No. 1.

PRESTON, S.H.-ELO, I.T.-FOSTER, A.-FU, H.: Az afrikai eredetű amerikai népesség számának, kor és nem szerinti összetételének rekonstruálása, 1930-1990.
GUEST, A.M.-ALMGREN, D.-HUSSEY, J.M.: A társadalmi-gazdasági kirekesztettség és borszín: a csecsemők és a munkaképes korúak halandósága Chicagóban.
ESHBACH, K.-SUPPLE, K.-SNIPP, C.M.: Változások a faji azonosulás és iskolalátogatás terén az amerikai indiánok körében, 1970-1990.
CRAMER, J. C.: Népelesség-növekedés és a levegő minősége Kaliforniában.
ANH, T. S.-KNODEL, J.-LAM, D.-FRIEDMAN, J.: Családnagyság és a gyermekek oktatása Vietnámban.
DESAI, S.-ALVA, S.: Felkészítés az anyaságra és a gyermek egészsége: Van-e erős oksági összefüggés?
BLAU, D.M.-ROBINS, P.K.: A munkavállalás és a gyermekgondozás ciklusainak dinamikus elemzése.
JOHNSON, R.W.-DA VANZO, J.: Gazdasági és kulturális hatások az otthonelhagyás döntésére a Maláj-félszigeten.
BIAN, F.-LOGAN, J.R.-BIAN, Y.: A generációk közötti kapcsolatok a vidéki Kínában: közelség, kapcsolat és a szülők segítése.
LONDON, R.A.: Az egyedül élő anyák életkörülményeinek változása 1970 és 1995 között: a népesedési felvétel eredményeinek korrekciója.

EUROPEAN JOURNAL OF POPULATION

az Európai Népesedési Társaság folyóirata

1997. No. 4.

CONGDON, P.: Kistérségek egészségi eseményeinek többszintű- és clusterelemzése.
HANTRAIS, L.: A szociálpolitika és a változó családformák közötti kapcsolatok feltárása az Európai Unió területén.
WANNER, PH.-FEI, P.-COTTER, S.: Életkor és halálokok szerinti halandóság Svájcban: a kantonok közötti különbségek elemzése az 1978/83 és 1988/93 közötti időszakban.

GENUS

A Római Tudományegyetem Népeségtudományi Intézetének folyóirata

1997. No. 1-2.

BERLINGUER, G.: Népesedés, etika, egyenlőség.
TOUTAIN, S.: Öregedés és a nyugdíjbavonulás kora.

- BALDACCI, E.-LUGARESÍ, S.:* Társadalmi kiadások és demográfiai fejlődés: egy dinamikus megközelítés.
- HIROSIMA, K.:* Az idősök életkörülményeinek előrejelzése Japánban: 1990–2010.
- SEXANA, P.C.-KUMAR, D.:* Különbségek a halálozási rizikóban a nyugdíjbavonulás után.
- BHATTACHARYA, B.N.-YADAVA, K.N.S.-SINGH, S.R.J.-YADAVA, G.S.:* A vándorlók termékenységének valószínűségi megoszlása: egy modell értékű megközelítés.
- MANNAN, H.R.:* A szoptatás, fogamzásgátlás és más tényezők hatása a gyermekek születése közötti időszak hosszára: bizonyítékok az 1989. évi Bangladeshi termékenységi vizsgálatból.
- POL, L.G.:* Demográfiai módszerek az alkalmazott demográfiában: egy amerikai perspektíva.
- PANDEY, A.-SAXENA, N.C.-SINGH, K.K.:* A családnövekedési valószínűség becslése a születési sorrend szerinti statisztikákból.
- YAAKOUBD, A.I.:* Termékenységi átmenet Marokkóban: tények és összetevők.

1997. No. 3–4.

- PRESTON, S.H.-GUILLOT, M.:* Népeségfejlődés a csökkenő termékenység időszakában.
- GOLINI, A.:* Demográfiai folyamatok és öregedés Európában. Kilátások, problémák és politikák.
- DE JONG GIERVALD, J.-VAN TILBURG, T.-LECCHINI, L.:* A társadalmi-gazdasági lehetőségek, a háztartás-összetétel és a szociális háló, mint a holland és toszkán idősök jólétének meghatározó elemei.
- DAS GUPTA, M.-NARAYANA, D.:* Termékenységsökkenés Banglades-ben regionális nézőpontból.
- AHMED, M.F.:* A születési arányszámok és a születéskor várható élettartam nemzeti és megyei szintű becslései Banglades-ben: egy kritikus összehasonlítás.
- FEYISETAN, B.J.-ASA, S.-EBIGBOLA, J.A.:* A születések időzítése és a csecsemőhalandóság Nigériában.
- MIRET-GAMUNKDI, P.:* Házassági szokások Spanyolországban a nyolcvanas években.
- ZHAO, H.-RAO, K.V.:* Irányzatok és különbségek a nők fogamzásgátlási célú sterilizációjában az Amerikai Egyesült Államokban: mi változott? És mi nem?
- MARR, W.L.-MC CREADY, D.J.:* A lakás minősége és mit engedhetnek meg maguknak a kanadai nők.
- YAAKOUBD, A.I.:* Marokkó társadalmi-gazdasági helyzete a 2000 év küszöbén.

JOURNAL OF MARRIAGE AND THE FAMILY
 az USA Családi Kapcsolatok Nemzeti Tanácsának folyóirata
 1998. No. 1.

- GOTTMAN, J.M.-COAN, J.-CARRERE, S.-SWANSON, C.:* A család boldogságának és stabilitásának előrejelzése az újonnan házasulók egymásra hatásából.
- RISMAN, B.J.-JOHNSON-SUMERFORD, D.:* Méltányosan tenni: egy tanulmány a már terhes párok házasságkötéseiről.

- MAGDOL, L.-MOFFITT, T.E.-CASPI, A.-SILVA, P.A.: Bántalmazni papírok nélkül: a rossz bánásmód különbözőségeiről alkotott nézetek ellenőrzése a fiatal felnőtt együttélők és a randevúzó párok körében.
- CHRISTOPHER, F.S.-MADURA, M.-WEAVER, L.: A házasságkötés előtti szexuális agresszorok: a társadalmi, kapcsolati és egyéni változók többváltozós elemzése.
- RONFELD, H.M.-KIMERLIG, R.-ARIAS, J.: A kapcsolat erősségével való megelégedettség és erőszak elkövetése a randevún.
- DAY, R.D.-PETERSON, G.W.-MC CRACKEN, C.: A fiatalabb és idősebb gyermekek szülők általi bántalmazásának előrejelzése.
- BÜCHEL, F.-DUNCAN, G.J.: A szülők társadalmi aktivitása elősegíti-e gyermekeik iskolai eredményeit? Bizonyítékok a német társadalmi-gazdasági panelvizsgálatból.
- PIERCY, K.W.: Teóriaalkotás a családi gondoskodásról: a felelősség szerepe.
- BUEHLER, C.-KRISHNAKUMAR, A.-STONE, G.-ANTONY, CH.-PEMBERTON, S.-GERARD, J.-BARBER, B.K.: A szülők közötti konfliktusok stílusa és a gyermekek problémás viselkedése: egy két-mintás "replika" vizsgálat.
- MIGGINSON, J.G.: A szülők versenye: a tizenéves anyák kultúrája.
- EAST, P.L.: Etnikai és bőrszín szerinti különbségek a leányok szexuális, házassági és gyermekvállalási elképzeléseiben.
- FOSTER, E.M.-JONES, D.-HOFFMAN, S.D.: A házasságon kívüli gyermekvállalás gazdasági hatásai: hogyan fizetik meg a gyermekvállalást az idősebb egyedülálló anyák?
- GREENWELL, L.-LEIBOVITZ, A.-KLERMAN, J.A.: A jóléti háttér, viselkedés és munkavállalás a kisgyermekes anyák körében.
- JOHNSON, E.M.-HUSTON, T.L.: A szerelem veszélye, vagy miért alkalmazkodnak a feleségek a férjükhöz a szülővé válás folyamatában.
- ROBINSON, J.P.-MILKIE, M.A.: Vissza az alapokhoz: A nők házimunkával kapcsolatos magatartását befolyásoló szerepek és a gyakorlat.
- HIEDEMAN, B.-SUHAMLIANOVA, O.-O'RAND, A.M.: Gazdasági függetlenség, gazdasági státusz és az "üres fészek" a középkorúak házasságának felbomlásakor.
- DODOO, F.N.A.: Házasságtípus és a reprodukciós döntések: egy összehasonlító vizsgálat a Fekete-Afrikában.
- SMITH, K.R.-MC'CLEAN, S.I.: Bevezetés a "páros kockázat arányszám" elemzésbe a családok tanulmányozásánál.

POPULATION

a Francia Nemzeti Népeségtudományi Intézet folyóirata
1997. No. 6.

- ROUGERIE, C.-COURTOIS, J.: Egy lépés a felnőtté válás felé: az első igazi munka.
- BANENS, M.: A francia megyék XIX. századi demográfiai helyzetének rekonstrukciója.
- BOZON, N.-KONTULA, O.: Szexuális kezdeményezés és nem: tizenkét európai ország eredményeinek összehasonlítása.
- MARQUET, J.-HUYEN, PH.-FERRAND, A.: A házaspárok szexualitásának modellje: a társadalmi környezet normatív hatásai.
- DELBÉS, CH.-GAYMU, J.: Amikor a tűz kihűl: az ötven éven felüliek szexuális élete.
- SCHILTZ, M.A.: Fiatal homoszexuálisok kapcsolatai a HIV-vel összefüggésben: az életstílus alakulása.

- COURBAGE, Y.*: Jordánia népessége az 1994. évi népszámlálás alapján.
DION, M.: A franciaországi mortalitás szintje, ahogyan azt becsülni lehet a Figaro című újságban megjelent gyászjelentések alapján.

POPULATION STUDIES

A Londoni Közgazdasági Főiskola Népeségvizsgáló Bizottságának folyóirata
 1998. No. 1.

- ANDERSON, M.*: Termékenységsökkenés Skóciában, Angliában és Wales-ben és Írországbán: összehasonlítások az 1911. évi termékenységi census alapján.
GAGE, A.J.: Házasság előtti gyermekvállalás, nem kívánt születések és családgondozás Kenyában és Namíbiában.
ONDRICH, J.-SPIESS, C.K.: Gyermekgondozás alacsony termékenységi körülmények között: átmenetek a családi és a fizető gyermekgondozás között az iskolás kor előtti gyermekek körében Németországban.
HEUVELINE, P.: "Egy és három millió között": Kambodzsa történelme egy évtizedének (1970-79) demográfiai rekonstrukciója.
HIONIDOU, V.: A születésszabályozás alkalmazása Mykonos-ban 1879-1959 között: korlátozni, időzíteni vagy mindkettő?
GUILMOTO, CH.Z.: Intézmények és migrációk. Rövid távú versus, hosszú távú vándorlások Nyugat-Afrika vidéki területein.
SANCHEZ, J.J.: A házassági mozgalom és a termékenység közötti kapcsolat: egy spanyol tartomány, Navarra esettanulmánya, 1786-1991.

ZEITSCHRIFT FÜR BEVÖLKERUNGSWISSENSCHAFT

a Német Szövetségi Népeségtudományi Intézet folyóirata
 1997. No. 4.

- GRÜNHEID, E.-MAMMEY, U.*: Németország demográfiai helyzete 1997-ben.
SCHWARZ, K.: Száz év termékenysége.
DINKEL, R.H.: A halandóság meghatározói a legidősebb korcsoportokban: a Német Szövetségi Köztársaság rövidített halandósági tábláinak kiegészítése az "eltűnt generációk" módszerével.
SHULZ, R.: A mediterrán térségből az EU országokba irányuló nemzetközi vándorlás társadalmi-gazdasági vonatkozásai.

1998. No. 1.

- BRAUNINGER, B.-LANGE, A.-LUSCHER, K.*: "A kor terhe" és a "generációk háborúja"? A generációk kapcsolatai az újabb nem-fantasztikus könyvekben.
HULLEN, G.: Elvált szülők gyermekei – a válás valószínűségének továbbadása.
OSTERMEIER, M.-BLOSSFELD, H.P.: Lakótulajdon és válás. A vásárolt vagy örökölt lakótulajdon hatásának longitudinális vizsgálata a válás folyamatára.
BÜRKNER, H.J.: Lakóhelyi elkülönülés az "aussiedler" (etnikai német) népességben a Német Szövetségi Köztársaságban.

DEMOGRÁFIA

Megjelenik negyedévenként
Felelős szerkesztő: Kamarás Ferenc
Szerkesztőség: Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, II. Fényes Elek utca 14/18.
Postai irányítószámunk: 1024
Telefon: 345-6549

Kiadóhivatal: 1024. Budapest, Fényes Elek u. 14/18.
Telefon: 345-6576 Fax: 345-6680
Kiadásért felel a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet igazgatója

Nyomdai megrendelés törzsszáma: - - - -

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a hírlapkézbesítőknél
és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál
(HELIR, Budapest XIII., Lehel u. 10/a. - 1900)
közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a
Postabank Rt.: 219-98636/021-02809 pénzforgalmi jelzőszámra.
Előfizetési díj: félévre 260, - Ft, egész évre 520, - Ft

Szedte: a Szerkesztőség